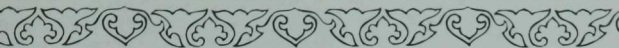
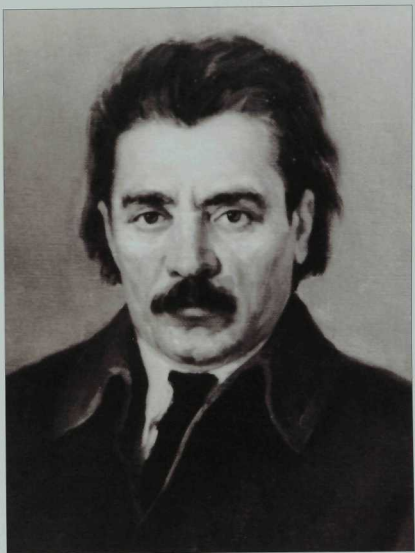

ISSN 0206-4189
Индекс 73210

КАЗАН УТЛАРЫ

3.2012

Галимжан Ибраһимов
(1887—1938)

Казан утлары

Qazan utlari

2012

3
(1073)

ГАМӘЛГӘ КУЮЧЫ:

«ТАТМЕДИА»

ачык акционерлык җәмгыяте

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Габдрахман улы

Фәйзуллин

ИДАРӘ:

Рабит Батулла

Зилә Вәлиева

Разил Вәлиев

Мөдәррис Вәлиев

Төлгат Галиуллин

Рәдиф Гаташ

Алмаз Гыймадиев

(җаваплы сәркәтип)

Илфак Ибраһимов

Дамир Исхаков

Туфан Миннуллин

Хатыйп Миннегулов

Гәрәй Рәхим

Розалина Шәһиева

Рәфикә Юныс

(баш мөхәррир урынбасары)

Мөхәррирләр: Гөлзадә Бәйрәмова, Марат Закир,
Камил Кәримов, Ләбиб Лерон, Алмаз Хәмзин.

Гамәли хезмәткәрләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Жамалиева,
Флера Сабирова.

Исәп-хисап бүлеге: Гөлнәра Галиева (баш бухгалтер).

✉: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир—262-10-62.

Баш мөхәррир урынбасары—292-93-16.

Җаваплы сәркәтип, компьютер үзәге—562-11-28.

Шигърият, публицистика, фән һәм сәнгать бүлеге—292-39-63.

Чөчмә өсөрләр һәм әдәби төнкийть бүлеге—292-39-63.

Гамәли хезмәткәрләр—262-11-28.

Исәп-хисап бүлеге—222-09-80.

☎: **Факс**—(843) 562-11-28.

✉: **E-mail:** kazanutlari@yandex.ru

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Рашат НИЗАМИ. Яшәргә дип жиргә яралганбыз... <i>Шигырьләр</i>	5
Марат КӘБИРОВ. Бердәнбер һәм кабатланмас. <i>Роман</i>	9
Сания ӘХМӘТЖАНОВА. Татар кызлары. <i>Тарихи циклдан өзеңлә</i>	54
Төлгат ГАЛИУЛЛИН. Мөхәммәт Мөһдис йолдызлыгы. <i>Роман-эссе</i>	61
Розалина ШАҖИЕВА. Мөңгелегәң балкый, асылзат... <i>Шигырьләр</i>	117

УКУЧЫЛАРЫБЫЗ ИЖАТЫ

Ярулла КӘРИМ. Аллам. <i>Шигырьләр</i>	120
---	-----

САТИРИК ӘСӘРЛӘР КОНКУРСЫ

Фәнзаман БАТТАЛ. Жәһәннәмдә дәжжал. <i>Шомлы хикәят</i>	121
Ләбибизмнар.....	127

ПУБЛИЦИСТИКА

Туфан МИҢНУЛЛИН. Үзгәрү.....	128
Наил ШӘРИФУЛЛИН. Зыялылык житмәсә.....	158

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ

«Казан утлары» архивыннан.....	142
Әлфәт ЗАКИРҖАНОВ. Милләт каһарманы.....	144

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Гомәр ДАУТОВ. Уйланыр вакыт житте.....	147
Әлфәт ЗАКИРҖАНОВ. Бергәләп уйланык, яисә Г. Даутовка ачык хат.....	151

ХӘТЕР

Фәнис ЯРУЛЛИН. Хәтер төпләрендә утлы күмер. <i>Көндәлекләр</i>	165
--	-----

ФӘН

Фирдәвес ГАРИПОВА. Авылларыбыз тарихы.....	174
--	-----

АК ЖИЛКӘН

Мамадыш районы Югары Сөн урта мәктәбе укучылары ижаты.....	176
Ким ШАКИРОВ. Космосны кем чистартыр?.....	181

ТОРМЫШ ЯЗГАН ХИКӘЯЛӘР

Лена ГАЙНАНОВА. Баш редактор.....	178
-----------------------------------	-----

ШӘХЕСЛӘР ҺӘМ ШӘРЕХЛӘР

Госман ГОМӘР. Багана кыру һөнәре.....	187
---------------------------------------	-----

Юбилейлар.....	183
----------------	-----

Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.....	190
-------------------------------------	-----

«Проза и поэзия»: роман М. КАБИРОВА «Единственный и неповторимый»; роман-эссе Т. ГАЛИУЛЛИНА «Созвездие Магдеева»; отрывки из исторического цикла С. АХМЕТЗЯНОВОЙ; стихи Р. НИЗАМИ, Р. ШАГИЕВОЙ, Я. КАРИМА.
«Сенной базар»: Конкурс сатирических произведений.
Рассказ Ф. БАТТАЛА «Антихрист в аду».
«Публицистика»: Т. МИННУЛЛИН. «Меняемся»; статья А. ЗАКИРЗЯНОВА, посвященная к 125-летию Г. Ибрагимова; статья Н. ШАРИФУЛЛИНА «Если не достает интеллигентности».
«Наука»: Ф. ГАРИПОВА. «История наших деревень».
«Литературная критика»: Г. ДАУТОВ. «Пора задуматься»;
«Давайте, думать вместе» — открытое письмо А. ЗАКИРЗЯНОВА Г. Дауту.
«Память»: дневниковые записи Ф. ЯРУЛЛИНА.
«Белый парус»: творчество учеников деревни Верх. Суни Мамадышского района; К. ШАКИРОВ «Кто очистит космос?»
«Рассказы из жизни»: Л. ГАЙНАНОВА. «Главный редактор».
В номере отмечается 80-летие А. ВЕРГАЗОВА, 75-летие Р. ФАХРУТДИНОВА и И. СИРМАТОВА, 70-летие Р. МИР-ХАЙДАРОВА.
Дневник общественно-культурной жизни.
На наших обложках: «Такташ». Работа художника Абрека АБЗГИЛЬДИНА; поэтесса Сания АХМЕТЗЯНОВА.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: novel by M. KABIROV «One and only», novel-essay by T. GALIULLIN «Magdeev constellation», fragments from historical cycle by S. AKHMETZYANOVA; poems by R. NIZAMI, R. SHAGIEVA, J. KARIM.
«Hay market»: Competition of satirical works.
Story by F. BATTAL «Antichrist in hell».
«Journalism»: T. MINNULLIN. «Changing», article by A. ZAKIRZYANOV, dedicated to 125th anniversary of G. Ibragimov, article by N. SHARIFULLIN, «If lack of intelligence».
«Science»: F. GARIPOVA. «History of our villages».
«Literary criticism»: G. DAUTOV. «It's time to think»;
«Let's think together» - open letter of A. ZAKIRZYANOV to G. Dautov.
«Memory»: diaries by F. YARULLIN.
«White Sail»: art OF students of village Verkhie Suny of Mamadysh area; K. SHAKIROV. «Who will clean the cosmos?»
«Stories of life»: L. GAYNANOVA. «Editor in Chief».
In issue is celebrated 80th anniversary of A. VERGAZOV, 75th anniversary of R. FAKHRUTDINOV, and I. SIRMATOV, 70th anniversary of R. MIR-KHAYDAROV.
From photo archives of magazine.
Diary of social-cultural life.
On our covers: «Taktash». Work of A. ABZGILDIN; poet Saniya AKHMETZYANOVA.

- * Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
- * Редакциягә килгән кулъязмалар рәшензияләмәи һәм кире кайтарылмый.
- * Басмаханә гәбе белән киткән житешсезлектәр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлегте юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнен техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзегендә җыелды һәм битләргә салынды.

Басарга кул куелды 01.03.2012, график буенча 01.03.2012.

Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70X108^{1/8}.

Нәшер-хисап табagy 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-242. Тираж 4015.

Журнал Элемтә, мәгълүмат технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләре күзәтү буенча Федераль хезмәтнен Татарстан буенча идарәсендә, 2010 елның 1 апрелендә теркалды.

Теркалу таныклыгы ПИ № ТУ 16-00337.

Индекс 73210 (физик затлар өчен), 16262 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

«ПИК «Идел-Пресс» ААЖ «ТАТМЕДИА» филиалы типографиясендә басылды.

Казан, Декабристлар урамы, 2

Рашат
Низами

ЯШӘРГӘ ДИП ЖИРГӘ ЯРАЛГАНБЫЗ...

Туган якка мәдхия

*Сөт калыр, Ватан китәр.
Дордеман.*

Жилләренә хәтле танысын дип,
Туган якта йөрим яланбаш.
Теләчемнең урманнарын гизәм,
ЯШЕЛ байрак — һәрбер ябалдаш.

Чакрым саен АК каеннар булып,
Ап-ак дулкын мине каршылай.
Кемдер дәшә: изүләрең ачып,
Таңнар каршысына бар шулай!

Пар-пар тургай КЫЗЫЛ киңлекләрдә
Әй, очына таңны макташып.
Кендек каным тамган бу жирләрдә
Һәрбер үлән — минем якташым.

Татарстан! Синең байрагыңа
Яшел,
Кызыл,

Ак төс береккән.
Шушы төсләр туган якларымда
Яшәп килә элек-электән.

Туган якка кайтып баш иямен,
Яд итәмен анам, атамны.
Туфрагыңа ятып бер еласам,
Мин мәңгегә — сөтле, Ватанлы!

Без һәммәбез — Ходай баласы

Заманалар иске, бик борынгы...
 Кояш кына күктә — өр-яңа!
 Әниләрнең елмаюын төяп,
 Без килгәнбез фани дөньяга.
 «Сөбханалла!» — диеп, кендек әби
 Ак мендәргә безне салгандыр.
 Игелекләр әби-бабайлардан
 Шул чакта ук йогып калгандыр.
 Чәчәк булып шытасымы безгә,
 Яңгыр булып әллә явасы?
 Без яшәүгә дучар ителгәнбез,
 Без һәммәбез — Ходай баласы.
 Халкым бүген дәүләтчелек сорый!
 Бу — минем дә йөрәк ярасы.
 Без көрәшкә дучар ителгәнбез,
 Һәммәбез дә — Ходай баласы.
 Мин кояшка, күккә ашкынамын,
 Шаһит моңа күзем карасы.
 Хаталарым булса, кичереgez,
 Мин — Ходайның газиз баласы.
 Еллар күкрәгендә чыңлар өчен
 Барасы да безгә, барасы!
 Яшәргә дип Жиргә яралганбыз,
 Без һәммәбез — Ходай баласы...

Сиңа барам...

Өмет һәрчак алга әйдәп тора —
 Юлыгырсың, диеп, бәхеткә.
 Әй, мәхәббәт! Тик син генә мине
 Илтерсең күк алтын тәхеткә.

Офыкларга кереп баттым менә,
 Очты миннән дөнья кайгысы!
 Тәнем — жирдә, жаным күктә яши,
 Мин бер исәр кеше, ахрысы.

Үз кояшым көтә мине алда,
 Анда — киңлек, зәңгәр офыklar.
 Икар сыман йөзәм, күккә ашам —
 Галәм миңа гүя тубыктан.

Күкнең тәрәзәсен шакып-шакып
 Йолдыз күзләренә багамын.
 Ишетәмен хәтта тулган Айның
 Ничек итеп... кыштырдаганы.

Сиңа атап, сиңең өчен диеп
 Йолдызлардан үрәм такыя.
 Хыялымда, татлы хыялымда
 Иңнәреңә мең кат баш куям.

Ничек итеп сиңең күңелеңә
 Йолдыз яңгырларын ялгарга?
 Тик син генә булышырсың кебек
 Яшәүләрнең серен аңларга.

Йолдызлар бит берни сөйләшмиләр,
Жемелдәшүләре — ни икән?
Юк дисәң дә ерак йолдызларның
Гашыйкларда эше бар икән.

Сиңа барам: галижәнап сөю
Күк капусын ачар безгә дә.
Күрчә энә — оялгандай итеп,
Керфекләрем сиңа... тезләнә.

Өмет белән яшәү, һэй күңелле!
Мин мондашы талгын кичләренң.
Син — табышмак,
Жавабыңны эзлим...
Жавабыңны тапсам, нишләргән?

Канатларын жуйган Икар сыман
Упкыннарга төшеп китсәмме, —
Мин шунда да, соңгы көчне жыеп,
Эндәшермен: «Сөю, исәнме!»

Күктә — татар галәме

Төннәрен нигә күңелләр
Бик еш күккә тартыла?
Минем төрки бабаларым,
Затлы исем куша-куша,
Һәйкәл салган халкыма.

ЖИДЕГӘН ЙОЛДЫЗ көлемсери
Жиде чатка нур чәчеп.
Миллион яшьлек бу йолдызлык
Үз телендә әйтеп бирсен
Татар кауменең яшен!

КАЗЫК ЙОЛДЫЗ тотып тора
Күкнең жиденче катын.
Һун бабамнар шул «казык»ка
Арканлап куя белгәндер
Сугышчан, гаярь атын.

Сирпелеп КИЕК КАЗ ЮЛЫ
Кайларга безне дәшә?...
Киек казлар кебек һаман
Зур юлларны, кыйтгаларны
Кичкәндер нәсел-нәсәп.

Айның аргы якларына,
Уйларым, еш йөгрәсез...
Юкка түгел: күк катында,
Чиләк-көянтәсен асып,
Көтә безне ЗӨҺРӘ-КЫЗ.

Жирләребез читкә киткән,
Кулда калган бик азы.
Очсыз-кырыйсыз күкләрдә дә,
Уйлап куям: бардыр әле
Хәтта Татар бугазы!

Югалту

Әнкәйнең вафатына...

Кара кояш... Иңә күктән кай өннәр?
Янбакчада тып-тын елый каеннар.

Дөнъя камил, түм-түгәрәк, бай иде,
Тапкан Анам! Кояшың бит баеды.

Вафатыңны җилләр йолкып алды да
Күпме сорау тезеп куйды алдыма, —

Синнән башка ничек яшәр дөнъялык,
Бетмәбезме кер-тузанга буялып?

Кендек бавым икенче кат өзелде,
Чыда, тәнем, сызлауларга түз инде.

Кат-кат урап кайткан чагым су юлын,
Пакъ сурәтең калды җанда уелып.

Тәндә кинәт меңләгән кыл өзелде,
Ходай рәхмәтләре белән түзелде.

Җазиз анамны югалткан көн иде,
Баттым... Гүя тирә-юнем төн иде.

Кай юләрләр кычкырышып көләрләр:
«Кара кояш буламени?» — диярләр...

Кара кояш, салып ташла пәрәнҗәң!
Туар таңны каршы алсын тәрәзәм...

Сыерчык җыры

Яз кунагы СЫЕРЧЫКка
Кирәк түгел тәржемә.
Барсын да җәһәт аңларсың —
Башыңны күтәр генә.

Җиргә, күккә, агачларга
Бер генә аның җыры!..
Елгаларда җил кузгала,
Сына бозлар зынҗыры.

Агачлар агач телендә,
Аңдый аның сайравын.
Җавап итеп ябалдашлар
Сузар яшел яфрагын.

Егылып китәрдәй булып
Очына да очына!
Нинди шатлыгы бар икән
Телләренең очында?

Җыр суза. Кайда, нәрсәләр —
Һәммәсен белеп тора.
Кара мәрҗәндәй күзләре
Елмаеп-көлеп тора.

Баскан да ул аягүрә
Әй, сайрый чүгеп-чүгеп...
Җырлап туймас шушы кошчык
Нәкъ туган телем кебек!

Марат
Кәбиров

БЕРДӘНБЕР ҺӘМ КАБАТЛАНМАС

— Ләйс кайтмадымы? — диде Лена ишектән керүгә үк. — Ул теге кыз янында юк. Кызның әйтүенә караганда, күптән аерылышканнар.

— Кайда икән, алайса?

— Белмим. Мин чакырып карадым. Дәшмәде. Аннан соң...

— Ярый, үзем карап килим әле. — Хәмит ишеккә юнәлде. — Әллә кайда түгелдер.

— Тукта әле... Тынла... — Лена аның каршына ук барып басты. — Мин теге кызларга кергән идем. Ишекне ачып та жибәрдем, катып та калдым... Бүлмәдә теге өрәк тора. Һәм беләсезме, нәрсә? Өрәк — Ләйсне үзенә караткан кыз булып чыкты...

— Нәрсә?!

— Аида дисезме әле... Менә шул кыз өрәк киemenдә басып тора иде.

— Айгөл...

— Берни дә анламадым...

— Әни, син нәрсә сөйлисең?

— Чынында бернинди дә өрәк булмаган да юк та. Бары тик өрәк киеме киенеп, безне кемдер куркыткан гына. Анладыгызмы инде?! Безне өрәк түгел, ә кеше куркыткан. Һәм ул кеше мин кергән бүлмәдә иде. Минем улым белән бергә булырга тиешле кыз иде ул. Аида... Айгөл... Хәзер анладыгызмы?!

— Ничек? — Ләйсән ишеткәнәнә ышана алмый иде. — Безне Айгөл куркытканмени?

— Нәкъ шулай!

— Ләкин моның булуы мөмкин түгел, — диде Ләйсән. — Айгөл безне берничек тә куркыта алмас иде. Чөнки ул дер калтыранып безнең янда торды. Өрәкне күрәп үзенң коты алынган иде.

— Димәк, юри кыланган...

— Туктале, — Хәмит хатынының беләкләреннән эләктереп үзенә тартты. — Тынычлан әле, Лена.

— Ә мин тыныч...

— Син өрәкне күргәнсен. Аннан соң нәрсә булды?

Хатын барсын да аңлатып бирде. Бер мәлгә тынлык урнашты.

— Мин аларга ышанам, — диде Ләйсән. — Чынында ул нәкъ шулай булгандыр. Тик безгә Ләйсне эзләргә кирәк.

— Ярый, кызлар, матур гына торыгыз...

Хәмит коридорга чыгып китте.

— Син Айгөл безне куркытмагандыр дип уйлыйсыңмени? — диде Лена безаздан. — Әгәр ул өрәк булмаса, Ләис кайда соң?

— Белмим. — Кыз ишеккә атлады. — Мин хәзер...

Ләкин тоткага үрелгәнче үк ишек үзе ачылып китте һәм хатын-кыз шәүләсе пәйда булды.

— Куркыттыммы әллә?.. — диде Айгөл, үз хисләрен яшерергә тырышып.

— Ләис кайтмадымы, Ләйсән?

— Айгөл!.. Юк, кайтмады. Әле мин синен янына жыенган идем.

— Аны эзләргә кирәк. Берәр бәлагә юлыкмасын.

— Эти чыгып киткән иде дә...

— Бергәләп эзләргә кирәк. Барыбыз да бер булып. Бу йортта ниндидер серле нәрсәләр бар...

— Өрәкме?

Айгөл дәшмәде. Ул коридорга атлады да бөтен тирә-якны яңгыратып кычкырып жибәрде:

— Ләис! Син кайда? Без сине югалттык!

Егетнен хәбәре ишетелмәде. Үзе дә күрәнмәде. Аның каравы, кешеләр бүлмәләреннән чыга башлады. Безаздан торымбашлар кабынды. Өй эче яктырыбрак киткәндәй булды.

— Нәрсә булды? — диде сулышы кабып килеп житкән Анна. — Улыгызны югалттыгызмени?

— Әйе...

— Әллә нинди газаплы төн булды... — диде Анна авыр сулап, — минем дә Михаил авырып китте. Саташа. Бу утраудан тизрәк китегез, югыйсә, бәлагә юлыгачаксыз, ди. Һәм менә сезнең улыгыз да... Бәлки, ул берәр жирдә йоклап кына киткәндер...

Безаздан торымбаш тотып Радик та килеп житте.

— Улыгыз табылмадымы? — диде ул борчулы тавыш белән.

— Юк...

— Мин әле американнарның бүлмәсенә кереп чыктым... — Радик торымбашын жайлабрак тотты. — Хенк үзе генә йоклап ята. Улы юк.

— Нәрсә?! — Ләйсән кинәт кычкырып жибәрде дә үз тавышыннан унайсызланып тынып калды һәм Робертлар бүлмәсенә йөгәрде. Бер мизгелгә шомлы тынлык урнашты.

— Нәрсә соң бу?! — диде Анна.

— Хәзер ачыкыйбыз. — Радик Андрей Николаевичлар бүлмәсенә атлады. — Андрей Николаевич! Ольга ханым!

Ана жавап бирүче булмады. Ишек ачык иде. Радик бүлмәгә узды.

— Роберт чынлап та юкка чыккан! — дип кычкырды Ләйсән. — Этисе йоклап ята, ә ул юк... Айгөл, кил әле монда!

Ләкин ул Айгөлне көтөп тормады, шундук диярлек үзе әйләнеп килде:

— Робертлар бит кичтән бирле күрәнмәгәннәр иде. Өрәк куркытканда да алар булмады. Һәм менә...

— Андрей Николаевич! — дип кычкырды Радик. — Ольга! Сез кайда!

— Ләис! — икенче каттан Хәмитнен тавышы ишетелде. — Улым! Ләис!

— Ләис! — дип ана кушылды Лена да. — Ләис!

— Роберт! Роберт! Ләис! — Ләйсән дә тын гына кала алмады. — Ләис! Роберт! Робертның этисен дә уятырга кирәк...

— Уята алмадым мин, — диде кабат алар янына килеп житкән Радик. — Һушсыз булып йоклый.

— Минем дә Михаил... — Анна башлаган сүзен дә әйтеп бетерә алмыйча бүлмәсенә йөгәрде. — Йә, Ходай...

Бераздан анын ачыргаланып кычкырганы ишетелде:

— Сережа! Бәләкәчем минем!..

Барсы да шунда ташландылар.

— Нәрсә булды?

— Бәләкәчем!.. — дип өзгәләнде Анна. — Бәләкәчем минем... Михаил! Уян әле, Михаил! Безне улыбыз юкка чыккан!..

Михаил уянмады. Ә Анна сانتыйланган кеше сыман бүлмәнен бер почмагынан икенчесенә чәбәләнәп йөрүен белде. Үзе туктаусыз кабатлады:

— Улым минем... Бәләкәчем минем... Михаил... Уян... Улым минем!..

— Тынычлан, Анна... — Лена аны юатырга тырышты, ләкин кирәкле сүзләр таба алмады, анын үзенен дә күнеле тулган иде һәм ахырда хатынны кочаклап еларга тотынды.

Бу хәлне күзәтү авыр иде.

— Елашмагыз әле, — диде Радик. — Эзләп карыйк әле. Бәлки, алар урамга чыгып кына киткәннәрдер...

— Кечкенә баламы? — диде икенче каттан төшөп житкән Хәмит. — Өлкәннәре бер хәл инде...

— Айгөл, сез Ләис белән ничек аерылыштыгыз? — диде Ләйсән. — Берәр шикле нәрсәгә игътибар итмәдегезме?

Ана жавап бирүче булмады.

— Айгөл, сина әйтәм бит. Ник дәшмисен?

Айгөлнен тавышы ишетелмәде.

— Айгөл! — дип кычкырды кинәт Радик. — Кызым!

Тавыш ишетелмәде.

— Айгөл!!!

Юк.

Кинәт өйнең үзәк ишеге шапылдап ябылды. Барсы да шунда ашыктылар. Иң алдан йөгәргән Радик ишеккә шапылдап бәрелде дә авыртудан кычкырып жибәрде. Әмма үзен шундук кулга алып, ишек тоткасын боргаларга кереште. Ләкин моннан бер файда да булмагач, ул бөтен гәүдәсе белән этәргә тотынды. Ишек бикле һәм ныклы иде. Хәмит белән бергәләп тә кузгата алмадылар.

— Тәрәзә! — дип кычкырды Ләйсән һәм барсы да тәрәзәгә капланды. Ләкин тышкы якта бернинди дә күз иярер нәрсә күренмәде. Ул арада ачы шыгырдаган тавыш ишетелде һәм бая ике иргә дә бирешмәгән ишек акрын гына үзе ачылып китте. Бер мизгелгә өчесе дә катып калдылар. Радик иң беренче нушына килеп ишеккә ташланды.

— Айгөл! Кызым!

Ләкин тупса аша узу белән нәрсәгәдер таеп китте дә күтәрмәдән мәтеләп төште. Һәм тынып калды. Хәмит ана ярдәмгә ашыкты. Ул тупсаны зур саклык белән генә атлап чыкты, баскычтан игътибар белән генә төште. Күтәрмә алдында сүнәргә азапланып маташкан торымбашны күтәрәп алды да, бер як читтәрәк яткан Радик янына иелде. Хәрәкәтсез калса да Радик нушын жуймаган иде. Ул торырга тырышып башын күтәрде.

— Аягымны гына авырттырдым... — дип пышылдады ул. — Айгөл күренмиме?

— Хәзер эзләребез...

Ләкин ул сүзен әйтеп бетерә алмады. Кемнәндер кулы кинәт авызын томалады. Тын юлларын тәмсез ис ырып үтте. Хәмит буынсыз булып чирәмгә сузылып төште.

Үз өстөнө иелгән иптәше белән нәрсә булганын да аңлап өлгөрмәгән Радикнын да битен юеш чүпрәк белән капладылар. Күзгә сылашырлык кискен истән котылырга теләп ул башын читкә борды һәм, талгын гына бушлыкка чумып, дөнья белән бәйләнешен өзде.

— Эти! — дип кычкырды ишек төбөндә калган Ләйсән. — Эти, сез кайда?

Жавап булмады.

Ләйсәннен арка үзәге буйлап салкын йөгәрде.

— Эти!

Ул әтисе янына чыгарга дип бер адым атлауга, шапылдап ишек ябылды. Кыз сискәнәп китте дә бертын хәрәкәтсез басып торды. Аннан соң ишекне этеп карады. Тиз генә бирешерлек түгел иде. Бу эшенен файдасызлыгын уйлап, ул тәрәзгә капланды. Бертын карап торгач, агачлыкка кереп барган ике шәүләне шәйләде. Берсе торымбаш тоткан иде. Әтисе белән Радик абзый булырга тиеш. Кыз жинел сулап куйды.

* * *

Акрын гына ишек ачылды. Лена белән Анна икесе дә бер мизгелгә катып калдылар. Тәннәре эсселе-суыкы булып китте. Керүче үзе дә бер мизгелгә югалып калды шикелле.

— Кызлар, сезме бу? — диде ул безардан. — Лена? Анна?

— Ольга! Котыбызны алдың бит...

— Курыкмагыз, кызлар...

— Бер хәбәр дә юкмы? — дип хатынга текәлде Лена. — Беркем дә табылмадымы?

— Сабыр итегез әле. — Ольга карават башына килеп сөялде. — Анна, берәр йотым суың юкмы?

— Анна? — дип түземсезләнәп кабатлады Лена да. — Су бир әле...

Болай дип әйтүнен кирәге юк иде инде. Анна тиз генә су алып Ольгага тоттырган иде. Хатын стаканны бушатып куйды. Көрсенәп алды. Анын сүз башларын түземсезлек белән көткән Ленага Ольганың һәрбер хәрәкәте эчпошыргыч әкрән булып тоелды. Ул аны тотып жилтерәтер чиктә иде инде, әмма үзен кулга алырга тырышты.

— Сөйлә инде, Ольга! — Ленаның түземсезлегә тавышына ук чыккан иде. — Нәрсә дип сузасың!..

Ольга хәзер акрын гына барсын да сөйли башлар сыман иде. Әмма ул кинәт торып басты.

— Нәрсәсен сөйлим? — диде ул берни булмагандай. — Балаларыгыз исән-сау.

— Кайда соң алар?

— Белмим... — Ольга бер мизгелгә генә тын калды.

Әмма Лена өчен бу мизгел гасырга тиң иде:

— Ничек белмисен?! — дип ашыктырды ул. — Син аларны күрдәнме соң?

— Сабыр ит әле, — диде Ольга чебен кугандай хәрәкәт ясап. — Сүз әйтергә ирек бирмисен...

Бер мизгелгә тагын тынлык урнашты.

— Балаларның барсы да яр буенда, — диде Ольга. — Әйдәгез, бергәләп шунда барыйк. Башкалар кайда соң?

— Айгөлне эзләп киткәннәр иде. Бәлки, алар яр буендадыр инде...

— Әйдәгез, — диде Анна. — Вакытны сузып тормыйк...

— Син монда кал, — диде Лена. — Монда гына тор.

— Юк, минем дә яр буена барасым килә. Сезнен дә балаларыгыз исән-

сау булуына ышанасым килә.

— Анна, син монда каласын. — Лена тавышын күтәрә төште. — Шулай кирәк.

— Кирәкми! — Анна караваттагы баланы төрөп кулына алды. — Без Сережа белән яр буена барабыз.

— Анна... Анда безне нәрсә көткәне билгеле түгел...

— Әйдәгез инде, — дип ашыктырды Ольга. — Барсын Анна да. Анда тамчы да куркыныч түгел.

— Менә күрдөңме, — дип елмайды Анна. Әлбәттә, карангыда аның елмаюы күренмәде, әмма тавышындагы елмая яктысы колакны иркәләгәндәй булды.

— Ярый, Анна. Әйдә!

Алар ашыга-ашыга урамга атладылар. Өйдән чыгып күтәрмәдән төшүгә үк урман авызында бер шәүлә шәйләнде. Ул, иненә сыер салган аю сыман, алпан-тилпән атлый иде.

— Әй, — дип кычкырды Лена. — Кем син?!

Жавап ишетелмәде. Шәүлә шундук диярлек урман эченә кереп югалды.

— Ишетмәде... — диде Анна. — Ныграк кычкырырга иде...

— Ныграк кычкырсаң да ишетелми, — диде Ольга, адымын тизләтеп.

— Монда ун-унбиш адымнан бер-беренне ишетеп булмый.

— Без килгәндә алай түгел иде бит...

— Алай түгел иде. Әмма утрау ничектер үзгәргәндәй булды. Сизәсезме, һавасы да ничектер кую, тәнгә сылашып торган сыман?

— Чынлап та... Кичтән алай түгел иде...

— Ә безнең балалар ничек яр буена барып чыккан соң? — Ленанын тавышында курку ишетелде. — Барсы да бер урынга?..

— Белмим.

Алар агачлар арасына керделәр. Тирә-як дөм карангылыкка төрөнде. Баядан бирле тәнгә жинелчә сылашып килгән һава инде кысып кочаклап алган сыман тоелды.

— Урманда, гадәттә, агачлар шаулы, — диде Анна курку катыш гажәпләнү белән. — Ә монда тып-тыныч. Бернәрсә дә ишетелми.

— Чынлап та... — Лена юлына аркылы торган агач ботагын уң кулы белән читкә этәрде, ул тавыш-тынсыз гына чирттереп куйды. — Хәтта яфрак та кыштырмамый. Хәтта аяк астында ботаклар сынганы, үлән өзәлгәнә ишетелми. Хәйран!

— Утрау үзгәрдә, — диде Ольга үзалдына сөйләнгәндәй. — Без килгәндә ул бөтенләй бүтәнчә иде...

— Минем Миша да шулай дигән иде... Утраудан тизрәк китик, юкса, һәлак булачакбыз, дигән иде...

— Миша?! — Ольга кинәт туктап калды. — Михаил шулай дидеме?!

— Әйе.

— Кызлар... — Ольга нидер әйтмәкче булган иде, үзен кулга алды. — Ярый, кызлар. Юк-бар сүзгә вакыт әрәм итмик. Ашыгырга кирәк.

Һәм ул кызу-кызу атлый башлады. Бүтәннәр дә ана иярде. Агачлыкны чыгуга ук офыккача жәйрәп яткан күл күренде. Яр буенда баягы шәүлә шәйләнәп калды. Ул әүвәлгечә алпан-тилпән атлап тагы да зуррак карангылыкка кереп югалды.

— Без утырып килгән теплоход, ләбаса, бу! — диде Анна безардан. — Күргәч котым алынган иде.

— Бәй, ул бит...

— Ашыгырга кирәк!

Ольганың таләпчән тавышы үзенекен итте. Нәрсәгәдер төшенгән сыман булып, әллә нинди сораулар яудырырга жыенган хатыннар, бер мизгелгә дәнъяларын онытып, Ольга артыннан йөгерделәр.

Бу чынлап та аларны утрауга алып килгән теплоход иде.

Хатыннар килеп житүгә, өч ир каршы чыкты. Боларнын берсе Андрей Николаевич, икесе теплоход йөртүчеләр иде.

— Әйбәт кенә килеп життегезме? — дип хәл белеште Андрей Николаевич. — Барсы да унышлымы?

— Яхшы, — дип җавап бирде Анна. — Ә балалар кайда?

Андрей Николаевич ана шелтәле караш ташлады да ирен чите белән генә елмаеп куйды. Бу сорауны ул Ольгага биргән иде.

— Барсы да тәртиптә, — диде Ольга. — Ләкин...

Андрей Николаевич матросларга ым какты. Тегеләр шуны гына көткәндәй, хатыннар килгән сукмак белән йорт ягына атладылар. Ул алар артыннан бертын карап торды да Ольгага борылды.

— Нәрсә «ләкин»?

— Утрау... Ул мине куркыта... Михаил да шулай дигән... Бу утраудан тизрәк китәргә кирәк дигән...

— Шулаймени? — Андрей Николаевич Аннага борылды. — Михаил нәрсә ди?

— Бу утраудан китәргә кирәк, юкса, һәлак булачакбыз, диде. Саташканда да ул шуны кабатлады. Утрау безне яратмый, ул безгә каршы ниндидер мәкер әзерли диде.

— Ха-ха-ха! — Андрей Николаевичнын көлүендә ясалмалылык та юк түгел иде. — Сез кешенә саташканда әйткән сүзләренә ышанып йөрисезме?!

— Житте! — дип кычкырды кинәт Лена. — Сез нәрсә юк-бар сөйләп торасыз?! Балалар кайда? Балаларымны күрсәтегез мина!

— Балалар дисеңме?! — Андрей Николаевич тыныч иде, әйтерсен, ул Ленаның кычкыруын ишетмәде дә — Балалар исән-сау. Ләйс баядан бирле йокы симертә. Ә Ләйсәнненә яна гына күтәрәп алып килдем. Ул да йокыда.

— Нәрсә?!..

— Балаларнын барсы да теплоходта. Йоклап яталар, — дип сабыр гына кабатлады Андрей Николаевич. — Әйдәгез, кереп карап чыгыйк.

— Ә сез кайдан беләс...

— Мин күп нәрсәне беләм, — диде Андрей Николаевич. — Күп нәрсәне... Әйдәгез.

Ул Ленаны култыклап алып теплоходка күтәрелде. Анна да алар артыннан омтылып куйган иде, Ольга тыйды.

— Ашыкмый торыйк.

Анна карышып нидер әйтмәкче булды да дөшмәде. Урыныннан да кузгалмады.

Алар палубага узуп белән ут кабынды. Чынлап та балаларнын барсы да монда иде. Барсы да йоклый. Лена үзенекеләрне күрү белән аларга ташланды. Ләйс белән Ләйсәнне янәшә салганнар. Эскәмияләргә тар гына матраслар жөелгән, баш очында мендәр дә бар. Бер мизгелгә Ленага алар йоклап ятмыйдыр сыман тоелды, һәм ул ашыгып балаларынын пульсын капшап карады, күкрәкләренә башын салып сулышын тикшерде. Исәннәр.

— Улым... — дип сак кына эндәште ул, — Ләйс!

Җавап бирүче булмады. Балаларнын сулышы тигез, йокысы тирән иде.

Ахырда, аларнын чынлап та йоклап ятуына ышангач, сораулы

карашларын Андрей Николаевичка төбәде. Тегесе иннәрен жыерып, елмаеп кына куйды. Әмма бу Ленаны канәгәтләндрәмәдә һәм ул мөмкин кадәр тыныч булырга тырышып сүз башлады:

— Мин аларның әнисе. Андрей Николаевич, ни өчен минем балаларым шушы хәлдә? Ни өчен сез аларны монда алып килдегез? Һәм ни өчен алар йоклап ята?

Хатынның тавышында нәфрәт тө, жилегенне тундырырлык салкынлык та бар иде. Әмма Андрей Николаевич аны игътибарсыз калдырды.

— Ни гаебе бар ул балаларның?! — дип кайнады хатын. — Минем ни гаебем бар?! Ник шулай интектерәсез безне?

Андрей Николаевич бер мәлгә тын торды.

— Бу дөньяда бер кеше дә үзе өчен генә яшәми. Үзе өчен генә шатланмый, үзе өчен генә газапланмый. Безнең һәр гамәлебез үзебезгә һәм якыннарыбызга әйләнәп кайта. Бумеранг канунын хәтерлисезме?!

— Ләкин...

— Сабыр итегез, — дип бүлдерде аны Андрей Николаевич. — Сөзгә борчылырга бернинди дә сәбәп юк.

— Тик мин белергә теләм...

— Вақыты житкөч...

— Кайчан житөчөк соң аның вақыты?! — Ленаның кинәт кычкыруыннан Андрей Николаевич сискәнәп китте. — Кайчан? Балаларым уянмыйча, мин тынычланмаячакмын! Нишләттегез сез аларны?!

— Балалар тиздән уяначак, — диде Андрей Николаевич, үзен кулга алып. — Һәм мин сөзгә барсын да аңлатачакмын. Ә әлегә...

Ул чалбарының арткы кесәсеннән кулъяулык алды да аны яшен тизлегендә Ленаның борунына китерде. Хатын сизми дә калды, ә азак карышырга маташып карады, тик соң иде инде, ул буынсыз булып, тыны чыгып беткән жилем курчак сыман идәнгә сыгылып төште. Ләкин Андрей Николаевич ана егылырга ирек бирмәде, бала күтәргән жинеллек белән элөктереп алды да эскәмияләреннән берсенә илтәп салды.

— ...сөзгә берәз ял итәп алырга кирәк.

Бераздан Лена да башкалар кебек тыныч сулыш алып йокыга чумды. Андрей Николаевич кулъяулыгын кабат урынына тыкты да түш кесәсеннән көгәз салфетка алып кулларын сөртте. Яу яланын барлаган полководац сыман бүлмәгә күз йөртте. Кечкенә матрас жәелгән эскәмияләреннән икесе буш иде әле.

Бераздан теплоходтан төшеп килүче Андрей Николаевич күренде.

— Анна, — диде ул ягымлы тавыш белән. — Яр буенда балагызга салкын булып. Эчкә узыгыз.

— Чынлап та, — дип элөктереп алды Ольга. — Әйдәгез, теплоходка керик.

— Тукта әле...

— Кызлар, бик иркәнләмәгез! — Андрей Николаевичның таләпчән тавышы Ольга өчен иде. — Әнә, егетләр дә күренде.

— Нинди егетләр? — Анна артына борылды. — Ә-ә-ә... Теплоход йөртүчеләрмени?! Нәрсәләр күтәргәннәр соң алар?

— Анна... Әйдә...

— Юк! — Хатын алга омтылды да кинәт туктап калды. — Михаилдан башка беркай да бармыйм. Сөз утраудан китәргә жыенасыз, шулай бит?!

— Әйе, — диде Андрей Николаевич аның каршысына ук киләп басып.

— Без утраудан китәргә тиешбез. Һәм сөз дә...

— Мин китмим. Михаилдан башка беркая да китмим. Ул авырый.

— Сез китәчәксез, — дип елмайды Андрей Николаевич. — Ә Михаил да, башка ирләр дә утрауда калачак. Анлашылдымы?

— Ни өчен?! Юк, Михаил барыбызга да китәргә кушты. Алар утрауда калса, һәлак булчаклар. Михаил шулай диде. Әйдәгез, аларны да алык. Барыбыз да китик.

Андрей Николаевич чалбарының арткы кесәсенә тыгылды.

— Безгә ирләр кирәкми, — диде Андрей Николаевич, жан өшеткеч елмаеп. — Безгә балалар һәм хатын-кызлар гына кирәк.

— Ләкин... — Кинәт Анна катып калды, артка чигенде. — Анлашыла... Димәк... Димәк, Кали алиһә турында сөйләгегез очраклы хәл булмаган...

— Юк, — Андрей Николаевич Аннаның күзләренә карарга тырышты. — Мин бер нәрсәне дә очраклы эшләмим.

— Димәк... Сез балаларны корбанга китергә телисез... — Аннаның тавышы калтыранды. — Сез — ерткыч! Сез!..

— Житте! — дип кычкырды Ольга. — Туктагыз!

Һәм Аннаның авызын кульяулык белән томалады.

— Тынычлан, кадерлем, — диде Андрей Николаевич, Аннаның гәүдәсен күтәреп. — Утрауда барсы да тәртиптә. Бары тик нервларың какшаганга гына шулай тоела.

— Белмим инде...

— Мин беләм.

Андрей Николаевичның үз-үзенә нык ышанган тавышы хатынны беркадәр тынычландыргандай булса да күнелендә шик тө юк түгел иде.

— Ләкин тынлык... Хәтта яфраклар да шыбырдамый бит...

— Ул сиңа гына шулай тоела.

Эшне төмамлауга, сумкалар күтәреп, матрослар килеп житте.

— Булдымы? — диде Андрей Николаевич. — Барсы да тәртиптәме?

— Әйе... — диде берсе. — Менә Павканың гына коты алынды?

— Нәрсәдән?

— Бүлмәләрнең берсендә ул әби күргән.

— Нәрсә?

— Әби кешене күргән, шулай бит, Павка?

Павка дөшмәде.

— Нинди әби? — диде Ольга коты алынып. — Нинди әби?!

— Юк... — диде ниһаять Павка, үзенә көлкегә калуыннан кыенсынып.

— Бернәрсә дә күрмәдем. Бары тик Юраны куркытырга гына теләгән идем.

— Куркыттын кәжәне кәбестә белән! — дип көлдә Юра. — Ха-ха-ха! Карчык белән куркытырга теләгән мине! Сантый син, Павка! Сант...

Кинәт ул күзләрен утрау ягына төбәп катып калды. Йөзә чиксез курку белән жыерылды. Күзләре акаеп чыкты. Авызлары зур ачылды. Әмма бер аваз да чыгармады, тавышсыз-нисез катып калды. Барсы да ул караган якка борылдылар. Тик беркем дә бернәрсә дә күрмәде.

— Нәрсә булды сиңа?! — дип аны жилтерәтергә тотынды Ольга. — Юра!

— Юра, ананны сатыйм! — дип кычкырды Павел. — Син нәрсә күрдән?!

— Сез баскан эздә пычрак кала, — диде кинәт Юра, жир астыннан чыккан тавыш белән. — Китегез һәм башкача килмәгез. Пычракларыгызны да калдырып китмәгез. Китегез. Барыгыз да!

— Юра!

— Син нәрсә сөйләсән?!

— Юра, ананны!

Юра аларны ишетмәде.

— Китегез! Барыгыз да! Һәм башкача килмәгез! — дип кабатлады ул.

— Китегез. Килмәгез.

— Кем син? — Андрей Николаевич, тынычлыгын жуймаска тырышып сорау бирде. — Кем син?

Барсы да тын калдылар. Андрей Николаевичның фикер сөрешен аңларга була иде. Юраның анына ниндидер көч үтеп кәргән дә, хәзер ул Юраның теле белән аларга, кешеләргә, эндәшә. Әлегә көчнән кем икәнән һәм нәрсә теләгәнән белгән очракта...

— Сантый син, Павка! Ха-ха-ха! — дип көлә башлады кинәт Юра. — Минә карчык белән куркытырга теләгән!

Кинәт барсының да көчәргәнәшле кыяфәттә басып торуын күрәп катып калды.

— Нәрсә булды сезгә?

— Юра... — Андрей Николаевич, сүзгә ничек башларга белмәгәндәй төртелбәрәк торды. — Син әле генә нәрсә булганын хәтерлисәнме?

— Ә нәрсә булды?

— Син кинәт нәрсәдәндер куркып катып калдың... — Андрей Николаевич ана барсын да жентекләп сөйләп бирде. — Син шуларны хәтерлисәнме?

— Ха-ха-ха! — дип көлдә янә Юра. — Хәтерлим, әлбәттә! Павка минә карчык белән куркытырга теләгән, ә мин карчыксыз да куркыттым. Сезне! Барыгызны да! Ха-ха-ха!

Юраның тавышында ясалмалылык бар иде, әлбәттә. Эмма анын чынлап сөйләме, әллә юри кыланамы икәнән төгәл ачыкларлык дәрәжәдә түгел.

— Син барыбызның да котын алдың, — диде Андрей Николаевич. — Әгәр шаярткан булсан, максатына ирештән. Ләкин, Юра, шаяртмаган булсан, әле генә ниләр булганлыгын хәтерләмәсән, дөресен әйт. Чөнки бу үен түгел...

— Шаярттым гына, Андрей Николаевич!.. — диде Юра, мөмкин кадәр житди булырга тырышып. — Шаярттым гына.

— Ярый, әзерләнегез.

Егетләр эшкә тотынды.

— Шулай да мин ышанып житмим, — диде Ольга, икәүдән-икәү генә калгач. — Юра дөресен әйтмәде. Ул көлкегә калудан куркып кына...

— Белмим... — Андрей Николаевич бер тын уйланып торды. — Без әлегә утрау турында төрле куркыныч хәбәрләр таратып, пассажирлар арасында паранойя тудырырга тиеш идек. Алар һәрбер билгесезлектән куркырга, һәр эштә мистика күрергә тиешләр иде. Балаларның кинәт юкка чыгуына әтиләре берсүзсез ышансын һәм мистик затлар, гайре табигый төшенчәләр турында уйланыннар, бездән шикләнмәсеннәр өчен шулай кирәк иде. Без бу бурычны жиренә житкереп үтәдек кенә түгел, хәтта чамадан аштырып жибәрдек һәм үзәбез тараткан ялганга үзәбез үк ышана башладык. Без үзәбез үк параноикларга әйләндек. Мина шулай тоела.

— Шулай гына булса ярый да бит...

5. Бер көнлек билгесезлек

Ул күзләрен ачты. Бер тын үзенә кайда икәнлеген аңлый алмый торды. Тирә-якка күз салды. Утрау... Бүлмә... Айгөл кайда икән?.. Балки, уянып, аштышларга янына чыгып киткәндер. Тукта, ә ул монда йокладымы сон?

Кичә нәрсәләр булды соң әле?

Ул берни дә хәтерләми иде...

Кинәт Радикның күнелен чиксез зур әрнү, үкенү теләп үтте. Сүзендә тора алмаган ул... Кызына һәм үзенә биргән вәгъдәсен үти алмаган. Тагын мал булганчы эчкән. Әнә ич, кичә кичтән ниләр булганын да хәтерләрлек хәлдә түгел. Ниләр сөйләп, ниләр кыланып адәм көлдерде икән инде тагын? Айгөл... Ул әтисенен шундый алкаш булуы өчен жир ярыгына кереп китәрдәй булып гарьләнгәндер. Мөнәсәбәтләр көйләнеп кенә килә дигәндә... Хәзер Айгөл эндәшмәс тә инде...

Боларны уйлауга жаны тәнен ертып чыгардай булып чәбәләнде, яшәвенен бер мәгънәсә дә юк шикелле тоелды. Балан белән бергә булганда да, бер генә көн дә эчмичә тора алмагач, аның чынлап та мәгънәсә юк иде инде. Бәлки, шушы утраунын берәр агачына барып асылынырга гынадыр. Яки, суга ташланырга?

Үкенү әрнүләре ничек кенә көчле булмасын, үз-үзенә кул салу турында уйларга ярамый иде. Тормышынны шул тиклем түбәнлеккә төшереп, гомеренне ботарлап ташлагач, дөньядан китү гадел түгел. Бу гәнаһ кылып, аның жәзасыннан качып киткән шикелле була. Ничек кенә авырга төшмәсен, үзгә бозган буразналарны төзәтергә, һич югы моңа омтылыш ясарга кирәк. Бүген ул сүзендә тора алмады. Булсын... Тагын ташлап карарга кирәк. Тырышкан ташка кадак каккан диләр, ләбаса. Башлаган ниятенне ыргы юлда калдырырга ярамый. Ирләрчә түгел.

Урыныннан торып утыргач ишеккә карады. Аны ачып чыгу куркыныч иде. Оят иде. Кичә нәрсәләр кыланды икән инде. Айгөл дә кайтмый, ичмасам. Кичәгә кыланышларын берәр ничек сиздерми калмас иде. Ул үткән кич нәрсәләр булганын хәтерләргә тырышты. Утрауга килделәр... Урнаштылар, тамак ялгап алдылар. Радик шунда шешәсен ыргытты. Тукта! Кабат авызына да алмаска карар итеп, аракысын форточкадан ыргытты, ләбаса, ул. Аннан соң... Аннан соң йокларга яттылар. Һәм ул беренче тапкыр... (Юк, монысын гомергә дә онытачагы юк!) Һәм ул беренче тапкыр айнык килеш йокларга ятуына сөенеп, татлы йокыга талды. Татлы йокыга талды һәм... Һәм әллә нинди яман төшләр күрәп саташып чыкты.

Радикның йөрәк тибеше ешаеп китте. Ул калтыранган куллары белән өстәлдәге графиннан су алып эчте. Һәм беренче тапкыр... (Монысын да онытмаска кирәк). Беренче тапкыр стаканнан перегар исе килмәде. Һәм су да әллә нинди жинеллек белән үтте. Һәм кулынын калтырануы да юкка чыкты. Стаканны кабат өстәлгә утырткач, ул бармакларын язып карап торды. Алар калтыранмый иде. Мускулларында да тиренне ертып чыгарлык басым тоелмады. Башы да әйләнмәгән кебек. Нәрсә соң бу? Шайтан алгыры!.. Әллә бу утрауда махмыр шулай жинел үтә микән? Ә бәлки, ул?! Бәлки, ул кичә эчмәгәндер?! Эчмәсә, ниләр булганын хәтерләр иде...

Радик тагын бар акылын жикте. Ул үзенә беренче тапкыр айнык килеш төнгә керүенә сокланып йокларга ятты. Һәм... Һәм төн уртасында ниндидер тавыш ишетеп... Әйе, шайтан алгыры!.. Өрәк!.. Радик атылып барып кичә почмакка ыргыткан капчыкны карамакчы иде, бер адым атлау белән аягы авыртуга чыдый алмыйча чайкалып китте. Ләкин моңа артык әһәмият бирмәскә тырышты. Аксаклап барып почмакка текәлде. Капчык юк иде. Ул шкафын актарды, чүгәләп карават асларына күз салды. Капчык юкка чыккан иде. Бәлки, өрәкне дә төшендә генә күргәндер ул? Бәлки, күп эчүдән күзенә шундый зәхмәтле нәрсәләр күрәнгәндер? Ләкин ул кичә айнык килеш йокларга яткан иде. Монысын онытып булмый. Бу — вакыйга.

Ярый, шуннан нәрсә? Ә аяк? Шайтан алгыры, аякны нәрсә эшлөткәнмен икән?

Кинәт ул барсын да хәтерләде. Ирексездән, Айгөлнен караватына күз атып алды. Һәм бар булмышын курку ялмады.

* * *

Хәлил йокысы туеп уялды. Яктырган иде инде. Робертның караватына күз салды да сизелер-сизелмәс кенә елмаеп куйды. Үсә малай. Кичә үк теге кыз белән күз-каш сикертешеп торалар иде, бүген кунарга да кайтмаган. Эшләре житдигә киткән, ахрысы. Ярый, үзләре беләләрдер. Шул ук вакытта күнелен аз гына монсулык та теләп үтте. Күз терәп торган бердәнбер улы да читкә китсә, бөтенләй япа-ялгыз кала инде ул. Ләкин бу тойгыга ирек бирмәскә тырышты. Нишлисен, табигатьнең кануны шундый. Баланны гомер буге канат астында тотып булмый, ул кайчан да булса үз тормышы белән яши башларга тиеш.

Кичә бик иртә йокларга яткан иде. Роберт кайда икәнлеген әйтеп берәр язу калдырмаганмы дип, өстәлгә күз йөгертте дә, сумкасыннан ююну әсбапларын алып коридорга чыкты. Душ-фәлән юк иде монда. Һәрхәлдә, кичә ул аны тапмаган иде. Бүген дә бүлмәләреннән ишегенә күз йөгертәп кенә алды да эзләнеп тормаスカ булды. Туалет бүлмәсендәгә унайлыктар белән генә файдаланырга туры килер. Кранда жылы су юк иде. Хәлил тагын елмайгандай итте. Адәм аягы басмаган бу утрауда кайдан су жылытып куйсыннар инде сиңа. Әле монсы өчен дә бик рәхмәт. Ул тешләрен генә тазартты да, кырыныргамы, юкмы дигәндәй, бер мәлтә икеләнеп торды. Аннан сон, ююну кирәк-ярактарын жыя башлады. Ярый, тегендә барып урнашкан кына яхшылап тазарыныр. Кырыныр да, душ та керер. Ә әлегә... Озакламый теплоход та килеп житәр инде. Әйберләренә әзерләп, барлап куярга кирәк. Робертны да табып кисәтергә. Дөньясын онытып йөрмәсен.

Бүлмәгә кергәч, урынын жыеп, артык-портык әйберләрен сумкасына тутырып куйды. Тәрәзәгә күз салды. Кояш күтәреләп килә инде. Тышта кеше заты күренми. Роберт кайда йөри икән? Тышта түгелдер инде. Иртәнге якта салкын була, озак түзә алмаслар иде. Бүлмәләреннән берәрсенә кереп утырганнардыр. Хәлил ишектән башын тыгып, бертын колак салып торды. Роберт белән теге кыз пышылдашып кына серләшәп утыралардыр сыман тоелган иде аңа. Эмма бер тавыш та ишетелмәде. Болай дип әйтү генә дөрөс түгел. Тирә-якта бернинди тавыш та ишетелмәде. Бөтенләй дә. Бөтен нәрсә туктап, катып калгандагыдай идеаль тынлык иде. Бу Хәлилгә сәер булып тоелды. Кешеләр әле уялмаган булса да, аларның сулыш алуы, әйләнеп ятуы, гомумән, монда тормыш дәвам итүен аңлаткан нинди дә булса берәр аваз ишетелергә тиеш иде.

Ул әлегә тынлыкны бозмака тырышып, сак кына ишекне япты. Аннан сон, үзе дә сизмәстән, аяк очларына гына басып, тәрәзә янына килде. Монда тирә-як бик ачык күренми иде. Бары тик болдыр алдындагы буш мәйданчык кына. Бер генә мизгелгә ул мәйданчык үләннәр үскән болынны хәтерләтеп эшлängән келәмгә охшап китте. Тирә-юньдәгә агачлар да чын түгелдер, ниндидер декорациянән бер өлеше генәдер шикелле тоелды.

Хәлил форточканы ачты. Аны ачу белән бүлмә эче жанланып китәр, кошлар сайравы, яфрактар шавы, бөжәкләр безелдәве, үләннәр чайкалуы булып табигатьнең тынгысыз авазлары кереп тулыр сыман иде. Ләкин форточканы ачкач та берни үзгәрмәде. Юк, үзгәрде. Тынлык монарчы бары тик бүлмәдә, йорт эчендә генә иде. Ә хәзер тышта да бер аваз юклығы ачыкланды һәм моны тоюдан Хәлилнең арка үзәкләре буйлап салкын

йөгөрдө. Тормыш агышы, вакыт туктап калгандыр, шушы үлө дөнья арасында ул бердөнбер тере жан ияседер сыман тоелды.

Ул хөлсезлөнөп караватка утырды. Һәм үзенен әле булса бернинди дә тавыш чыгармаса тырышуын тойды, әйтерсен, ул кемнедер уятудан курка иде. Ул чынлап та нәрсәдөндөр курка иде. Бер мәлгә караватта утырган килеш үзе дә тып-тын булып калды. Бер генә хәрәкәт тә ясамады. Анын сулышы тукталгандыр, алай гына да түгел, уй-фикерләре дә, хис-тойгылары да бер мизгелгә катып калгандыр шикелле тоелды. Чынында да шулай иде бугай.

Көтмөгөндә килгән уйдан ул дертлөп китте. Әйтерсен, күпмедер вакытка буылып торган уйлары, вулкан атылгандай көчлө басым белән бөрөп чыкты да, тирә-як селкенеп куйды. Әлеге көтөлмөгөнлектән ул тагы безазга югалып калды. Бая гына тетрәнергә мәжбүр иткән нәрсәнен нинди уй, нинди фикер икәнлеген исенә төшерә алмыйча торды, ә хәтерлэгөч, ана ышанырга курыкты. Моның булуы мөмкин түгел иде. Дөресрәге, булуы мөмкин... ул инде дөньяны житәрлек күргән кеше һәм булуы мөмкин булмаган нәрсәләрнең юклыгын яхшы белә иде... Ләкин, мондый хәл булырга тиеш түгел, булса да аның белән булырга тиеш түгел иде. Һәм әлеге уе чынга чыкса, тормышның гаделсезлегенә бик тә рәнжиячөк иде. Бәлки, барсы да элеккечәдер, бары тик мин генә үзгәргәнмендер? Бәлки, мин сангырауланганмындыр? Хәлил каударланып телефон трубкасына үрелде. Урыныннан торганда, карават пружиналары чыжылдап калды. Моны ишеткөч, ул бәхетле елмаеп жибөрдө. Телефон төймәләренә баскалаганда да ихлас елмаюга жәелгән авызын жыя алмады. Төймәләргә баскан саен чыккан жинелчә бипелдәү авазлары да ана якты моң булып ишетелде. Нью-Йорк урамында танышып кунакка чакырган татарны бик нык тиргәргә иде исәбе. Ләкин үзенен сау-сәламәт икәннен ышангач, бу уе шундук юкка чыкты. Әгәр бәйлөнөш булып, Кара куртка белән сөйлөшү мөмкинлөгө чыкса, ул аны кунакка чакырып, шундый бәхетле мизгелләр бүлөк иткәнә өчен рәхмәт белдерүдөн тыела алмас иде. Ләкин телефон тотмады. Тиздөн аның зарядкасы да бетте. Һәм Хәлил аны өстөлгә куйды. Ул шат иде.

Өстөлгә үрелгөндә, ниндидер кәгазь кисәгенә игътибар итте. Мона кадәр ничек күрмәде икән, Роберт берәр язучы калдырмаганмы дип, күз салган иде бит инде. Кәгазь дә өстөлнөң нәкъ уртасында ята. Хәер, күнел күзен күрмәсә...

Кәгазьгә үрелгөндә Хәлилнөң күнелен сәер бер шик теләп үтте. Бәлки, ул монда булмагандыр? Әгәр электән шушылай ятса, күрми калмас идем ич? Күзгә бөрөлөп ята, ләбаса. Ләкин ул мона бирелмәскә тырышты, ә кәгазьне кулына алгач, бөтенләй тынычланып калды. Роберт турында бер-бер яман хәбәр булмагач дип тә курыккан иде. Ә язучы бөтенләй Роберт турында булып чыкмады. Ул ниндилер таныш түгел кеше кулы белән язылган иде. Һәм бу кәгазь бөтенләй дә Хәлилгә аталмаган. Хәлил әлеге фикерен тагы бер дәлилләргә теләгөндәй, аны кычкырып укып чыкты.

Дөньяга туар алдыннан бала Ходайдан сораган:

— Ник мин ул дөньяга барам инде. Анда нәрсә эшләргә тиеш булам? Ходай әйткән:

— Мин сина фәрештә бүлөк итәм. Ул һәрчак синең белән булып һәм барсын да төшендереп бирер.

Бу бернәрсә дә аңлатмый торган, бер әһәмиятсез кәгазь кисәге, күрәсен, мона кадәр утрауда булып киткән кешеләрдән калган. Нәрсәдер язылган йомшак катыргыны ниндидер хажәткә ertyп алганнар да, бу өлеше чүп булып өстөл уртасында торып калган. Хәлил аны учына йомарлады да чүп савытын эзләп тирә-ягына каранып алды. Тапмады. Ә туалет бүлмәсенә

шуның өчен генә барып йөрергә иренде. Һәм кесәсенә салып куйды. Бер чыкканда ташлап китәрмен әле.

Кәгазь һәм телефон матавыклары белән бик сизелмәгән иде, шөгыльдән туктагач, тагын игътибар итте — бүлмә дә, йорт та һәм утрау үзе дә һаман тып-тыныч икән бит. Үле тынлык.

Таң атты бит инде. Бу кешеләр ник уянмый икән соң һаман? Озакламый теплоход та килеп житәргә мөмкин ич. Россия. Мәңге шулай төгәллекне яратмый торган кешеләр иле булып калыр, ахры. Әнә бит, әбиләренә кунакка килгән кебек итеп, дөнъяларын онытып йоклап яталар. Һәм ярлы яшибез, тормыш шартлары начар дип зарланалардыр әле үзләре. Ике рәхәт бергә килми шул ул. Яки тыныч йокы, яки мул тормыш. Теләгәннен сайлап ал да зарланмый гына яшә.

Россияннарның уянуына чәй булса да кайнатып кую нияте белән ул ишеккә юнәлде. Һәм кинәт туктап катып калды. Исенә төште! Һәм ул кесәсенә тыгылды. Баягы кәгазьне алып тагы бер кат укып чыкты. Татарча язылган иде. Татарча!

Өлгә хәлдә беринди хилафлык булмаса да, кәгазьнен татарча язылуы ана сәердән дә сәеррәк булып тоелды. Ләкин бу хакта уйларга бирелеп озак тора алмады, бүлмәләреннән берсеннән ир-ат тавышы ишетелде. Һәм Хәлил үз колакларына үзе ышанмыйча торды. Ир татарча кычкыра иде.

Бүлмәдәге караватында төш күрәп яткан Михаил бу хәлләреннән бары тик төш кенә икәнлеген белә иде. Әмма ул уяна алмады. Һәм барсын да өндәгечә кичерде. Төш аның өчен чынбарлык иде.

Михаилны Ново-Михайловка чиркәвеннән Мәскәүгә, иң зур хөкемдар бүлмәсенә китерделәр. Төрмә камерасын хәтерләткән бүлмәдә алар икесе генә иде. Хөкемдар түрдәге өстәл башында ниндидер борынгы китапны актарып утыра. Михаил ишек төбөндә бертын басып торды да тамак кырып алды. Ул үзенә гөнаһсызлыгын белә иде. Һәм бар кыяфәте белән Хөкемдарга шуны күрсәтергә тырышты. Куркып кыенсынып тора, гөнаһы бардыр, дип уйламасын. Әмма Хөкемдар ана игътибар итмәде дә бугай.

— Сине монда ни өчен китерделәр? — дип сорары ул берәздән, китабыннан күзен алмыйча гына. — Нинди гаепсез бар?

Михаил сөенеп куйды. Димәк, аның гаепсезлеген сизгән Хөкемдар.

— Белмим, — диде Михаил, елмайгандай итеп. — Мин сездән сорарга теләгән идем...

Хөкемдар бермәл тын торды. Аннан соң өстәл артыннан чыгып Михаилның каршына килеп басты да күзләренә текәлде.

— Сезне еретиклыкта гаеплиләр... — диде ул, моңа үзе дә ышанырга теләмәгәндәй, — изге чиркәү кушканча яшәмүдә.

— Сөз минем гаепсез икәнәмне яхшы беләсез, — диде Михаил тыныч булырга тырышып. — Үз динезегә, чын христиан диненә, минем беркайчан да хыянәт иткәнәм булмады.

— Син татар?

— Юк, мин татар түгел! Түгел!

— Ул татар, — дип кабатлады каяндыр килеп чыккан әләкче. — Казан янындагы бер авылда туып-үскән татар малае. Ышанмасагыз, әнә, әнисеннән сорагыз.

Хөкемдар кинәт каяндыр пәйда булган карчыкка карады. Бу карчык Михаилга таныш иде. Утрау уртасында томаннан яралып алдына баскан теге карчык иде бу. Михаил югалып калды.

— Син кем? — диде ул берәздән. — Син кем...

Ләкин әләкченең сүзләре колагына кереп калган иде инде. Һәм ул ана ышанмый булдыра алмый иде. Әлегә карчык аның әнисе булып чыга. Аның әнисе...

— Ә син үзен хәтерләп кара, — дип елмайды карчык, тешсез авызын кулы белән каплап. — Хәтерләп кара әле. Мин онытмадым. Ә син? Син дә онытырга тиеш түгел иден...

— Мин сине белмим, — дип кычкырды Михаил курку катыш нәфрәт белән. — Син минем әни түгел. Мин синең улың түгел. Мин татар түгел.

— Мин сине аңладым, — диде Хөкемдар тыныч кына. — Ләкин аерма нәрсәдә?

Михаил аңламады.

— Ничек инде?

— Син әле генә үзеннен ананны танымадың, — диде Хөкемдар, астыртын елмаеп. — Син үзенне дөньяга яралткан заттан ваз кичтен. Шулай бит?!

Михаил дөшмәде.

— Шулай булгач, татар булдың ни дә урыс булдың ни... Ул Михаилга мәгънәле караш ташлады. — Ананнан ваз кичкәнсен икән, нинди илдән, нинди диннән, нинди милләттән булуынның аермасы юк. — Һәм ул үзенен кул астындагыларга кычкырды. — Тәмугка!

Шул арада кайдандыр пәйда булган бер әзмәвер Михаилны жилтерәтергә тотынды. Ул карышмакчы булган иде, әзмәвер кире каккысыз көч белән якасыннан тотып сөйрәп алды.

— Тор, ананны! — дип кычкырды ул, колакны ярырлык итеп. — Күпме саташырга була! Тор, диләр, сина! Уян! Христиан, ананны себерим...

Михаил куркып кына күзләрен ачты. Һәм гажәпләнүдән артка чигенде. Аның алдында Роман тора иде.

— Роман? — дип пышылдады ул. — Нәрсә булды?

— Булмады, — диде Радик коры гына. — Син саташканда гына татарча сөйләшәсенме?

— Ничек?!.

* * *

Михаил торып утыргач, су эчәргә теләп өстәлдәге стаканга үрелде дә бер мизгелгә катып калды. Стаканны күрүгә, төнлә ниләр булганы исенә төште һәм кибегүе шундук юкка чыкты.

— Нәрсә, кире уйладыңмы, христиан? — дип елмайды моны күзәтеп торган Радик. — Хәзер сөйлә инде, син ни өчен Михаил һәм ни өчен татар түгел?

Михаил бер мәлгә тотлыгып калды. Үз үткәннәрен сөйләргә жыенмый иде ул. Шулай да бу кешегә тупас кагылырга теләмәде.

— Ярый, ансына да вакыт житәр. — Михаил сүзне икенчегә юнәлтер жай эзләде. Һәм өстәлдә яткан кечкенә кәгазьне кулына алды. — Монсы нәрсә тагын?..

Анна бәләкөч белән урамда йөрөп керергә чыгып киткәндер инде, уяна югалтып тормасын дип, язу калдыргандыр. Ләкин иске открытканы хәтерләткән катыргыдагы язу Анна кулы белән язылмаган иде. Михаил, Романның соравыннан качу ниятендә, аны кычкырып укыды.

— Фәрештә сине үз теленә өйрәтер. Ул сине барлык газаплардан, бәла-казалардан саклап яшәр.

— Ә мин синең яныңа кайчан кайтырмын?

— Фәрештән сина барсын да аңлатыр, — дигән Алла.

— Ә ул фәрештәннең исеме ничек?

Ләкин Радик аның бу гамәлен игътибарсыз калдырды.

— Син татар егете, шулай бит? — диде ул һәр сүзенә басым ясап.
— Шулаймы?

— Шулай. — Михаил кәгазьне кире өстәлгә ташлады. — Ә монын нәрсәсе бар?

— Болай гына... Ә үзең Михаил исемле... Сина сәер тоелмыймы?

— Юк. Ә сина?

Радик дәшмәде. Чынлап та хәзер балаларга нинди генә исемнәр кушмыйлар. Аннан сон, керәшен егете булуы да бар бит әле бу Михаилнын. Хәзер ул сүзне ни өчен бу рәвешле башлавы өчен кыенсынып куйды.

— Ә сина сәер тоелмыймы? — дип кабатлады Михаил. — Үзең саф татар егете, ә үзең — Роман.

— Радик исемле мин, — дип елмайды ул. — Роман кушамат кына...

— Радик?! — Михаил кинәт дертләп китте. Радикка игътибарлабрак текәлде.

— Әйе. Ә нәрсә булды?

— Юк... Болай гына...

Радик әлеге хәлнең болай гына түгеллеген сизгән иде инде, әмма сүз куертмаса булды.

— Беләсеме, нәрсә... — диде ул житди кыяфәт белән. — Без монда — биш гаилә. Һәм өчөбез — татар. Син, мин һәм Хәмит...

— Кем?!

Михаил тагын баягыдай дертләп китте.

— Хәмит, дисенме?!

— Әйе. Ә нәрсә булган?

— Болай гына... Ә ул... кайсы яктан?

— Башкортстаннан.

— Ә син?

— Казаннан. Ә син?

— Михайловскийдан.

— Менә таныштык та, — диде Радик. — Ә хәзер колагынны ачып тыңла.

Минем кызым кичә кич юкка чыккан иде. Хәтерлисенме, өрәк белән булган мажараны? Айгөлне эзләп чыкканда, мин күтәрмәдә таеп егылдым. Хәмит ярдәмгә килде. Һәм безнең белән нәрсәдер булды. Мин нушымны жуйдым. Ә бүген иртән үз караватымда уянып киттем. Кичә ниләр булганын искә төшергәч, Хәмиткә кердем. Ул да үз караватында йоклап ята иде. Уянгач, ул да үзе белән ниләр булганын исенә төшерә алмый этләнде. Димәк, безне кемдер эшкәрткән...

— Мин кичә... — Михаил кичә авырып ятканлыгын әйтергә теләгән иде, ләкин саташуын хәтерләп, тынып калды. — Кичә...

— Кичә ни булды?

— Булмады. Мин кичә яман төшләр күреп саташтым. Мин томан күрдем. Томан эченнән бер карчык пәйда булды. Һәм ул карчык... Ул карчык минем әни булырга тиеш...

Радик ана сәер караш ташлады да сүзен дәвам итте.

— Карчыклар мәсьәләсен сонрак хәл итәрбез, — диде ул житди итеп.

— Хәмитнең дә гаиләсе бүлмәсендә түгел иде. Ул берүзе генә йоклап ята иде. Андыйсынмы?

Михаил баш какты.

— Ә синекеләр кайда?

— Белмим... — Михаил кинәт агарынып киткәндәй булды. — Утрау!

Утрау безне яратмый. Мин моны килү белән сиздем. Бу гади утрау түгел. Ул безгә һәлакәт әзерли. Без моннан китәргә тиеш идек. Китәргә. Тик... Без китә алмадык...

Радик аны бүлдермичә генә тынлады.

— Ә хәзер... Соң инде...

— Тукта! — диде Радик, кискен генә. — Мин мистикага ышанмыйм.

— Бу мистика түгел... — Михаил кинәт үзенә чәүчәләнүен аңлап туктап калды. Чынлап та болай паникага бирелергә ярамый иде. Башта утрауны карап чыгарга кирәк. Бәлки, гаиләләре якында гына йериләрдер.

— Тынлап бетер, — диде Радик ачусыз-нисез генә. — Без аларны эзләргә чыгабыз. Син киен, әзерлән. Ә мин Хәмит белән Хенк янына...

— Бәлки, алар якында гынадыр?

— Юк, — диде Радик, ишек тоткасына үрелеп. — Мин мондагы бөтен бүлмәләргә дә карап чыктым... Һәм тирә-юньне дә карадым. Хәзер безгә бөтен утрауны бер итеп эзләргә кирәк. Андрей Николаевич белән Ольга да юк.

— Һмм...

— Ярый. Яхшылап әзерлән.

— Радик!

Радик инде коридорга чыгып өлгергән иде. Ул канәгатьсезлек белдереп, ишектән башын тыкты.

— Нәрсә тагын?

— Ә син... Казанның үзеннәнме?

— Җы... Нинди аерма?!

Радик ишекне шапылдатып япты да китеп барды.

Нинди аерма?! дип күнеленнән кабатлады Михаил. Нинди аерма?! Башкортстан... Казан... Михайловка... Син кайсы яктан? Михайловкадан! Жиңел, жайлы... Син кайсы яктан? Казаннан... Яки Башкортстаннан... Нинди аерма...

Һәм ул баягы язучыга үрелде. Аны кабат-кабат әйләндереп карады. Открытка түгел иде бу. Открытка түгел... Бу фотография кисәгә иде. Моннан бик күп еллар элек төшерелгән... Михаил кабат язучыга текәлде.

— Фәрештә сине үз теленә өйрәтәр. Ул сине барлык гапалардан, бәла-казалардан саклап яшәр.

— Ә мин синең янына кайчан кайтырмын?..

Михаил янә фотога карады. Берни дә аерырлык түгел иде. Ләкин ул үзенә ниндидер зур ачыш алдында торганын яхшы төшенде.

Кемнәндер кычкырганын ишетеп коридорга чыккан Хәлил, тавыш ишетелгән бүлмәгә кермәкче иде. Кинәт кенә якында ишек ачылды да анда Роман пәйда булды.

— Син әзерләнгән тор, — диде Роман бүлмәдәгә кешегә. — Мин тегене уятам да...

Һәм Хәлил белән баш кагып кына исәнләште дә ары китте.

— Монда кер, буржуй, — дип дәште ишектән башын тыккан Николай.

— Татарчага өйрәтермен...

Хәлил аның бүлмәсенә атлады.

— Ә мине өйрәтәсе юк, — диде ул тегене чиксез гажәпкә калдырып. — Мин үзем татар.

— Менә сиңа кирәк булса! — Хәмит аны кочаклап алды. — Американ түгелмени син?

— Булса соң?! — дип елмайды Хәлил. — Син дә рус бит...

— Мин Хәмит булам... — дип елмайды Хәмит тә. — Башкортстаннан.

— Хәмит?! — Хәлил ана сынап карап торды. — Башкортстаннанмы?!

— Әйе. Ә үзен сон, буржуй?

— Мин Хәлил. Казаннан.

— Нәрсә?! — Хәзер Хәмит ана сәерсенеп карады. — Казанның үзеннән мени?

— Юк... Мин ярты гомеремне Америкада үткәрдәм... Казанда туганмын гына...

Хәмит аннан күз алалмый торды.

— Нәрсә?

— Юк, болай гына... — диде Хәмит үзенен әрсез карашыннан унайсызланып. — Монда ялгадыр инде?

— Әйе... — Хәзер Хәлил күзләрен алалмады. — Ә сез?

— Без дә ялга...

— Ә гаиләгез... — Хәлил сүзсез торудан унайсызланып кына сорапты. — Алар яр буена киткәндер инде?

— Белмим... — диде Хәмит. — Шулайдыр... Сөз утырыгыз әле...

Хәмит өстәл артындагы урындыкны шудырыбрак куйды.

— Юк, — диде Хәлил унайсызланып, — мин сезне борчып тормам... Очрашырбыз әле...

— Утырыгыз... — Хәмитның тавышы катгый иде. — Сүз бар.

— Ләкин сез... Мин сезне... Бәлки, сонрак?..

— Юк, — диде Хәмит, ягымлы үжәтлек белән. — Хәзер үк сөйләшергә кирәк. Житди мәсәлә.

Хәлил шундук Роберт турында уйлады. Кичә бу адәмнен кызы белән бик күз-баш уйнатышалар иде. Өстәвенә бүген кунарга да кайтмады. Уеннан уймак чыгарып куймасалар ярый да...

— Радик чәй куйган... — диде Хәмит, ишеккә атлап. — Мин хәзер алып керәм дә... Чәйләп сөйләшербез...

— Радик?! — дип сорады кинәт Хәлил. — Радик дисезме?

— Әйе. Роман. Ул да татар егете булып чыкты. — Һәм кинәт үзе дә сискәнәп китте. — Радик!..

Һәм Хәмит, унайсыз хәлдән котылырга теләгәндәй, бүлмәдән чыгып китәргә ашыкты.

Хәлил үзенә тәкъдим ителгән урындыкка барып утырды. Һәм кинәт өстәл читендәге кәгазь кисәгенә карап катып калды. Бу нәкъ аның үз бүлмәсендәге кәгазьгә охшаш иде. Бер мизгелгә ул ни уйларга белмичәрәк торды да кәгазьгә үрелде. Ләкин нәкъ шул мизгелдә ишек ачылып китте. Хәлил унайсызланып, кулын тартып алды.

— Әнә теге гәзитне шудырып кына куй әле, — диде Хәмит. — Чәйнеге белән генә алып кердем инде.

Ул өйрәнелгән житез хәрәкәтләр белән чәй әзерләде. Өстәл артына утыргач, сүз башлады.

— Роберт та өйдә кунмагандыр инде?

— Юк бугай... Ә нәрсә булган?

— Нәрсә булганын белмим... — диде Хәмит һәм бертын дәшми торды. — Безнең дә балалар кичә юкка чыкты...

— Үзләре килешсә инде...

Хәмит ана сәер караш ташлады да елмаеп куйды

— Ә-ә-ә... Сөз бит кичә күрәнмәдегез... Белмисездер әле...

— Ә нәрсә булды?

Хәмит кичәгә хәлләрне кыскача сөйләп бирде.

— Бәлки, алар берәр аулак урын гына тапкандыр? — диде Хәлил, үз сүзләренә үзе дә ышанып житмичә. — Бәлки...

— Белмим. Радик бөтен тирә-якны тикшереп чыккан. Беркемне дә

тапмаган. Хәтерегездәме, кичә без килгәндә, утрау табигатының күнелле бер почмагы кебек иде. Ә бүгөн ниндидер сәер тынлык. Игътибар иттегезме?

— Ләкин моньы...

— Бу сәер хәл, шулай бит. Балаларның һәм хатыннарынның югалуы да сәер. Мин, әлбәттә, барсы да яхшы бетәр дип өметләнәм. Ләкин көтелмәгән хәл дә булырга мөмкин... Шуна күрә, без, жентекләп әзерләнеп, аларны эзләргә чыгарга тиешбез.

— Бәлки, ашыгырга кирәктер...

— Ашыгырга кирәкми. Беренчедән, без житди әзерләнеп чыгарга тиеш. Һәрбер көтелмәгән хәлгә әзер булып. Икенчедән, моньы ниндидер шаяру гына булуы да ихтимал. Кичә өрәк белән булган хәл шикелле. Кичә бит барыбызның да коты алынды. Ә ул кемнеләр костюм киеп, шаяртып йөрү генә булган. Без инде моны Ольга белән Андрей Николаевичның эшдер дип уйлыйбыз. Шулай ук Андрей Николаевич аларны ниндидер кызыклы сәяхәткә алып китәргә дә мөмкин...

— Әгәр алар чынлап та юкка чыкса...

— Юктыр. Һәрхәлдә, моңа ышанасы килми. Әлеге сәяхәткә чакыру кәгазендә: «Онытылмас мажараларга тулы сәяхәт көтә. Мондый мажаралардан сон сез тормышның һәм бер-береgezнен кадерен белеп яшәячәксез!» — дигәнрәк сүzlәр бар иде. Һәм мин әлеге билгесезлекне сәяхәт программасына кергән бер мажара дип карау атындамын.

— Әмма мин андый путевка белән килмәдем. Минекә бөтенләй бүтән...

— Беләм. Радикка да йөз мең сум отышын алырга чакыру килгән... Ләкин...

— Радикка?..

— Әйе. Хәзер бит турист фирмалары күп. Шуна күрә, ял итүчеләрнен игътибарын тарту өчен алар һәртөрле оригиналь идеяләр уйлап табарга тырышалар...

Хәлил дөшмәде. Ул аны тынламады да бугай.

— Димәк, без өй эчендә дүртебез генә калганбыз... — диде Хәлил бераздан, бик зур уйларга йомгак ясагандай. — Дүртебез генә...

Хәмит нәрсәдер сөйләй иде. Ул аның бөтенләй башка темага сүз ачуына сәерсенәбрәк калды да дөшмәде. Хәлилнен әлеге сүзләреннән нәрсәдер аңларга теләп үзе дә уйга чумды булса кирәк. Әмма Хәлил ана ирек бирмәде.

— Дүртебез генә, — дип кабатлады ул тагын һәм бая өстәлдә күргән кәгазьгә үрелде. — Мөмкинме?.. Мин бая ук карарга иткән идем...

— Мөмкин... — диде Хәмит, битараф кына. Ул уйлары белән бөтенләй әллә кайда иде бугай. — Дүрт кеше... Дүрт ир... Хәлил, Хәмит, Михаил, Радик...

Ләкин Хәлил аны ишетмәде. Ул теге кәгазьгә текәлгән иде. Кәгазьдәге азулар ана нәрсәдер сөйләр сыман иде.

— Мин сина фәрештә бүләк итәм. Ул һәрчак синең белән булыр һәм барсын да төшендереп бирер.

— Ләкин мин бит фәрештәләр телен белмим. Аны ничек аңлармын соң? — дип борчылган бала.

Хәлил кинәт сикереп торды да үз бүлмәсенә йөгәрде. Хәмит аның бу кыланышына сәерсенеп калгандыр инде, әмма Хәлилнен башына килгән нәрсә алдында барсы да вак мәсьәлә иде.

Хәмит аның чыгып киткәнен сизмәде дә бугай. Ул билгесезлеккә төбәлеп

озак кына утырды да кинәт башын күтәрде.

— Сөз Казанның үзеннән түгел, — диде аннан соң. — Сөз...

Һәм катып калды. Булмада ул үзе генә иде.

Сабый бала сыман атылып чыккан Хәлил үзләренен ишек төбенә житәрәк Радикка бәрелә язып туктап калды. Ул тиз генә гафу үтенеп, юлын давам итәргә уйлаган иде, кинәт борылды да Радикның якасыннан эләктерде. Модый көтелмәгән хәлдән тегесе нишләргә белми аптырады, ә Хәлил кулындагы көгазь кисәген аның борынына ук терәп бер сүзгә кабатлады:

— Радик! Радик!... — һәм үзенен сәер гамәленнән кыенсынып кысымын бушата төште. — Әйт әле... Яшерми генә әйт әле...

Ярсудан анын тамагы кипте, теле көрмәлде.

— Радик, әйт әле... — диде ул жавапны Радикның авызыннан суырып алырдай булып. — Әйт әле, синен... Синен Хәлил исемле абыен бар идеме?

Ниһаять, ул ин мөһим сүзгә әйтте дә жинел сулап куйды. Радикның якасына ябышкан куллары салынып төште. Тамагына тыгылган төер дә язылгандай булды.

Көтелмәгән хәлдән югалыбрак калган Радик ана бермәл сәерсенеп карап торды. Сорауның мәгънәсе анына барып житкәч, йотардай булып Хәлилгә текәлде. Авызын ачты. Нәрсәндер йотып жибәрергә теләгәндәй хәрәкәтләр ясап алды. Аннан соң, карлыккан тавыш белән сыгып чыгарды.

— Бар... Хәлил бар...

Һәм ул үз сүзләренен мәгънәсен яна гына анлап алгандай давам итте.

— Хәлил... бар... Хәлил бар... Хәмит... Хәмит бар... Абый бар...

Хәлил аның авызыннан чыккан һәрбер сүзгә йотып алгандай булып күзәттә. Һәр ижек саен башын кагып торды. Һәр сүз саен иреннәре елмаюга жәелде.

— Хәлил... — диде ул, авызындагы аркылы сүзләргә тәртипкә китергәндәй итеп. — Хә-лил... Ул... Мин... Мин Хәлил... Син... Радик...

Алар бер-берсен беренче кат күргәндәй катып калдылар. Зур акайган күзләренен читендә кечкенә тамчы пәйда булды. Иреннәре калтыранды, битләре тартышты. Алар үзләренен шушы халәтенә, ничә еллардан соң кабат очраша алуларына шатланалар да, ышанып та житмиләр иде бугай. Шул кыяфәттә бертын басып тордылар да, бер-берсенен кочагына ташландылар.

Хәлил артыннан чыккан Хәмит аларны кочаклашып сулкылдаган кыяфәттә күреп, чайкалып китте. Буыннары тотмас булды. Ул үз уйларының дәрәслегенә ышанырга да, ышанмаса да белми иде әле. Ләкин боларны күрү белән, бөтен шикләре юкка чыкты. Бөтен булмышын рәхәт тә, газаплы да бер дулкын яулап алды. Әлеге дулкын аның башын әйләндерде, буыннарын буйсынмас итте. Һәм Хәмит чайкала-чайкала алар янына барып житте дә, хәле бетеп ауган дулкын сыман, кочаклашкан ике ир өстенә капланды.

— Туганнарым минем!

Ләкин аның сүзләре беркемгә дә аңлашылмады. Ул сүзләр яралы ерткычныңгырылдавы сыман ямьсез дә, газаплы да иде. Берсен-берсе кочаклаган өч туган озак кына шул халәттә калды. Берздан алар кабат һушларына килеп, кара-каршы басып катып калдылар.

— Әти-әни ни хәлдә? Исәннәрме? — дип пышылдады Хәлил, чиксез гаепле кыяфәт белән. — Исәннәрме?! Әти-әни ничек?..

Радик нәрсәдер әйтмәкче булган иде, тавышы чыкмады.

- Белмим... — диде Хәмит. — Белмим...
 Һәм бераздан күз яшьләре белән өстәп куйды:
 — Сөз дә кайтмадыгызмени?!.
 Авыр тынлык урнашты.
 — Әни исән... — дип пышылдады Радик, үз тавышыннан үзе куркып.
 — Әни исән...
 — Әти?
 — Ул...
 — Күптәнме?
 Радик дөшмәде. Ул хәтерләми иде.

Очрашунын беренче дулкыны узгач, алар Хәмитнен бүлмәсенә хыелдылар. Барсы да шат иде. Әлегә авыр хәлләр турында сөйләшмәскә тырыштылар, әмма кайда үрелсән дә авырткан бармак бәрелә, дигәндәй, ансын да бөтенләй читләтеп булмады.

— Мин синең Америкадан икәннене белү белән Хәлил турында сорашмакчы булган идем, — диде Хәмит. — Тик форсат кына тимәде...

— Чын исемнәрегезне белү белән минем дә күнелгә шик төште... — диде Хәлил. — Бер дә юктан гына шулай тап килү булыр микән, мәйтәм...

— Бу — тап килү түгел инде, — дип елмайды Малик. — Безне махсус рәвештә жыйганнар бу утрауга. Кемдер махсус эшлэгән моны.

— Әйе. Очрашу, табышу шатлыгын аулакта үткәрсеннәр дип, гаиләләребезне дә читкә алып киткәннәр. Барсы да махсус эшлängән моның. Менә күр дә тор, кичкырын балалар кайтып төшәр әле.

— Әлбәттә, шулай булыр. Тик кем оештырды икән боларның барсын да?

— Һәрберебезгә аерым хат язып, мотлак рәвештә барырлык итеп...

— Кем булса да башлы адәм инде.

— Һәм изге кеше.

— Минне Нью-Йорк урамында эзләп тапты. Нью-Йорк урамында саф татарча жырлап килә! «Нәрсә, буржуй, куркасыңмы безнең жырдан?» — ди. Ха-ха-ха...

— Кем?

— Нәрсә, «кем»?

— Кем шулай ди?

— Белмим. Исем-атын әйтмәде. Кара куртка, джинсы чалбар кигән ир иде...

— Кара куртка... — диде Малик, үзе белән булган вакыйганы хәтерләп.

— Мин дә күрдем аны...

— Сине ничек каптырды?

— Башта чиркәүдән чыкканда күрдем...

— Кайдан?

— Чирк... — Кинәт ул туктап калды. Барсы да шик белән аңа төбәлделәр. Тынлык урнашты. — Мин барсы турында да соңыннан сөйләрмен. Тормышны көйләп жибәрү өчен беркадәр чиркәүдә эшләп алырга туры килде миңа...

— Ничек «эшләп алырга»? — диде Радик, Маликның саташуын хәтерләп.
 — Син чынлап та христианмыни?!

— Ну-у... Ничек әйтергә...

— Ә син дөресен әйт.

— Әйе. Төрмәдә безгә поплар килеп йөри иде. Азат ителгәч, беркая да урнаша алмадым... Һәм... Һәм чиркәүгә барырга туры килде...

— Сатлык! — диде Радик тыелгысыз нәфрәт белән. — Христиан!

— Юк, син ашыкма әле...

— Иван Грозный чукундырган татарлар да бездән үз диненә кайткан... — диде Хәлил, балаларга дәрес аңлаткандай. — Динен сатмас өчен үзенә кул салучылар булган. Ә син үз теләгән белән... Аңламыйм. Аңлый алмыйм!

— Юк, бу бөтенләй башка нәрсә...

— Аерма юк. Динен саткан кеше ул кеше түгел инде.

— Ярый, юкны чокымагыз әле, — диде Хәмит, эшнен жайсызлана баруын күреп. — Менә син, Радик, үзең дин тотасыңмы?

— Тотаммы-юкмы, әмма мин чукунмадым.

— Алай түгел. Бездә инде дин күптән үз асылын жуйган. Мөселманлык күптән юкка чыккан бездә. Алласызлар булып беткәнбез. Ә Малик... Анын нич югы табыныр Алласы бар... Ул Алласыз түгел...

Бәлки, әлеге бәхәс шуның белән бетәр иде, Малик үзе кыздырып жибәрде:

— Ярый, мин динне сатканмын, ди... — ул Хәлилгә текәлде. — Ә бит син дә иленне саттың.

— Мин илне сатмадым.

— Син үз ватаныңны башкага алыштырдың. Нәрсә хакына? Бай, мул тормышта яшәү хакына. Һәм аның кемгә файдасы тиде? Синең читкә китүеннән кемгә рәхәтлек килде? Иленәме? Туганнарыңа? Әнкәңәме? Бары тик үзең генә.

— Бер абыем илен саткан, — дип күнелсез такмаклады Радик. — Бер абыем динен саткан... Берсе маржа сихереннән куркып, читкә чыгып качкан... Бездә икән жыен имгәк...

— Ә үзең сон?..

— Мин нәрсә?.. Әни белән бергәләшеп, очын-очка ялгап яшибез шунда...

Радик үзенең тел озайтуына үкенә башлаган иде инде. Нинди хәлдә яшәүләре турында төпчәнә башласалар, барсын да сөйләп бирергә туры килмәгәе. Әле ул мондый сөйләшүгә әзер түгел иде. Шуна да сүзгә икенчегә борырга ашыкты.

— Ярый. Бездә бәрелешеп алдык. Тик теге Кара курткага әйләнеп кайтыйк әле. Аның кем икән ачыкласак, бу сәяхәтне ник оештырганын да чамалый алырбыз.

— Мин аның кем икән әйтә алмыйм, — диде Малик. — Йөзгә таныйм. Ләкин...

— Минем бөтенләй күргәнем юк. — Хәмит Хәлилгә борылды. — Кайда эшләгән дә әйтмәдеме?

— Юк.

— Мин дә белмим, — диде Радик. — Кара куртканың кем икән, димәк, беребез дә белмибез. Аның шәхесе билгесез килеш кала.

— Тагын бер нәрсә бар, — диде Хәлил, баядан бирле кулында әйләндергән кәгазьне күрсәтеп. — Менә бу — фоторәсемнең бер өлеше. Артында сүзләр язылган. Ул һәрберебездә дә бар. Бармы?

— Бар. — Малик кесәсеннән кәгазь алды. — Менә.

— Синдә, Радик?

— Белмим. Хәзер бүлмәдән урап киләм...

Ул әйләнеп кергәч, Хәлил кәгазьләргә бергә жыйды да килеп чыккан язуны барсына да күрсәтеп чыкты һәм кычкырып укырга тотынды.

Доньяга туар алдыннан бала Хогайдан сораган:

— Ник мин ул доньяга барам инде. Анда нәрсә эшләргә тиеш булам?

Хогай әйткән:

— Мин сина фәрештә бүләк итәм. Ул һәрчак синең белән булыр һәм барсын да төшендереп бирер.

— Ләкин мин бит фәрештәләр телен белмим. Аны ничек аңлармын сон? — дип борчылган бала.

— Фәрештә сине үз теленә өйрәтер. Ул сине барлык газәпләрдән, бала-казалардан саклап яшәр.

— Ә мин синең янына кайчан кайтырмын?

— Фәрештән сина барсын да аңлатыр, — дигән Алла.

— Ә ул фәрештәнә исеме ничек?

— Ансы мөһим түгел. Аның исемнәре бик күп төрле. Тик син аны «Әни» дип йөртәчәксең.

Барсы да тынып калды.

Тынлык озакка сузылды.

Бераздан Малик кәгазьнең артына күз салды. Һәм дертләп китте. Фоторәсемнән ана төшенә кергән карчык карап тора иде. Томаннан яралган карчык. Аның үзгәреп китүен барсы да тойды һәм сораулы караш ташладылар. Ләкин Малик дәшмәде. Ахырдә, Радик та әлегә рәсемгә карады. Елмаеп куйды. Һәм барсына да күрсәтеп чыкты.

— Таныш булыгыз һәм хәтерегездә калдырыгыз. Бу — безнең әни!

Әниләре турында искә төшерү барсына да кыен иде. Тагы тын калдылар. Бераздан Малик телгә килде.

— Безгә гаиләләребезне табарга кирәк, — диде ул кире каккысыз катгыйлык белән. — Һичкичекмәстән!

— Бераздан алар үзләре кайтып житәчәк, — дип елмайды Хәлил. — Бу махсус оештырылган нәрсә. Утрауның берәр урынында сәяхәттә йөреләрдер әле.

— Алар кайтмаячак, — диде Малик. — Без эзләп тапмасак, алар кайтмаячак.

— Сәер кеше син, — дип көлдә Радик, һәм төпчек абыйсын рәнжетмәскә була, өстәп куйды. — Ярый, эзләргә икән, эзләргә.

6. Хатын-кыз сурәтендә

Дынк-дынк-дынк-дон!.. Дынк-дынк-дынк-дон!.. Кайдандыр килгән ниндидер тавышлар билгесезлеккә китеп югалды. Бөтен тирә-як тынып калды. Хәтта бөтен дөньяны ниндидер соры билгесезлек чорнап алгандай булды. Тик бу күренеш бары бер мизгел генә дәвам итте дә барсы да кабат үз төсенә кайтты. Зәнгәрсү күк йөзә. Гамьсез шаян дулкыннар. Серле утрау. Юк, киресенчә... Серле утрау. Гамьсез шаян дулкыннар. Зәнгәрсү офыкта югала барган теплоход шәүләсе...

Утрау тып-тын иде. Теплоход күздән югалгач та, инде тавышы ишетелми башлагач та, ул тынлыгын жуймады. Утрау, дошман һөжүмен кире кагарга әзерләнгән оста сугышчы сыман, читтән килгән һәр хәрәкәтне тоярлык булып катып калган иде. Бары тик бераздан гына күл ягыннан жил исеп куйды. Әлегә назлы жил чамасыз көчергәнешлелекне юкка чыгарды — шундук диарлек яфраклар шыбырдавы, үлән араларындагы бөжәкләргән тынгысыз тавышы ишетелде. Әлегә тереклек яр буйларында башланды да акрын гына утрауның үзәгенә табан шуышты. Яфраklar шавы, кошлар сайравы, үләннәр тибрәнүе, бөжәкләр мыжлавы — барсы берьюлы ниндидер гайрәтле ташкын булып, жирдән дә, күктән дә һөжүм иткән чамасыз көчле гаскәр шикелле, утрау

уртасына юнәлдә дә, адәм кулы белән салынган йортны әйләндереп туктап калды.

Утрау яши иде. Утрауда тормыш кайный иде. Фатыйма карчык анын сулыш алышын да ишеткән шикелле булды. Бу утрау тере кеше сыман тоелды. Бары тик адәм кулы белән салынган йорт кына чамасыз тынлыкка чумган. Тирә-юньдәге гомум хәрәкәт янында ул берьялгызы үле тынлыкка чорналып, үги булып тора. Хәтта күкрәген киерә биребрәк утыруы да кызгану тойгысыннан башка бер хис тә уятмый. Ул аягурә басып үлгәндер, тик үлгәнлеген әле үзе дә төшенеп житмидер шикелле тоела һәм ирексездән анын авып төшүен көтәсен...

Әмма ул жимерелеп төшмәде, безраздан тормыш әлегә йорт эченә дә керде. Әлегә йорт та үз тормышы белән яши башлады. Бүлмәләрдән татлы мышнап йоклаган тавышлар ишетелде. Кемдер төшендә кызын чакырды. Кемдер кешеләрне ниндидер афәт якынлашуы турында кисәтергә тырышып кычкырды. Кемдер үзенә әрәмгә үткән гомере өчен үкенеп күз яшьләрен түкте.

Йорт яши иде.

Беркадәр вакыт үтүгә төн карангылыгы сыеклана башлады. Шул рәвешле, бар тирә-юньне жинелчә зәнгәрлек биләде дә, тиздән ул да юкка чыкты. Офыкта кызгылт кояш нурлары күренде. Тагы беркадәр вакыт үтүгә, әлегә нурлар төссезләнә барып, бөтен тир-якны куе томан чолгап алды. Томан утрау өстендә озак кына асылынып торды. Аннан соң, акрын гына, утрауның уртасына жыелды һәм баягы авазлар шикелле шуышып кына адәм кулы белән салынган йортны каплап алды.

Кешеләр йоклаган йорт томан уртасында калды.

Кинәт томан тарала төште һәм ниндидер кара нурсыман божрага әйләнеп, йортны уратып алды, бер үк вакытта, божраның нурлары яктыра барып зәнгәрсү төскә керде. Ул кинәйде. Хәзер инде ул бөтен утрауны чолгап алган зур суга әверелде дә, безраздан тагын жыела барып, кара нурга әйләнде һәм баягы йортның ишек төбенә килеп, каракучкыл багана булып туктап калды. Томан куерганнан куерып кеше сурәтенә керде. Баштарак шәүлә рәвешендә генә булса, безраздан гәүдәсенен төсмерләре ачыклана төште, ә ахырда анын йөзен дә танырга мөмкин булды. Ләкин анын кемлеген белүдән Фатыйма карчыкка жинеллек өстәлмәде. Анын кем икәнен күргәч, карчык башта үз күзләренә үзе ышанмыйча катып калды. Ышангач, бөтен булмышын чиксез гажәпләнү ялмап алды. Ахырда ул котын алынып куркуга әйләнде дә Фатыйма карчык үз-үзен белештермичә кычкырып жибәрде.

Утраудагы йортның ишек төбендә томаннан яралган зат Фатыйма карчык үзе иде. Ул, кычкырудан туктап, карчыкка тагы бер күз салды һәм үзенә йөзен аермачык күрде.

Кинәт анын колагында ниндидер килбәтсез тавыш янгырады.

...балаларың шул түгәрәк эчендә бикләнеп калган. Бү түгәрәк эчендә — синең балаларың. Сина аларның кайда булуыннан бигрәк, исәнлекләре мөһим инде. Әлегә исән алар. Исән. Әлегә. Ха-ха-ха!..

Әлегә тавышның котсыз көлүе ярлардан ярларга бөреләп кабатлангандай булды.

Ха-ха-ха!..

Дынк-дынк-дынк-дон!..

Фатыйма карчык шыбыр тиргә батып уянып китте. Хәер, ул йоклаган да кебек түгел иде. Бу төш тә, саташу да түгел, ә Хәдичә карчыктан калган күрәзәчелек сәләтенә бер дулап алуы гына булды шикелле. Әлбәттә, Хәдичә карчык үзе булса, әлегә вакыйгалардан дәрәс нәтижә чыгара алыр

иде, әмма Фатыйма күргәннән нәрсәгә юарга да белмәде. Анын бу өлкәдә тәҗрибәсә бөтенләй юк иде. Өстәвенә, сонгы вакытларда кичергән анга сыймас күренешләр башын бутап бетерде, ә арыган акыл белән тиешенчә фикер йөртеп булмый иде. Карчык уйларга тырышмады да. Бөтен гәүдәсен йомшарткан хәлдә күзләрен йомып, тәгәрмәчләр тавышын тынлап ятты. Дынк-дынк-дынк-дон!.. Дынк-дынк-дынк-дон!.. Поезд ашыкмый-кабаланмый гына, үз җае белән чакрымнарны кимерә иде.

Ләкин карчыкнын тынычлыгы озакка бармады. Ул күзләрен ачты. Купе эче ярымкарангы иде. Тәрәзәдә дә — зәңгәрсу карангылык. Кинәт дөнья шултикләм шыксыз булып күренде, ул үзен илсез-йортсыз бер мөсафир итеп тойды, күнелен билгесез авыр хис биләп алды. Һәм ул юлдашына эндәште.

— Ләйлә...

Кемнәндер җавап биреренә ышанычы бик юк иде. Ләйлә дә көнозыны аягөстә булып, бер мажарадан икенчесенә күчеп килгән кыз, арыгандыр, йоклайдыр. Әмма кыз җавап бирде.

— Нәрсә булды, Фатыйма апа?..

— Булмады... — Карчыкка Ләйләнән янда икәнән белү дә бик житкән иде. — Болай гына...

— Йоклап булмыймы?..

— Әйе... — Фатыйма карчык сүзнә үз халәтә тирәсеннән читкәрәк алырга тырышты. — Үзен сон?.. Сәгать ничә әле?

— Дүртенче ярты.

— Соң бит инде. Нигә йокламыйсың?..

— Китап укып ятам... — дип елмайды Ләйлә.

— Шушы карангыдамы?! Тапкансын...

— Аерылып булмый. — Ләйлә тагын елмайды. — Бик кызыклы китап.

Бәлки, яшь чагында Фатыйма карчыкнын да төннәр буге йокламыйча китап укып ятканы булгандыр, тик әле ул ничек кенә тырышмасын, андый вакытны хәтерли алмады. Һәм Ләйләнән йокысын калдырып китап укып ятуы сәердән сәер булып тоелды. Көнә буге чабып арыган кеше төнлә рәхәтләнәп йокларга тиеш. Алжыган кеше өчен татлы йокыдан да дөзәтләрәк башка бернәрсә дә юк. Була да алмый. Һәрхәлдә, Фатыйма карчык өчен шулай тоелды. Һәм ул Ләйләнән китапка алданып, шундый рәхәтлектән баш тартуын берничек тә акылына сыйдыра алмады. Аптырагач, әлегә серле китапны күрсә, кулына тотып карыйсы килде.

— Кая әле, карыйм әле шул китабынны...

— Нәрсәсән карыйсын инде анын... — дип көлдә Ләйлә, әмма китапны карчыкка сузды. — Рәсемнәрә юк...

Фатыйма карчык сәкәгә торып утырды. Ләйлә биргән китапны, авырлыгын билгеләргә теләгәндәй, кулында тибрәтеп алды. Аннан сон, битләрен актарып карады. Һуш китәрлек берәрсәсә дә юк иде. «Тапкансын кызыгыр нәрсә?!» — дигәндәй, иреннән бөрештереп куйды да, китапны ябып, тышлыктагы сурәтенә текәлдә. Кызнын ахмаклыгына аптырап, башын селкеп алды. Валлаһи, менә бер генә дә искитәрлек әйберсә юк. Китапны кызга кире сузарга омтылган иде, үз уйларынын дөреслегенә тагы бер кат ышанырга теләгәндәй, анын беренче битен ачып карады. Һәм аны чак кулыннан төшереп жибермәде. Бөтен күзәнәкләре тетрәнәп куйды. Әллә күзәмә генә күренәме сон, дигәндәй, китапны япты да тагын ачып, беренче битенә текәлдә. Берничә кат шулай эшләде. Ахырда, күзләренән ялгышмавына төмам ышангач, китапнын беренче битендәге сурәткә бармаклары белән кагылды. Рәсем дә, бармаклары да юкка чыкмады.

Ләйлә, өстәге сәкедән башын сузып, аны тынсыз булып күзәтә иде. Кинәт ул кычкырып көлөп жибәрде. Читтән караганда, карчыкның кыланышы көлмәслек тә түгел иде шул.

— Нәрсә, Фатыйма апа, гашыйк булдыңмы әллә?

Фатыйма дәшмәде. Ул язучының рәсеме буйлап бармакларын йөртүен белде. Ахырда, китаптагы рәсемгә төртеп Ләйләгә эндәште:

— Ә бу кешене мин беләм.

— Искәндәр безнең ин танылган язучы, — дип канәгать елмайды Ләйлә. — Аны барсы да диярлек яратып укый...

— Юк... — Фатыйма карчык бер мизгелгә төртөлөп торды. — Мин аны... Минем аны күргәнем бар... Ул миңа акча биргәне бар... Мин сиңа сөйләгән идем микән?.. Кара курткалы кеше турында... Бу әнә шул кеше... Бу — Кара Куртка.

Ләйлә тагын көлөп жибәрде.

— Син, әлбәттә, бутыйсын, Фатыйма апа... — диде ул, карчыкның беркатлылыгына күнелә булып. — Бу язучы белән әңгәмә үткәрер өчен хәтта тележурналистлар да елга якын ут йотып йөри, диләр...

— Бутамыйм, — дип бүлдерде аны Фатыйма карчык. — Минем бу егетне күргәнем бар.

Ләйлә, әлбәттә, карчыкка ышанмады. Әмма бәхәсләшеп тә тормайды.

— Ярый, синенчә булсын... — диде ул, кулын сузып. — Тик китапны бир инде, Фатыйма апа. Аз гына калды. Укып бетерим.

— Нәрсә турында яза инде ул?

— Төрлө куркыныч вакыйгалар, гадәттән тыш хәлләр турында, — диде Ләйлә һәм авторның һәр китабында диярлек булган тәгъбирне кабатлады. — «Сез үз тормышыгыздан канәгать түгелме? Сез тәмуқта яшим дип уйлыйсызмы? Искәндәрне укыгыз — һәм сезгә үз тормышыгыз оймак булып тоелачак!»

— Мин андый язучыларны яратмыйм, — диде Фатыйма карчык. — Андыйлар арасында маньяклар да була, диләр... Үзләре кеше үтерәләр һәм үзләре үк шул хакта китап язалар...

— Пүчтәк сүз! — дип көлдә Ләйлә. — Мин коточкыч әдәбиятны күп укыйм. Һәм беләсенме, андый нәрсә ижат итүчеләрның барсы да диярлек сабый баланы хәтерләтә. Бредбэрины ал син, Кингны, Баркерны — рәсемнәрен генә кара — һәркайсының күзләрендә малайлык шуклыгы, эчкерсезлек, яктылык. Андыйлар беркайчан да явызлыкка бара алмыйлар.

Карчык дәшмәде. Әлеге язучыларның рәсемен күрү генә түгел, исемнәрен дә ишеткәнә юк иде анын. Ә менә чибәр кызларны үтереп, матур киёмнәр киендереп су астына жыйган бер язучы турында кино караганы бар иде. Нык тетрәнгән иде ул чагында. Чөнки ул кечкенәдән үк язучыларның пәйгамбәр затыннан булуына ышанып үскән кыз иде. Һәм хәбәрдарлык чоры житеп, бик күп әдипләрнен «чын йөзен ачу» модага кереп киткәч, кайсының азгын, кайсының алкаш, кайсының намуссыз бәндә икәнлеген дәлилләгән хәбәрләр фонында, әлеге кинофильм (исеме хәтердә калмаган инде) анын язучы халкына булган ышанычын тамырыннан йолкып ташлаган иде. Һәм анын карашын Ләйләнән сүзләре генә үзгәртә алырлык түгел иде. Кара Куртканын язучы булуы, өстәвенә куркыныч темаларга язучы булуы, Фатыйма карчыкның фикеренә куәт кенә өстәде. Тыныч бертөрлелек белән аккан тормышның бозылуына фәкать шушы язучы гына сәбәпче һәм бөтен жепләр дә шул Кара Курткага барып тоташа иде. Карчык моңа тамчы да шикләнмәде.

— Мин укып бетерим инде... — дип кабатлады Ләйлә. — Соңыннан карарсың...

— Ярый... Хәзер...

Фатыйма карчык һәрбер нечкәлеген күнеленә бикләргә теләгәндәй, рәсемгә текәлде. Аннан соң күзләрен йомып торды да кабат сурәткә ябышты. Беркадәр шулай эшләгәч, китапны Ләйләгә сузды.

— Тизрәк укып бетер, кызым...

— Нәрсә, әллә син дә кызыктынмы?! — дип елмайды Ләйлә. — Бирермен. Күп калмады.

Алар башкача сөйләшмәделәр. Кыз китапка чумды. Фатыйма карчык урынына ятты да әлеге рәсемне хәтерендә янартып, Кара Куртканы анында тергезергә тырышты...

Санкт-Петербург. Россия.

Бу коточкыч ләззәт иде... Искәндәр, әлбәттә, хатын-кыз күрмәгән ир-ат түгел, кәефе килгәндә, ул аларны рәхәтлектән тилерер дәрәжәгә житкәрә, беренче карашка салкын һәм хиссез булып тоелган гүзәлләргә дә дөньяларын онытып, яратышуның тылсымлы дулкыннарында биергә, хайвани авазлар чыгарып, үз-үзен белештермичә чәбәләнергә мәжбүр итә ала. Һәм аларның газалы да, татлы да авазлар белән шыншый-шыншый, рәхәтлек капкынына эләккән ерткычтай бөргәләнүен, ләззәттән тартышкан йөzlәрен, атылып чыгардай булып зур ачылган күзләрен күрү ирнен үзенә дә чиксез куаныч өсти иде. Мәхәббәт түшәгәндә, гадәттә, ул хаким иде. Тик бу юлы бөтенләй башкача килеп чыкты... Кай арада үзенә хакимнән колга әверелдүен ул сизми дә калды... Һәм ялкынланып янган учакка ялан тәпи баскан кешедәй, илереп бөргәләнә... Ул чынлап та учакта иде... Ләззәт учагында... Ул бер генә нәрсә теләде... Әлеге тилерткеч татлы газаларның төмәмләнүен һәм, шул ук вакытта, мәңге давам итүен... Һәм анының жуелмыйча калган бер өлеше белән, дөньяда шундый ләззәт тә була алуына гажәпләнде...

Бераздан барсы да тынып калды... Ул вулкан булып атылды да күккә ашты... Һәм беркадәр вакыттан үз караватында уянып китте. Төненең бөтен күзәнәкләре дә чиксез ләззәттән хәлсез тибрәнә иде әле... Һәм колагында ягымлы да назлы бер жыр янгырый... Искәндәр аның сүзләрен дә андый кебек... Анламый да...

Көтмәгәндә телефон шалтырады. Күпме вакыт үткәндер, әйтүе кыен. Бәлки, алар йокыга киткән булганнардыр, бәлки татлы изрәү белән онытылып кына торганнардыр, әмма телефон тавышы икесен дә кабат бу дөньяга алып кайтты. Лолита да, Искәндәр дә бер үк вакытта торып утырдылар. Һәм эшнен нидәлеген анлап алгач, Лолита елмаеп куйды да, назлы очаларын биетеп, ваннага атлады, ә Искәндәр трубканы алды.

— Әйе, — диде ул, канәгәтсезлеген яшерергә дә жыенмыйча. — Тыңлыйм.

— Барсы да тәртиптә, — диде Андрей Николаевич. — Утрауда дүртесе генә калды. Гайләләре безнен белән. Әлеге барсы да йоклыйлар. Тиздән уянырга тиешләр. Хәлне аңлатып бирәбез дә, ял базасында калдырып китәбез. Үзгәрешләр юктыр бит?

— Юк. Димәк, барсы да тәртиптә? — дип сорады Искәндәр, Андрей Николаевичның жавабына ышанып житмәгәндәй. — Бернинди көтелмәгән хәл дә килеп чыкмадымы?

— Юк, — Андрей Николаевичның тынычлыгы Искәндәргә һәрвакыт ошый иде. — Без гайләләрен ял базасында калдырганнан соң, утрауга кабат барырга мөмкинбез. Ул-бу була калса, ирләр күзәтү астында булыр. Тик мин куркыныч хәл килеп чыгар дип уйламыйм.

— Яхшы.

Бәйләнеш өзелгәч, Искәндәр жинел сулап куйды.

— Ничек? — диде Лолита. — Яхшымы?

— Әйе. — Һәм ул Андрей Николаевичның сүзләрен Лолитага житкерде.

— Мин бик шат. — Лолита елмайды. — Мин хәзер барсы да унышлы төмәмланырына тулысынча ышанам инде. Рәхмәт сина!

Искәндәр аптырабрак калды.

— Ни өчен?

— Барсы өчен дә, — диде Лолита серле елмаеп. — Барсы өчен дә!

Искәндәр аны үзенчә аңлады һәм әле генә ләззәт дингезендә йөргән чакларын уйлап, татлы елмаеп куйды.

— Үзенә рәхмәт!

Лолита аны ирен очыннан гына үбеп алды.

— Сәер кеше син, Искәндәр. Аптырыйм мин сина, билләһи...

— Нәрсә?!

— Син житеш тормыш белән яшәүче кеше. Танылган язучы, — дип тезеп ките Лолита. — Бөтен халык күз төбәп торган талант иясе...

— Бөтен халык?! — Искәндәр көлеп жибәрде. — Син бөтен халык китап укый дип беләсенме әллә?!

— Барыбер. — Лолитаның үз сүзе сүз иде. — Китапны халыкның ин каймагы укый. Һәрхәлдә, милләтнең асыл затлары үз язучыларын, зур язучыларын, белеп-танып тора.

— Шулай булсын иде дә ул... — Искәндәр монсу елмайды. — Тик мине беркем дә танымады...

Лолита аның тел төбен аңламады.

— Нәрсә, син үзенне белмиләр дип уйлыйсыңмы әллә?! — дип кызып ките ул. — Алайса, китапларын нигә шундый зур тираж белән тарала? Һәр әсәреннә көтеп алалар. Һәм, ниһаять, котырган гонорарларны сина ни өчен түлиләр?! Бәлки, син бөтен язучы да үзен кебек мул тормышта, кайгы-хәсрәтсез яши дип уйлыйсыңдыр?! Хәер, алай уйлавың да мөмкин... Синен шикеллеләр, гади адәм балаларының хәле белән артык кызыксынып тормый. Хәтта рәсми сөйләшүләренә дә башкалар аша алып баралар. Ә монда... Гап-гади бер карчык... теләнче карчык сине нәрсәсә белән жәлеп итә алды?

— Белмим... — Аны елмая биребрәк күзәткән Искәндәр уйга калды. — Чынлап та белмим.

— Кызык... — дип үзенекен тукуды Лолита. — Олы бер китап гонорарын туздырып, аның балаларын эзләп табу. Фатир чыгымнарын күтәрү. Һәм шушы адәм ышанмаслык нәрсәгә оештыру...

Язучы гаепле елмаеп куйды. Әйе... Искәндәрнең мондый сәер эше һәркемгә дә гажәп булып тоелыр иде...

— Мин бу хакта яна китап язам, — диде ниһаять, Искәндәр, үзенен шулкадәр акча туздыруы өчен акланырга теләгәндәй. — Нәшрият белән килешү дә төзелгән инде. Тема эзләп баш ватасы түгел, нәрсәләрдер уйлап чыгарасы да юк. Барсын да, ничек булган, шул килеш язып кына барасы. Язучы өчен ин жинел эш.

Боларның барсы да дәрәс кебек иде. Ләкин Лолита моның белән генә тынычланмады.

— Юк, мин бөтенләй ул хакта түгел. Әлегә карчык сине ничек жәлеп итте икән, дим... Ләкин хәтта китап язсаң да... Бу бит бөтенләй синен жанр түгел. Син куркыныч вакыйгалар остасы. «Сез үз тормышыгыздан канәгать түгелме? Сез тәмугта яшим дип уйлыйсызмы? Искәндәрнең әсәрләрен укыгыз — һәм сезгә үз тормышыгыз оймак булып тоелачак!» Синен һәрбер китабында диярлек шундый тәгъбир тора. Һәм китабынны кулына алган

һәрбер кеше аны укыганда үзен сират күпере аша чыккандай тоячагын белә. Ләкин кинәт... Ниндидер бер карчык...

Дөресен генә әйткәндә, Искәндәр үзе дә мона Лолитадан ким гажәпләнми иде.

— Белмим, — диде ул, әлеге уйның нәрсәдән кабынып киткәнен хәтерләп. — Казанга мин гонорар алырга гына килгән идем. Бер повестем буенча кино төшерергә жыеңган «Оскар рекордс» студиясенә дә кереп чыгарга булдым. Анда бик талантлы бер язучы эшли. Бәлки, ишеткәнен дә бардыр әле. Шул көтмәгәндә әйтеп салмасынмы: «Энә фәлән урамда, бер апа хәер сорашып йөри. Бер көнне сөйләшеп тордык. Дүрт малай карап үстергән. Янындагысы — ачыган алкаш, ә калган өчесенә яшь чакта чыгып киткәннән бирле кайтып күренгәннәре юк икән». Шушы хәбәрне ишеткәч, мин салкын су белән коендырган сыман булдым. Күз алдымнан хәер сорашып йөргән теге апа китмәде. Төштән соң ук эшләрем бетсә дә, Казанда калырга булдым. Аны эзләп табып, кичкә кадәр читтән генә күзәтеп йөрдәм. Бу эшнен мәгънәсезлеген аңласам да туктый алмадым. Икенче көнне дә күзәттем... Өченче көнне дә... Исем-атын белгәч, үз каналларым буенча балаларының кай төбөктә икәнен ачыкларга тырыштым. Танылган кеше булуның рәхәт яклары күп ул, һәркем сина ярдәм итәргә әзер тора. Ачыклау кыен булмады. Һәм... Малайларының кай якларда икәнен белүгә, әллә нинди тетрәнү кичердем. Берсе — Америкада, берсе — Башкортстанда яшәп ята, имеш. Ә берсе, христиан динен кабул итеп, чиркәү әһеленә әйләнгән. Белмим... Бәлки, болай чагыштыру урынсыздыр, әмма ул апа мина Казанның, Татарстанның, татар халкының үзе шикелле тоелды...

Тын калдылар. Бераздан Лолита тагын телгә килде.

— Мин сиңең әсәрләргә дә, журналистлар белән әңгәмәләргә дә укып, күзәтеп барам, — диде ул, елмая биребрәк. — Ләкин сиңе милләт өчен бик исе китә торган кеше дип белми идем...

Искәндәр чынаягын ирененә тидергән генә иде. Кинәт ул аны кире өстәлгә утыртты.

— Нәрсә?!. — Ул үз колакларына ышанырга теләмәгәндәй, Лолитага текәлде. — Нәрсә дисен?..

— Син бит һәр әңгәмәдә диарлек: «Мин сәясәт белән шөгыйльләнмим!», «Милләтне саклау минем эш түгел!» — дип кабатларга яратасын... — дип гаепле елмайды Лолита. — Шулай түгелмени?!

Искәндәр дә елмайды.

— Шулайдыр... Ләкин эш бөтенләй дә анда түгел. Мин сәясәт белән шөгыйльләнмим, сәясәт минем белән шөгыйльләнә. Менә нәрсәдә мәсьәлә! Һәм милләт белән дә шулай. Минем эш урам буена чыгып: «Яшәсен татар!» — дип кычкырып йөрү түгел. Мин юньле әсәр язам икән, аны татар укыячак. Татар укый икән, теле сакланачак. Әсәрләремне үз иткән башка милләт кешеләре дә татарга хөрмәт белән караячак. Шулаймы?

— Шулай да...

— Шуна күрә, мин сәясәт белән дә, милли мәсьәләләр белән дә шөгыйльләнмим. Алар белән минем әсәрләрем шөгыйльләнә.

Лолита пырхылдап көлеп жибәрде.

— Вампирлар турындагы әсәрләр... Зомбилар хақындагы...

— Кинайяне аңлыйм... Ләкин тоташ авыллары белән үз телен югалтып барган халык вампирга әйләнгән кешедән нәрсәсә белән артык? Русның уртакул жырчылары куйган концертларга икешәр менгә кереп, үз Салаватын: «Билет хақын бишйөз иткән, бирән!» — дип сүккән халык кайсы ягы белән зомби түгел?

Лолита житдиләнде.

— Ә син халык турында артык югары фикердә түгел...

— Үзе хакында халык үзе югары фикердә булырга тиеш. Ә безнекеләр үзенен мекенлегенә жуелмас ышаныч белән рәхәтләнеп яши бирә. Үз Илһамын урысның ин беткән жырчысынан да түбән бәяли ул... Һәм үзе шуны тыңлап юана...

— Бу нәфрәтме?

— Юк. Әрнү.

Тын калдылар. Берездан Искәндәр дәвам итте:

— Фатыйма карчык турында белгәч, шушы әрнү кабат кузгалды. Татарның да бит бер өлеше чит илләрдә, бер өлеше Башкортстанда, бер өлеше чит диннәрдә. Ә ата йортын сакларга тиешлесе — исерек. Юк, хәмердән генә түгел... Белмим нәрсәдән икәнән дә. Тик ул — исерек. Ул айнык кеше кебек, алдын-артын карап, иртәгәсен уйлап гамәл йортми...

Искәндәр бер мәлгә тынып калды да тагын дәвам итте.

— Татар өчен шуннан да куркынычрак нәрсә булырга мөмкин?! Ә син моны минем жанр түгел дисен... Коточкыч вакыйгалар өчен мистика гына кирәкми.

Һәм елмаеп куйды. Күзләрендәге моң гына таралмады.

— Беләсенме, Фатыйма карчык минем өчен ин кадерле бер шәхескә әйләнде. Мин бит детдом малае... Бәлки, үз әти-әниемә насыйп булырга тиешле хисләр дә шушы корткага юнәлгәндер. Һәм мин ана ярдәм итәргә тырыштым. Тулай торак өчен түләп куйдым. Балаларын табып бирәсем килде. Дөресен генә әйткәндә, мин аларны бик мекен сурәттә яшиләрдер дип уйлаган идем. Мин аларны тормыш сазлыгыннан тартып алырга әзер идем. Ләкин һәркайсының житеш тормышта нормаль кеше кебек гомер сөрүен күреп, ачуым килде. Балда-майда йөзеп яшә дә, әти-әниеннән хәле турында уйлап та бирмә, имеш. Мин әти-әни дигән сүзгә Аллага табынгандай табынып үстем. Тик Алланы да, әти-әнине дә күргәнем булмады. Минем гомер эченә бер генә тапкыр да «әти» дип әйткәнем юк. Анлайсыңмы?! Син аны анламыйсың. Ә болар... Һәм Фатыйма карчыкның балалары миңа дошман шикелле тоелды. Мин аларны жәзага тарттырырга теләдем. Үз баланы югалтуның нәрсә икәнән татытып карыйсым килде. Һәм мин аларны төрле сәбәпләр белән шушы утрауга жыйдым. Калганын син беләсен инде...

— Ә син чынлап та ул утрауда яшәдемме?

— Әйе. Бер атна буе.

— Мин анда сине күрдем... — дип елмайды Лолита.

Тик Искәндәр аның шаяруына игътибар итмәде:

— Мин башта көн саен бер баланын югалуы турында уйлаган идем. Бүген — Хәлилинеке, әйтк, иртәгә — Радикныкы... Ләкин утрауда яшәгәндә бу уйдан кире кайттым. Ул чиксез авыр жәза булып тоелды. Аннан соң, гонаһсыз балаларны да, аларның әниләрен дә кузгандым. Һәм аны менә шушы рәвешле символик жәза белән алыштырдым. Монда бернинди курку да, коточкыч хәлләр дә түгел. Бары тик билгесезлек кенә. Үз әниләре турында оныткан ирләр балаларының кайда икәнлеген белмичә этләнә. Исәнме алар, түгелме? Кайда киткәннәр, нигә кайтмыйлар? Бер көнлек билгесезлек.

— Ләкин утрауның даны... Димәк, син утраудагы гадәттән тыш хәлләргә ышанмыйсың?

— Юк, әлбәттә... — Искәндәр берәз икеләнәп торды. — Башта аз гына шикләнү бар иде... Һәм... шикләнүнең ин зурысы, гадәттән тыш хәлләрдән бигрәк, кешеләрдән үз-үзен тотышына кагыла иде бугай. Житкән кызлар, сәлектәй егетләр... Бер-берсенә гашыйк булып, женси мөнәсәбәткә кереп

куйсалар, дип тә курыктым. Хәзерге яшыләр ансын да бик озакка сузып тормый бит... Эти-әниләрәнә дә бик ышанасы түгел... Талаш-сугыш чыгуы да мөмкин иде... Дөрөсөн әйткәндә, мин әле дә берәз шикләнәм. Бер утрауда дүрт ир. Дүртесенен дә гаиләсе юкка чыккан. Бер-берсен гаепләп, юләрлек эшләп ташлаулары да бар. Әлбәттә, алар иртә белән үк үзләренен бертуганнар икәнән аңлаячак. Ләкин... Һәм мин түземсезлек белән, таң атканын һәм кич житкәнән көтәм. Кичкә без аларны барып алачакбыз. Һәм бары тик шунда гына мин тынычланып калачакмын. Тулысынча.

Искәндәр кофесын уртлап куйды. Әлеге сүзләренә тирән ышаныч белән әйтсә дә, күнелендә ниндидер корт кыбырдый иде. Ул, әлбәттә, игътибар итмәскә тырышты. Ләкин корт туктамады.

— Тиле син... — Лолита Искәндәрнен чәчләреннән сыйпады. — Тиле...

— Ник? — Язучы монсу елмайды. — Хәер, шулайдыр шул...

— Анага тәкъдим иткән гамәл — Аллага тәкъдим иткән гамәл, — диде Лолита үзәлдән сөйләнгәндәй. — Бу дөньяда бөтен нәрсә дә — хатын-кыз сурәтендә. Хәтта Алла да.

Бу анын Искәндәрнен эшен аklarга тырышуы иде бугай. Һәрхәлдә, иргә шулай тоелды.

— Искәндәр... — Лолита сүз башлады да, әйтергәме-юкмы дигәндәй туктап калды. — Син...

Ир ана төбәлдә. Ул көтә иде.

— Беләсенме... Мин әле башланган эшеннен унышлы бетуен телим. Бар күнеләм белән. Бөтен булмышым белән. Мин бу дөньяда кемгәдер табынам икән, ул кеше — син. Мин сина бернинди дә газәп теләим. Син чынлап та бөхетле тормышка лаек шәхес. Ләкин...

Искәндәр анын бармакларын учына алып, күкрәгенә кысты. Бу мизгелдә ана ин кирәге шушы сүзләр иде. Бу анын аңлауга, жылы сүзгә ин мохтаж чагы иде.

— Әйе... — дип пышылдады ул, Лолитаның күзләренә чиксез наз белән төбәлп. — Барсы да унышлы тәмамланыр. Изге эш начар бетми ул.

Лолитаның күзләрендә, кайгыртучанлык һәм наз артыннан, газәп та карап тора сыман тоелды. Бу, бәлки, Искәндәрнен хәлән жинеләйтә алмавы өчен әрнү тойгысы булгандыр.

— Ләкин... — дип сүзен дәвам итте Лолита. — Ниндидер көтелмәгән хәл килеп чыккан очракта да син гаепле булмаячаксын. Беркайчан да үзенне гаепләмә, ярыймы?!

Искәндәр баш какты.

— Беркайчан да үзенне гаепләмә! — диде Лолита, сабый балага сабак биргән сыман кабатлап. — Беркайчан да!

— Ярый...

Лолита өстәл артыннан чыгып Искәндәрнен каршысына килеп басты. Ир дә күтәрелде. Хатын анын муеныннан кочып алды да назлы иреннәре белән язучының иреннәренә сарылды. Озак үбештеләр. Сулышлар сулышка, жаннар жаннарга үрелде. Берәздән Лолита бармагын Искәндәрнен иреннәренә аркылы куйды.

— Сабыр бул! — диде ул елмая биребрәк. Һәм житдиләнәп өстәдә. — Мина вакыт житте.

— Нәрсә?!

— Мин китәргә тиеш, Искәндәр...

— Шушы вакыттагы?! — Мондый көтелмәгән хәлдән Искәндәр ни әйтергә дә белмәде.

— Әйе, — диде хатын. — Шушы вакытта. Нәкъ шушы вакытта. Тик син борчылма.

Искәндәр дәшмәде. Ул үзләренен беренче кат очрашкан чагын хәтерләде. Елга вокзалында аптырабрак тора иде Искәндәр, Лолита анын сонгы китабын тотып килеп житте:

— Гафу итегез... — дип кыяр-кыймас кына елмайды ул. — Ә сездән автограф алырга мөмкинме?

— Әйдәгез сон... — Искәндәр ручкасын эзләп кесәсенә тыгылды. — Кем дип языйм?

— Лолита.

— Матур исем, — дип елмайды Искәндәр. — Кайсы якка кайтасыз соң?

— Монда эшлим мин... — диде Лолита, үзенен монда эшләвенә гаепле сыман. — Ял итүчеләргә каршы алып, кирәкле маршрутка озатып торам. Сөз дә ялгамы?

Искәндәр ана карап алды да тынып калды. Ханымның турагентство формасында булуына бөтенләй дә игътибар итмәгән икән. Чибәрлегенә дә. Мондый гүзәл ханым белән танышып каласы иде дә, вакыты ул түгел. Ә бәлки... Кинәт анын башында бер фикер туды.

— Ә сез миңа ярдәм итмәссезме? — диде ул, анын күзләренә төбәлеп.

— Бик зур бер йомыш бар иде...

— Әлбәттә! — Лолита балкып китте. — Рәхәтләнеп ярдәм итәчәкмен!

— Сез нинди эш икәнән дә сорамадыгыз... — дип елмайды Искәндәр.

— Әгәр минем кулымнан килердәй булмаса, сез сүз башлап та тормас идегез бит, — диде Лолита һәм күзләрен кыса биребрәк ана төбәлде. — Ә кулымнан килердәй нәрсәне мин сезнең өчен бик теләп башкарачакмын.

— Сез хаклы, — дип елмайды язучы. — Вакытыгыз бармы?

Лолита баш какты һәм алар якындагы кафега кереп утырдылар...

Танышуларына күпме генә вакыт узган... Шул кыска гына вакыт эчендә гомер буге бергә яшәгән кешеләрдәй якынайдылар. Күнелләрендә мәхәббәт яралды. Һәм кинәт... Моның сәбәбен Искәндәр берничек тә аңлый да, аңлата да алмады. Бәлки...

— Лолита, син миңа үпкәләмәдәнме?..

— Юк, Искәндәр, мин сиңа үпкәләмәдем, — диде Лолита сагыш тулы карашларын ана төбәп. — Синнән аерылу минем өчен олы газап. Әгәр мөмкин булса, гомеремне сиңең белән яшәп бетерер идем. Беркая да жибәрмәс идем сиңе. Яныңнан беркая да китмәс идем. Ләкин бу мөмкин түгел. Һәм миңа китәргә кирәк.

— Ни өчен? — Искәндәрнең жаны өзелгәндәй булды. — Ни өчен мөмкин түгел?

Лолита яшьле күзләрен читкә алды.

— Искәндәр!.. — дип сулкылдады ул. — Газапланырга мәжбүр итмә мине... Сорашма берни дә!.. Бар... Бар, син залга чыгып тор. Ә мин... Мин аз гына тынычланыйм... Бар, Искәндәр... Үтенәмен...

Ана башка чара калмады. Лолитага якты бер тылсым булып сарылган карашларын көч-хәл белән кубарып алды да хәлсез сөйрәлеп залга чыкты. Ана авыр иде. Ул үз гомерендә күп кешеләр белән хушлашты, ин-ин якыннарын югалтты, чамасыз әрнүләр кичерде. Бер карасан, алар алдында әлегә күренеш вак кына бер аерылышу сыман иде. Бүгенгә хушлашалар. Лолита каядыр китә. Бәлки, кабат беркайчан да очрашмабыз, дигән була ул. Ләкин Искәндәр аны эзләп таба ала ич. Ул Лолитаны эзләп табачак һәм кабат очрашачаклар. Бәлки, иртгә үк бергә булырлар. Лолитаның китүе югалту түгел. Бу тик вакытлыча аерылышу гына. Ләкин шушы вакытлыча гына аерылышу ни өчен зур югалтулардан да газаптырак булып тоела соң? Лолитаның китүе ник аны газапларга сала? Ник?

Искәндәр мона берничек тә жавап бирә алмый иде. Үзен төрлечә юатырга тырышса да Лолита белән бүтән беркайчан да очраша алмаячакларын да ул күнеле белән сизә иде.

— Хуш, Искәндәр!..

Көтмәгәндә ишетелгән тавыштан ул дертләп китте. Ул да булмый ишек ябылганы ишетелде. Искәндәр шунда ташланды. Лолитага нич югы бер сүз әйтергә, ничюгы соңгы кабат карап калырга теләде ул. Һәм аның артыннан ук атылып коридорга чыкты. Хатын монда гына булырга тиеш иде. Баскычка тиклем коридор буйлап хәтсез генә атларга кирәк эле. Искәндәр аны баскычка тиклем озатып куячак. Һәм... һәм соңгы кабат үбеп алачак. Мәнгә дә онытылмаслык итеп.

Шул уйлар белән коридорга атылып чыкты да көтөлмәгән хәлдән катып калды. Лолита юк иде. Монда яшеренер, ышыкланыр урын да юк — барсы да үч төбөндәге кебек. Кайда булган соң? Бәлки, ялгышканмындыр, Лолита бүлмәдән беркая да китмәгәндер дип ул кабат керде. Бүлмәләрне, шкафын тикшереп чыкты, хәтта карават астын да калдырмады. Тик Лолита гына табылмады.

— Лолита! — дип әрнеде аның жаны. — Лолита...

Һәм колагына назлы тавыш ишетелде:

— Ниндидер көтөлмәгән хәл килеп чыккан очракта да син гаепле булмаячаксын. Беркайчан да үзенне гаепләмә, ярыймы?!

Искәндәр, тавышның үз анында гына янгыраганын белгән хәлдә, баш какты.

— Беркайчан да үзенне гаепләмә! Беркайчан да!

* * *

Дынк-дынк-дынк-дон!..

Поезд ашыкмый-кабаланмый гына, үз жае белән чакрымнарны кимерә иде...

Фатыйма карчык Искәндәрне анында тергезергә теләп озак этләнде. Үзенен бөтен рухын, бөтен көчен шуна жикте ул. Ләкин язучының дөньясына үтеп кергәч, үзен бик кечкенә, бик әһәмиятсез бер жан иясе итеп тойды. Бу чынлап та олы бер дөнья, бүтән бернәрсәгә дә охшамаган, берни белән дә чагыштыргысыз катлаулы мөхит иде. Һәм язучы шушы дөньяның Алласы иде. Аны үзе тудырган тормыш, үзе яралткан кешеләр уратып алган һәм ул кешеләрнен һәркайсы үз язмышы белән яши, үзенчә сулыш ала. Безнен дөньяда Алланын ни уйлап, ни кыларын белеп булмаган шикелле үк, Искәндәрнен аңына үтеп керү дә мөмкин түгел иде. Фатыйма карчык үзен бик катлаулы лабиринтка элөккәндәй тойды. Әлегә дөньяга бер адым гына атласа да, ул кабат чыгу юлын тиз генә табачак түгел иде. Әлбәттә, Хәдичә карчык үзе булса, бәлки, нәрсәдер майтара алыр иде дә, тик Фатыйма, тәҗрибәсе булмау сәбәпле, үз көченә ышанып житмәде һәм кабат чынбарлыкка кайтуны хушрак күрде.

— Хуш, Искәндәр!..

Көтмәгәндә ишетелгән тавыштан ул дертләп китте. Бу Фатыйма карчыкның тавышы түгел иде, ул язучы белән сабуулашырга уйлап та карамады. Шундук диярлек ишек ябылган тавыш ишетелде. Фатыйма карчык янә куркуга калды. Ул бернинди ишек аша да кермәгән иде бу дөньяга. Һәрхәлдә, ул шапылдап ябыла ала торган матди ишек түгел иде. Ишек. Шапылдап ябыла торган. Шунда аның анында әлегә ишекнен сурәте пәйда булды, идәнә затлы келәмнәр жәелгән якты коридор... Коридорга атылып чыгып, кемнеләр эзләгән Искәндәрне дә күреп калды ул. Аның йөзәндә — чиксез гажәпләнү иде. Бер мизгелгә генә күреп калды. Аннан соң ниндидер көч урыныннан кубарып алды да, ачык тәрәзә аша

чыктылармы, әллә башка жирдәнме — Фатыйма карчык монсын абайламый калды, алар урам өстендә пәйда булдылар. Һәм ул әле генә үзләре чыккан йортны күрдө. Бу кунакханә иде. Искәндәр шушы кунакханәдә урнашкан булырга тиеш, дигән уй ялтлап китте һәм шундук аны шом алыштырды, Минә кемдер алып бара. Кемдер эләктереп алды һәм очыртып алып бара. Ул карышсырга, үзе белән үзе идарә итәргә тырышып карады. Әмма берни дә килеп чыкмады. Чынлап та аны кемдер алып бара иде.

Күз иярмәс тизлек белән очып, алар ниндидер зур су өстенә килеп чыктылар, ә безардан аста кечкенә кара нокта күрәндә һәм якынайганнан якыная барып, кечкенә бер утрауга әйләнде.

Алар утрауның уртасына узып, ике катлы йорт өстенә килеп туктадылар. Һәм Фатыйма карчык үзенәң чит-ятлар тәэсиреннән азат ителүен тоеп, өскә күз салды. Һәм мизгел эчендә генә, бары тик бер мизгелгә генә, үзән тартып китерүче көчнен кем икәннән дә чамалап-күреп калгандай булды. Бу озын кара чөчлө хатын-кыз иде. Аның кыяфәтен күреп, Фатыйма һушын жуя язды — кешенен баш сөякләреннән ясалган таж кигән, ажгырып торган эланнарны муенса итеп таккан. Фатыйма күргәннен чынбарлык икәннән ышанырга теләмәде. Бу бары тик коты алынган анның уйнап алуы гына булгандыр. Чөнки аны күтәреп килүче затның куллары да санап бетергесез шикелле иде. Уң кулларында ул ялтырап торган зур хәнжәр, һәм кеше башы тоткан. Фатыйма карчык аны бары тик мизгел эчендә генә күреп калды. Ә бәлки, бөтенләй дә күрмәгәндер. Чиксез куркудан әлегә гыйфрит аның күзенә генә күрүгәндер.

Әмма моның чынлап та шулаймы-юкмы икәннән ачыклау чарасы булмады, икенче мизгелгә үк, аны монда сөйрәп китергән көчнен эзе дә калмады, ә тагы безардан ул үзенәң улларын күрдө. Әлегә йортның бүлмәләрендәгә караватларда йоклап яткан ирләр Фатыйма карчык күз алдына китергән, аның төшләренә кергән балалар түгел иде инде. Болар олы ирләр иде. Әмма Фатыйма карчык аларның үз балалары икәннән шундук аңлады. Барсы да тирән сулыш алып, татлы мышнап йоклыйлар иде. Фатыйма карчыкның күнеле рәхәтлеккә тулды. Ләкин шундук игътибары тынгысызланып боргаланган Маликка төште дә, Фатыйма карчык сак кына аның янына килде.

Малик ниндидер куркыныч төшләр күреп саташа иде бугай. Ул боргаланып, тартышып алды. Һәм ниндидер аңлаешсыз сүзләр сыгып чыгарды. Фатыйма карчык аны уята да, тынычландыра да алмый иде. Гомумән, әлегә хәлдә ул күзгә күрәнмәс күзәтүче генә була ала, беркемгә дә ярдәм итә алмый, бернәрсә дә үзгәртә алмый иде. Мона безар күнеле кителгәндәй тоелса да, улларының исән-сау икәннән күрдән ул бәхетле иде.

— Син кем? — диде Малик безардан. — Син кем...

Фатыйма карчык дерләп китте. Улы аны күргәндер сыман тоелды. Әмма ул Маликның бу сүзләре саташып кына әйтелгәннән дә белә иде. Шулай да дөшми кала алмады. Улы белән сөйләшү, аралашу теләге тыелгысыз көчле иде. Әлбәттә, бу әлегә хәлдә мөмкин түгел, ни генә әйтсә да Малик аны ишетмәячәк. Әмма карчык өчен, Маликның ишетүеннән бигрәк, улына үзенәң энләшә алуы мөһимрәк иде.

— Ә син үзән хәтерләп кара, — диде ул, чынбарлыктагы тормышта булса, Фатыйма карчык бу сүзләрен шелтәле елмаю белән әйтер иде. — Хәтерләп кара әле. Мин онытмадым. Ә син? Син дә онытырга тиеш түгел иден...

Ләкин Маликның жавабы Фатыйма карчыкның котын алды.

— Мин сине белмим, — дип кычкырды Малик курку катыш нәфрәт белән. — Син минем әни түгел. Мин синең улың түгел. Мин татар түгел.

Кинәт аны ниндидер көч йорт алдына сөйрәп чыгарды. Андагы томан баганасы куерды да кеше кыяфәтенә керде. Һәм ул мона кадәр

күрәзәләрендәге карчыкны күрдө. Бу — Фатыйма карчыкка ике тамчы судай охшаш иде...

Кинәт ниндидер кул аны кабат күккә күтәрәп алды. Бу юлы ул үзен күккә күтәрүченә аермачык күрдө. Бу бернинди дә гыйфрит түгел иде. Башында коточкыч тажы да, еланнардан торган муенсасы да юк. Бу бары тик озын кара чәчле, утыз яшьләр тирәсендәге гүзәл ханым иде.

— Сәяхәт тәмам, — диде ул, моның өчен үзе гаепле сыман елмаеп. — Сөз мине гафу итегез инде...

— Ни өчен?

Карчык ана рәхмәтле иде.

— Барсы өчен дә, — дип гаепле елмайды ханым. — Гафу итегез...

Кинәт барсы да юкка чыкты.

Дынк-дынк-дынк-дон!..

Поезд ашыкмый-кабалаңмый гына, үз жае белән чакрымнарны кимерә иде. Фатыйма карчык бертын төгәрмәчләр тавышын тынлап ятты да дөңьяда үзенә ялгыз түгеллегенә ышанырга теләгәндәй, аваз салды:

— Ләйлә...

— Әү, Фатыйма апа, — диде Ләйлә шуны гына көткәндәй. — Син дә йокламыйсыңмени?

Фатыйма карчык торып утырды.

— Мин Искәндәрнен кайсы кунакханәдә тукталганын беләм бугай.

— Искәндәрнен?! — Ләйлә дә торды. — Син берни дә бутамыйсыңмы?

— Бутамыйм, кызым... — Фатыйма карчык үз сүзенә үзе дә ышанган кебек түгел иде. — Бутамыйм.

— Ярый. — Ләйлә күнеленнән аның белән килешмәсә дә сүз озаитып тормады. — Кайсы кунакханәдә икәнән белгәч, такси гына яллыысы кала инде.

— Беркайчан да үзәнне гаепләмә! Беркайчан да! — дип кабатлады Искәндәр һушына килгәч. Ул чишенмәгән дә килеш караватта ята иде. Лолитаның чыгып китүенә бер генә мизгел үткәндер сыман тоелды. Ул аны эзләргә чыкмакчы булып сикереп торды да тәрәзәдәге яктылыкны күрәп, сәгатъкә карады. Унике тулып килә иде инде. Шултикләм озак йоклады микәнни?!

Ваннага кергәч, озаклап юынырга иде исәбе. Әмма бу насыип булмады, тешләрен чистартып, битен чайкау белән ишекте кынгырау шалтырады. Һәм ул чыгып ачарга мәжбүр булды. Һәм үз күзләренә үзе ышанмыйча торды. Ишек төбөндә Ольга басып тора иде.

— Ольга?! — Искәндәрнен күнелен шик алды. — Нәрсә булды?

— Мондый хәл... — диде Ольга бүлмәгә узып, һәм Искәндәрнен кыяфәтен күрәп, елмайгандай итте. — Син борчылма. Борчылырлык бернәрсә дә юк. Бары тик үсмерләреннән генә кәефе берәз кырылды бугай. Алар, бик беләсен килсә, бер-берсенә гашыйк булырга да өлгәргәннәр. Ләкин зарар юк. Барсы да әйбәт. — Ольга елмаеп куйды. — Аларны калдыру белән утрауга кабат барырбыз дигән идек. Ул мина ничектер сәер тоелды. Утрауны әйтәм... Андрей Николаевич сөйләгәндер инде... Утраудагыларны күзәтүсез калдырмакка дип килешкән идек. Әмма Юра белән Павка бу хакта ишетергә дә теләмәде. Икесенә дә сүзе бер генә. «Бармыйбыз — и все!» Сәбәбен берничек тә аңлатып тормадылар. Кыскасы, аларны ипкә китерү мөмкин түгел. «Теплоходны бирәбез — үзегез теләсә нишләгез», — дип тик торалар. Андрей Николаевич алар урынына кеше эзләп калды, ә мин сезнең янга килдем... Мин машина белән... Хәзер үк китсәк... Сөз әзерме?

— Хәзер... — диде Искәндәр, жыена башлап. — Бер минуттан...

— Ярый, мин аста гына көтәм... — Ольга ишек тоткасына үрелде.

Чыгып китәргә дип ишек тоткасына үрелүгә кынгырау чылтырады.

Искәндәр ишекне ачып жибәрде дә, үз күзләренә үзе ышанмыйча катып калды. Мондый хәлнең булуы мөмкин түгел иде. Һәрхәлдә, ул моны башына да китермәгән иде.

— Саумысыз... — диде Ләйлә, бераз каушабрак. — Без сезнең янга...

Искәндәр Фатыйма карчыкны күрү белән барсын да анлап алган иде инде. Әлбәттә, аның янына.

— Сез... Ничек таптыгыз? — диде ул, сүзсез тормас өчен. — Һәм ни өчен...

Карчык кинәт ягымлы елмайгандай итте.

— Ярый, вакыт әрәм итмик... — диде ул, Искәндәрнең беләгеннән алып.

— Калганын юлда анлашырбыз, балам... Хәзер безгә ашыгырга кирәк...

— Кайда ашыгырга?

— Утрауга. — Карчыкның бөтен кыяфәте «Шуны да белмисеңме әллә?» дигәнне аңлата иде. — Утрауга ашыгырга кирәк...

— Тик сез...

— Каян беләмме?! — Фатыйма карчык елмайгандай итте. — Ансын да юлда аңлатырмын... Минем улларыма куркыныч яный... Һәм без ничикчөкмәстән аларны утраудан алып китәргә тиешбез. Юкса...

— Юкса, нәрсә?

— Коточкыч хәл булчак, — диде карчык, Искәндәрне бүлмәдән сөйрәп дигәндәй чыгарып. — Бикләргә онытма...

Искәндәр тиз генә ишекне бикләде дә лифтка табан атладылар. Карчык коридорга күз йөгертөп алды. Бу урын ана шултикләм таныш иде.

— Белмим, — диде карчык, лифтка кергәч. — Мин сина рәхмәт әйтергә тиешмендерме, әллә ләгънәт укургамы... Әлегә бернәрсә дә әйтә алмыйм... Ләкин без ашыгырга тиешбез...

Ашыгырга кирәк... Машинага кереп утырганнан бирле Фатыйма карчыкның авызыннан шул сүз төшмәде.

— Мин сине гаепләмим, — диде карчык кырыс кына итеп. — Мин синең нәрсә уйлаганыңны үтәдән-үтә күрөп торам.

Искәндәр көлеп жибәрде.

— Нәрсә көләсен?! — Карчык үтә житди иде. — Әле син минем ашыктыруыма чыдаша алмыйча барасың...

Искәндәр көлүеннән кисәк туктады.

— Һәм бер дә юктан шулай борчылуымны картлык галәмәте дип уйлыйсың. Янәсе, мин балаларның утрауда икәнән каяндыр белгәнмен дә әбилөрчә сукуыр куркуга төшкәнмен. Әмма син ялгышасың. Минем улларыма чынлап та куркыныч яный. Мин нинди куркыныч икәнән дә, ничек ярдәм итәргә мөмкинлегемне дә белмим. Әмма аларга бары тик мин генә ярдәм итә алам. Бары тик мин генә.

— Сезнең яштыгә кешегә балалары үзләре ярдәм итәргә тиеш, — диде Ольга, газга ныграк басып. — Ә сез бала, имеш... Чуртым да булмый аларга...

Ул үзен яхшы хис итми иде. Әлегә сүзә дә урынсыз ишетелде. Хатын моны үзә дә сизде. Әлдә Искәндәр аның хәлен анлап эләктереп алды:

— Әйе, берни дә булмый аларга. Без юкка гына хәсрәтләнәбез. Ул утрауда мин бер атна буге яшәдем. Бернинди дә гадәттән тыш хәлгә юлыкмадым.

Бер мәл тын бардылар.

— Син башка мәсьәлә, — дип куйды карчык. — Син бөтенләй бүтән...

Искәндәр елмайды.

— Кызым, бик иркенләмә, — дип тагын үзенекенә тотынды Фатыйма карчык. — Туйга бармыйбыз...

Машина тагын светофорга килеп туктады. Фатыйма карчык көзгегә карап алды. Аның карашын күргән Ольга көрсенеп куйды.

— Светофорларны күп куйганнар сездә, — дип сөйләнде карчык. — Ун адым саен берәү.

Ольга радиоалгычны кабызды. Һәм үзалдына гына елмаеп куйды. Ник башта ук башына килмәгән?! Карчыкның мыжгуын тыңлап барганчы, мен тапкыр яхшырак.

— Акыртма әле шул урысны, — дип музыканы күмәргә тырышып кычкырды Фатыйма карчык. — Кемгә тансык ул...

— Урыс түгел бит бу... — диде Ләйлә, кыенсынып кына. — Майкл Джексон бит...

— Яп әле, яп... Үз урысын булса да бер хәл иде... Сүзен дә анламаган нәрсәне ни дип тыңлаган була торганнардыр... Яп әле, уйларга комачаулый. Башка каба.

Музыканы сүндерергә мәжбүр булдылар.

— Теплоход йөртүчеләрегез кабат утрауга барудан ник баш тартты? — диде Фатыйма карчык. — Алар нәрсәдәндер курыкканнар. Син дә, Ольга кызым, нәрсәдәндер куркасың, шулай бит. Утрауда ниндидер яман көч бар.

Ольга үз колакларына ышанырга теләмәгәндәй елт итеп карчыкка борылып карады. Карчык аның уйларын үтәдән-үтә күрә сыман тоелды.

— Әйе, — диде Ольга көтелмәгән ягымлылык белән. — Утрауда сәерлек бар.

— Әйе! — дип кабынды Ольга. — Без яр буенда чакта Юра нәрсәдер күрдә. Күзләрен бер ноктага төбәп коты алынып катып калды да бер сүзне кабатлады: «Сез баскан эздә пычрак кала, — диде ул, жир астыннан чыккан тавыш белән. — Китегез һәм башкача килмәгез. Китегез. Барыгыз да!»

— Ләкин куып-куып та куып жибәрә алмаса... — Ләйлә кинәт кыенсынып туктап калды, әмма, бер авызын ачкач, төмамламыйча кала алмады. — Ул әлеге кешеләргә каршы юнәлтелгән тискәре энергияне, рәнжешләрне, каргышларны үзенә туплый һәм кире каккысыз коралга әйләндерә...

Бер мизгелгә тынлык урнашты. Үле тынлык. Кешеләрнең уйлары да, хисләре дә катып калгандыр төсле тоелды. Кинәт Фатыйма карчык барсын да анлагандай булды. Ул бит гомере буге балаларын көтте. Алар кайтмый калган саен әрнеде. Кайсы вакытларда өзгәләп ташлардай булып нәфрәтләнде. Әгәр шул рәнжешләрне бергә жыйрады көч булса... Ул әрнүләрен чирек өлешен генә бергә тупласаң да, әллә кемнәрне һалак итәргә житәрлек иде. Коточкыч!.. Безардан Фатыйма карчык акрын гына калкына биреп, алда утырган Искәндәргә ябышты. Уң кулы белән түбә чәчләрен йолкып, сулы белән авыз тирәсеннән эләктереп жилтерәтергә кереште:

— Син... Нигә болай кылдың син?! — аның сүзләре еландай ысылдап, сыгылып кына чыкты. — Ни хақың бар иде?! Кем син?!

Чәчләренә ябышкан кулның гайрәтеннән бигрәк, авыр тойгылар изүеннән югалып калган Искәндәр берни дә әйтә алмады, беничек тә карышмады.

— Тынычланыгыз, Фатыйма апа, — диде Ольга. — Сез машина йөртәргә комачаулыйсыз...

Әмма карчык кызган иде, ул тукталырга уйлап та карамады.

— Фатыйма апа... — дип арттан кочаклап алды Ләйлә. — Тынычланыгыз, барсы да әйбәт булачак...

— Ә син!.. — Фатыйма карчык Искәндәрне ычкындырды да кинәт

Ольгага ябышты. — Син... Нигә утрауда калдырдын аларны?! Нигә алып китмәден?!

Һәм ул жан ярсуы белән хатынны жилтерәтергә тотынды.

— Искәндәр! — дип кычкырды Ольга. — Ал аны миннән!.. Бетәбез...

Машина котылгысыз рәвештә юл читендәге баганага бара иде. Искәндәр моны күрәп торды. Әмма ул өлгөрәлми калды. Карчыкка үрелү белән тормозлар сызгыруы ишетелде һәм шул мизгелдә үк диарлек машина баганага килеп бәрелде... Ольга машинаны начар йөртми иде. Ин сонгы мәлдә ул рульне борып өлгөрде һәм автомобиль турыдан-туры орылмыйча, сул ягы белән баганага ышкылып кына үтте. Бөтен дөнья дер селкенеп алды, коточкыч тавыш ишетелде. Һәм безардан барсы да тынып калды.

Искәндәр һушына килү белән башынын алгы өлешендә әрнеп торган ярага үрелде, куллары акрын гына янаклары буйлап шуып төште, гәүдәсен, аякларын капшап карады. Безардан ул үзенә тере икәнәнен ышанып житмәгәндәй сак кына башын күтәрде. Ольга рульгә башын салып тынып калган иде. Искәндәр анын чәчләрен аралап, уң кулы белән муенын капшады. Хатын исән иде. Ул ынгырашып куйды, акрын гына гәүдәсен турайтты, креслога аркасын терәп утырды да күзләрен билгесезлеккә төбәп тынып калды. Мангаеның сул өлешендәге алсу дүңгәләкне исәпкә алмаганда, йөзөндә яра-фәлән юк иде.

Искәндәр сулкылдау тавышы ишетеп артына борылды. Алдына аркылы сузылып төшкән Фатыйма карчыкның канга баткан чәчләрен сыйпап Ләйлә елый иде.

— Син ничек? — дип сорады Искәндәр.

— Әйбәт... — Ләйлә канлы кулы белән күзләрен сөртеп куйды. — Фатыйма апа... Ул тын алмый...

Искәндәр карчыкның беләген капшады.

— Ул исән...

— Мин исән! — дип пышылдады Ольга. — Мин исән!

Анын күзләренә нур өрелде. Агарган битләренә алсулык йөгәргәндәй булды. Кешене үзенә исәнлеген белү генә дә яшәтәдер сыман иде.

— Мин исән! — дип шатланып кычкырды Ольга, тик шундук тавышы өзелеп калды да ул елауга күчте. — Мин исән... Сөз ничек? Сөз исәнме?..

Искәндәр үзен ярысып качаклап алган Ольганы башыннан сыйпап тынычландырырга тырышты. Безардан ишек тоткасына үрелде.

— Фатыйма апа авыр хәлдә...

— Врач чакырырга кирәк... — Ольга кинәт айнып киткәндәй булды. — Ашыгыч ярдәм..

Фатыйма карчык карангы упкынга очты. Монда бары тик бушлык кына иде. Бүтән берни дә юк. Шул рәвешле тоташ мәнгелек үтте. Бәлки, бер мизгелдер. Карангы бушлыкта вакыт исәбе дә юк иде. Тыныч иде монда. Рәхәт иде. Ләкин карангылык акрын гына тарала барды. Аны соры яктылык алыштырды. Яктылык белән бергә ниндидер тавышлар да кайтты. Ул тавышлар таныш та шикелле тоелды. Безардан күз алдында кешегә охшаш шәүлеләр пәйда булды...

Калган барсын да Фатыйма карчык югарыдан күрде.

Хастаханә бүлмәсенә тартым нәрсә иде. Тәгәрмәчле носилкада ниндидер котсыз карчык чалкан ята. Кайчандыр ак булган чәчләре куе кызылга әйләнгән. Кан анын битләренә дә буялып беткән. Киемнәренә... Шунда Фатыйма бу карчыкның үзе икәнлеген аңлады. Шул тиклем ямьсез будды микәнни ул?! Мондый котсыз кеше янына балаларының кайтмавы да

гажәп түгел инде, бер карасаң. Шунда ул барсын да хәтерләде. Үзенен нинди юләрлек эшләгәнән дә. Болай кыланырга тиеш түгел иде. Кем әле бу балалар аның өчен?!. Ни хакы бар аның кеше баласына кул күтәрергә?!. Югыйсә, барсы да ана ярдәм итәргә тырышып йөргән кешеләр бит. Ләйләсен әйт... Гомерендә беренче тапкыр күргән кортканын сүзен сүз итеп, эт олаккан жиргә кадәр ияреп китте. Әле дә кулына мамык тотып, Фатыйманың йөзөндәге канны сөртәргә маташа. Әй, балакай... Монсы руль артындагы маржа. Ольга. Аркасын как стенага терәп, көч-хәл белән сулыш алып утыра... Күкрәген дә имгәткән, күрәсен... Бичаракаем... Ә монсы... Кара курткасын берәр вакыт сала микән бу?.. Карале, ничек гайрәтләнеп маташа... Кулларын болгап, төкерекләрен чәчеп докторга нәрсәдер аңлаткан була. Ә тегесе якин да килми, кайдадыр төртеп күрсәтә... Фатыйма карчык аларнын сөйләшүен ишетәргә тырышып бөтен игътибарын туплады. Һәм бездәндә сүзләр ачыклана төшкәндәй булды. Болар талашалар иде.

— Син минем кем икәнне беләсен... — дип ярсый Искәндәр. — Әгәр шушы карчык үлә икән, бүтән беркайчан да... бер жирдә дә врач була алмаячаксын! Ул яшәргә тиеш. Һәм мин ашыгыч рәвештә аны кабул итүенне үтенәм...

— Мин барсын да аңлыйм, — дип каршы төшә доктор. — Әмма больницада бүтән белгечләр юк. Һәм сезгә бер операция ясап чыкканчы сабыр итәргә туры киләчәк.

— Ул операцияне соңыннан ясарсың, — дип үзенең сөйли Искәндәр. — Карчык үлем хәлендә, аңлайсыңмы?!

— Операция өстәлендәге ир дә үлем хәлендә. Һәм аның гаиләсе, балалары бар.

— Монның да балалары бар...

— Кем? Синмени?!. — дип мәсхәрәли доктор. — Өстәлдәге ир дә нәкъ синең яшьтә. Һәм ул үлсә, ике улы кала. Ә бу карчык яшисен яшәгән инде...

— Син, кабахәт! — дип якасына ябыша Искәндәр. — Син...

— Житте! — дип чыгырыннан чыга доктор. — Син минем вакытымны аласың.

— Мин синең вакытынны түгел, ә жанынны алачакмын!..

Шунда Ләйлә аның йодрыкланган кулына килеп асылына.

— Искәндәр!..

Искәндәр аны жинелчә генә селтәп жибәрә. Докторны ычкындыра. Үзенә тупаслыгыннан кыенсынып кала:

— Гафу ит, туган... — ди ул докторга. — Гафу ит...

Ишектә яшә кенә ханым пәйда була:

— Доктор... Зинһар өчен...

— Хәзер... — дип үзен тәртипкә китерергә ашыга доктор. — Хәзер... Бер минут...

Искәндәр аның иненә кагыла. Доктор ишеккә ымлый:

— Аның хатыны... — ди ул китәргә кузгалып. — Мин ашыгам. Көтегез.

Искәндәр күнелсез генә атлап бүлмәдән чыга. Туктап кала. Дүрт-биш яшьләр тирәсендәге ике баласын ияртеп доктор артыннан атлаган хатынга төбәлә.

— Әни... — ди малайларның берсе. — Әтине янадан ясыйлармени?..

Әниләр бер мизгелгә генә туктап аның башыннан сыйпый...

Боларны күзәтү Фатыйма карчык өчен олы газап иде. Аның гомере өчен шулай тарткалашкан кешенә үз улы түгеллегенә үкенү әрнетте карчыкын күнелен. Гомер буге аны чит кешенә балалары яклап килде. Үзенекеләр сәлам дә бирмәделәр. Әллә исән, әллә юк булдылар. Хатмулла да карчыгына

сиздермәскә тырышып, күнеленнән генә монаеп йорде дә — китеп барды. Бер алманы бишкә бүләк, беребез өчен беребез үләк, дип жырлый торган иде ул, малайлары үскән чагында. Алар читкә китеп гаип булгач, бу жырын да жырламас булды...

Болай булырга тиеш түгел иде бит... Шундый искиткеч, соклангыч балалар иде бит алар... Кечкенә йомшак юрганга төренеп, нәни генә булып яталар иде... Ә Фатыйма, карават читенә утырып, талгын гына бәвелтә иде... Һәм гел бер хикәят сөйли иде:

— Дөньяга туар алдыннан бала Ходайдан сораган...

Яхшы хикәят иде ул... Тик балалар гына аңламады...

Ул гомере буге ятим фәрештә булып яшәде...

Гомере буге балаларын көттә. Бер күрергә генә омет итеп. Кояш ана таннар өчен түгел, балаларын күрү өчен иде. Көннәр ана яшәр өчен түгел, балаларын күрер өчен иде. Көн артыннан көннәр узып торды. Тик уллары гына кайтмадылар. Менә гомер ахыры да житте...

Анын жаны тоташ яра иде... Яралары әрнеп яна иде...

Фатыйма карчыкның бугазына төер тыгылды. Күзләре яшыкә тулды. Ул белә иде... Ул гафу итәргә кирәген белә иде. Ул гафу итәргә тиеш иде. Ул гафу итәргә тели иде. Ләкин... Беркемгә сиздермичә, беркайда чәчмичә, гомер буге күнелендә жыелган рәнжешләре чиксез иде. Алар алдында ул көчсез иде. Шушы рәнжешләренә жинәр өчен улларынын һич югы бер жылы сүзе кирәк иде.

— Юк... — дип ынгырашты Фатыйма карчык, үзенен нинди зур ялгышлык эшләвен дә белгән килеш. — Юк... Мин кичерә алмыйм... Мин булдыра алмыйм...

Шушы сүзләр белән ул күзгә күренмәс бер сызыкны атлап чыкты.

Бу сызык — үлем белән яшәү арасындагы чик иде.

— Син улларынны коткара ала иден, — дип каршылады аны Хәдичә карчык. — Моңың өчен тик гафу итүен генә кирәк иде.

— Анлыйм... — дип ынгырашты Фатыйма. — Хәзер нәрсә инде?..

— Бар да Алла кулында.

Кинәт Фатыйма карчыкның күнеле тынычланып калды, бөтен газаплары, рәнжешләре юкка чыкты. Әйтерсен аларны жыеп-себереп кайдадыр алып киттеләр. Рәнжешләренен кайда һәм ни өчен юлланганын карчык белә иде. Тик ул бернәрсә дә эшли алмый иде. Ул фәрештә түгел иде инде.

— Рәхименнән ташлама, Ходаем! — дип пышылдады ул. — Рәхименнән ташлый күрмә, берүк...

Һәм үз теләкләренен инде мәгънәсезлеген аңлап, өстәп куйды:

— Сайлау мөмкинлегә бир аларга... Ике юл бир, Аллам... Ике юл бир...

— Без башка больницага китәбез, хәзер машина килә... — диде Искәндәр бүлмәгә килеп керү белән һәм идәндә яткан Ләйләне күрү катып калды. — Нәрсә булды?

Ләйлә һушына килгән иде инде. Ул акрын гына торып басты.

— Белмим, — диде ул күнелсез тавыш белән. — Фатыйма апаның битен сөртә идем... Кинәт ул беләгемне эләктереп алды да... Мин очып барып төштем... Күздән ут кына күренде, башкасын хәтерләмим...

Ольга Фатыйма карчык янында катып басып тора иде.

— Син ничек? — дип ана борылды Искәндәр. — Түзә аласыңмы?

Ольганың күкрәге бик нык бөрелгән һәм хәле начарайганнан-начарая иде.

— Ул үлдә... — дип пышылдады Ольга. — Үлдә...

Барсы да тын калдылар.

7. Сине кешеләр ашаячак

Искәндәр кайдадыр бара идеме, кайта идеме, үзе дә сизмәстән, ниндидер төркем уртасында торып калды. Үзен уратып алган бу кешеләрнен кем икәнән тәгаен генә әйтә алмаса да болар бөтенләй үк чит-ят затлар түгел, Искәндәрнен аларны кайдадыр күргәнә, кайберләре белән хәтта кул биреп күрешкәнә дә бар шикелле иде. Гадәттә, яна китабы чыгу унаеннан уздырылган очрашулардан соң аны шулай төреп алалар, автографлар сорыйлар иде. Ләкин бу юлы аны ураткан кешеләр башка камырдан иде, боларның кулларында китаплар да, йөзләрендә ягымлы нур да юк. Бу адәмнәрнен йөзөндәге салкын битарафлык бөтен дөньяны тундырырлык, күзләрендәге кыргый ачылык исә үзеннә кеше итеп түгел, ә бүре тырнагына элөккән сарык итеп тоярга мәжбүр итәрлек иде. Искәндәр аңлады, бу кешеләр өчен ул бернинди дә танылган язучы, зур шәхес түгел, бу кешеләр өчен ул, гомумән, кеше түгел. Заманча роботлар шикелле салкын төгәллек белән хәрәкәт итүче бу бәндәләр өчен ул нибары ризыкның бер төре иде. Моңы аңлаудан бөтен тәнә эсселе-суыклы булып китте. Әмма соң иде инде, ул калын стена булып үзен кысып алган төркемнән берничек тә чыгып ычкыначак түгел иде. Кинәт кемдер, ниндидер ир, аның аягына иелде һәм шул мизгелдә үк Искәндәр чиксез авырту тоеп кычкырып жибәрде. Ир аны балтырыннан тешләп алды һәм бернәрсәгә дә исә китмиçә, тешләре белән Искәндәрнен балтырын тарткалавын белде. Ул арада башкалар да килеп житте. Кемдер кулынан, кемдер аягыннан умырып каптылар, кемдер кабыргасына, кемдер күкрәгенә килеп ябышты. Искәндәр инде кычкырмады. Аның карышырлык та, кычкырырлык та чамасы юк иде. Миен бары тик бер уй, коточкыч бер уй гына телде: «Мине ашыйлар... Мине тереләй ашыйлар...» Бөтен тәнә чиксез авырту алса да, кешеләрнен канлы авызларында үз итен күрәп торса да, Искәндәр әлегә хәлнен чынлык икәнәнә ышанырга курыкты. Мондый хәл тормышта була алмыйдыр сыман тоелды. Ләкин ул барсын да ачык күрдә... Каршысында гына комсызланып сөяк кимергән яшь ханымның кулында Искәндәрнен беләге иде. Ә арырак бер ир аның аягын тоткан. Хәтта туфлиен да салдырып тормаган, чалбар балагын гына аяк йөзөнә шудырып төшергән дә рәхәтләнеп кимерүен белә... Ләкин кинәт адәм ашаучыларның барсы да туктап калды. Битлеккә охшаш йөзләрендә бернинди хис тә чагылмады, әмма Искәндәр аларның нәрсәдәндер чамасыз куркуын аңлады. Кешеләр бер мизгелгә катып тордылар да, авызына капкан итләрен чәйнәргә дә онытып, артларына борылдылар. Кайсыларының кулынан сөякләре төшеп китте. Искәндәр дә шул якка карады. Ниндидер галәмәт зур затның аякларын гына күрдә һәм карашларын югарырак күтәрде. Адәм ашаучыларның котын алучы зат чамасыз зур карчык иде. Кинәт ул иелде дә зур учлары белән берьюлы ун-унбиш кешенә күтәрәп алды. Искәндәр әлегә хәлдән югалып калды. Бары тик безадан гына кемнәндер боты шапылдап жиргә төште дә, Искәндәр башын күтәрәп карады. Карчык авызын тутырып нидер чәйни иде...

Искәндәр тиргә батып уянды да әлегә хәлнен чынлап та төш кенә икәнәнә ышана алмыйча озак ятты. Бары тик үз караватында, үз бүлмәсендә икәнәнә тулысынча төшенгәч кенә жинел сулап куйды. Һәм колагында Ләйләнәң сүзе яңгырап киткәндәй булды: «Сине кешеләр ашаячак. Ә кешеләрне карчык ашаячак. Барсын да. Зур карчык.» Моннан ике ел элек, теге утраудан киткәндә, Ләйлә ана шулай дигән иде. Әлегә саташуларына да шушы сүз сәбәпчә булгандыр, ахры.

Ләйлә һәм утрау турында уйлауга, Искәндәрнен йөрәген әрнү теләп үтте.

Теге вакытта беркемне дә таба алмадылар алар. Фатыйма карчыкның үлеменнән соң ярты сәгать үтүгә үк үзәндә сәер үзгәрешләр тоя башлаган

Ләйлә ашықтырды. «Фатыйма апанын күрәзәчелек сәләте миңа күчте бугай... — диде ул. — Мин аның балаларын күрәм. Алар исән әле. Аларны коткарырга була. Әгәр утраудан читкә алып китәбез икән, исән калачаклар.» Искәндәр аның сүзләренә ышанды, бөтен бәйләнешләрен жигеп, вертолет та тапты һәм алар артык озакламадылар... Әмма Ләйлә генә күнелсез иде. Ул бернәрсә дә дәшмәде. Бары тик беркадәр өнсез баргач кына: «Хәлил...» — дип куйды. «Нәрсә Хәлил? Аның белән нәрсә булды?» Ләйлә дәшмәде, иннәрен генә жыерды. Берәздән ул тагын телгә килде: «Хәмит...» Һәм үз күзләренә үзе ышанырга теләмәгәндәй сорап куйды: «Хәмит?!» Башкача Ләйлә бер сүз дә әйтмәде. Тирән уйга чумып тынып калды. «Утрауга життек» — диде пилот. Искәндәр иллюминаторга үрелде. Ләкин артында Ләйләнең сулкылдавын ишетеп кире борылды.

— Без сонладык... — дип аның күкрәгенә капланды Ләйлә. — Сонладык. Без инде аларга берничек тә ярдәм итә алмыйбыз.

Утрау чынлап та үзгәргән иде. Искәндәр бер атна торып киткәндәге кебек түгел иде ул. Монда бернинди тереклек заты да калмаган шикелле иде. Хәтта агачлар да тере түгелләрдер, алар үсмиләрдер, тамырлары белән туфрактан дым тартмыйлардыр, жилләргә селкенмиләрдер, алар хәтта агач та түгел, ә кемдер тарафыннан эшләнгән бер декорация гынадыр сыман тоелды. Ләкин болар турында уйлап торырга мөмкинлек булмады. Ләйлә ашықтырды. «Безгә моннан тизрәк китәргә кирәк, — диде ул. — Юкса, үзездә дә һәлак булачакбыз. Утрауда Фатыйма карчыкның карангы ягы йөри.» Нәрсә турында сүз барганын чамаласа да Искәндәр кабатлап сорамый булдыра алмады. Ләйләнең сүзләре ана адәм ышанмаслык булып тоелды. «Фатыйма апаның рәнжешләре, нәфрәтләре йөри бу утрауда, — дип аңлатты Ләйлә. — Мин аны кара томан рәвешендә күрәм. Кара томаннан яралган карчык сынында... Ул безне дә юк итәргә мөмкин...»

Ләкин Ләйлә әйтә дип кенә утраудан качып китеп булмый, Фатыйма карчыкның балаларын эзләргә кирәк иде. Һәм алар эзләделәр. Һәм бернәрсә дә тапмадылар. Йорт эчендә дә, башка урыннарда да монда кичәле-бүгенле генә кешеләр булганлыгын дәлилләрлек бер генә нәрсә дә юк иде.

Ләйлә берничә кабат ашықтырды да тынычланып калды. Ул беркемне дә эзләми, монда берәүне дә таба алмаячакларын белә иде бугай. Ахыр чиктә, Искәндәр дә моңа ышанды.

— Безне карчык һәлак итмәде, — дип елмайды ул, вертолет кунаклаган мәйданчыкка борылгач. — Ә син курыккан иден...

Ләйлә елмаймады.

— Ул безгә якынайган иде. Ул безне йотарга жыенган иде. Аны Кыз туктатты.

— Безне йотарга?!

— Әйе... — диде Ләйлә үтә дә житди итеп. — Карчык бу утрауны да йотачак. Барыбызны да карчык йотачак...

— Минне карчык йотмаячак... — дип елмайды Искәндәр.

Авария мәшәкатләре белән йөрөп сонга калдылар... Андрей Николаевич белән бәйләнешкә керә алмадылар... Һәм Искәндәреннән «Бәлки, утраудагыларны Андрей Николаевич алып киткәндер» — дигән өмете юк түгел иде. Мондагы хәлләр сәердән сәер булса да, ул күнелен төшермәскә тырышты. Ләйләне ирештерергә азаплануы да шуннан иде. Ләкин Ләйлә аның шаяруын бар дип тә белмәде.

— Сине кешеләр ашаячак, — диде ул аяусыз житдилек белән. — Кешеләрне карчык йотачак. Барсын да. Зур карчык.

— Һы-һы... — Искәндәр көлмичә түзә алмады. Ләйләнең сүзләре әбиләр әкиятенә тартым иде. — Ә ул карчык ник безне әле йотмый соң?

- Аны Кыз тыеп тора.
- Нинди кыз? — дип елмайды Искәндәр. — Синме әллә?
- Юк, — Ләйлә башын селкеде. — Кәгазь белән каләмен бармы?
- Монда юк шул... Ә нигә?
- Мин анын сурәтен ясар идем.
- Кайткач ясаган ғына инде...
- Ярый... Ә Кыз сине белә. Кыз барыбызны да белә. Әмма ул сине

ныграк белә... — Ләйлә кинәт елмайгандай итте. — Ул сине ярата. Ләкин сине Кыз да саклый алмаячак...

Ул вакытта да, соныннан да Искәндәр Ләйләнән бу сүзләренә игътибар бirmәгән иде. Хәтта кайткач, Ләйлә эшләп биргән сурәтнең, утраудагы Кыз сурәтенен, ул белгән һәм ул яраткан Лолитага ике тамчы судай охшаш булуын күргәч тә, моны ниндидер очраклылык кына дип кабул иткән иде. Хәер, ул чорда моның ише уйларга бик вакыты да булмады бугай. Суд юлында да хәтсез генә йөрергә туры килде. Ахыр чиктә, туганнарның югалуында аның гаебен исбатларлык дәлилләреннән житмәве сәбәпле, Искәндәрне иреkkә чыгардылар. Әмма эш һөкем органның нинди карарга килүендә генә түгел. Аның дәрәжәсендәгә танылган кеше өчен суд эскәмиясенә эләгү үзе үк жәзага тин иде. Бу нәшриятләр белән дә, укучылар белән дә ярыйсы ғына четереклелекләр китереп чыгарды.

Ләкин эш анда да түгел иде. Искәндәр үзен гафу итә алмады. Элеге нәрсәне оештыручы кеше ул иде һәм гаебен исбатлый алалармы-юкмы, дүрт ирнен юкка чыгып, гаиләләреннән ятим калуында бары тик Искәндәр генә гаепле иде. Әлбәттә, аны төрлечә юатырга тырышучылар да, монда аның бөтенләй дә гаепсезлеген исбатлап бирүчеләр дә күп булды. Тик берсе дә Искәндәрне ышандыра алмады. Ул үзен гаепләде. Ятим калган дөньяга без аз ярдәм булып дип, булган мөлкәтенен барсын да диарлек төп-төгәл дүрт өлешкә бүлеп, дүрт гаиләгә бирде. Ана, әлбәттә, рәхмәт әйтүче булмады, элеккечә иң гаепле кеше булып калды. Әмма ана рәхмәт тә, аклау да кирәкми иде. Якин кешенне бернинди миллионнар да алыштыра алмавын ул яхшы анлый. Баш тартмаулары өчен ул үзе аларга рәхмәтле иде. Кешеләреннән кырын карашын да тоеп торды ул, гаепләү сүзләрен дә, янауларны да гел ишетеп торды. Тик ул өнсез генә түздә, тормышынын һәр газабын хәләт жәза сыман кабул итте.

Әлбәттә, жинел түгел иде бу. Ул язучы, кешеләреннән һәр сулышын үз жанында тоя ала торган сизгер күнелле шәхес иде. Үзен беркемгә дә кирәкмәгән артык жан, үз халкының үги баласы итеп сизгән мәлләре дә аз булмады. Мондый чакларда ул гел Лолитаны уйлады. Аның хушлашыр алдыннан әйткән сүзләре колагында янгырап киткәндәй булды. «Беркайчан да үзенне гаепләмә. Беркайчан да...» Ул үзен гаепләмичә булдыра алмый иде. Ләкин янында Лолита булса, аның ягымлы карашын, якты хисләрен тойса, яшәү жинеләп калыр сыман булды. Ул аны эзләп тә карады. Ул аны эзләде. Бөтен бәйләнешләрен эшкә жигеп эзләде. Тик бер жирдән дә таба алмады. Турагентствода ул эшләми һәм беркайчан да эшләмәгән булып чыкты. Һәм шунын белән жеп өзәлдә дә. Лолитаны хәтерләткән ханым беркайда да пәйда булмады. Һәм Искәндәр өчен бердәнбер юаныч — Ләйлә ясаган рәсем калды. Ул әле дә аның өстәлендә тора. Ул Искәндәр белән яши. Аның бердәнбер сердәше, юанычы, таянычы булып. Танышлары, дуслары, ижатын яратучылары һаман күп булса да, йөрәген ачып салырдай кешесе ул ғына. Лолита. Бердәнбер һәм кабатланмас.

Лолита турында уйлауга Искәндәрнең күнелен яктылык били барды. Һәм ул, төшендәгә коточкыч күренешләрдән, өнәндәгә аяусыз әрнүләрдән арынып калгандай булды.

— Лолита... — дип пышылдады ул һәм иреннәре елмаюга жәелде.
— Лолита...

Һәм үзенен бу исемне ничәнче тапкыр кабатлавы турында уйлап куйды. Һәркөн иртән уянганда. Авыр чакларда. Рәхәт чакларда. Исәбе-саны да юктыр...

Урыныннан торып, юыну бүлмәсенә атлаганда, фатирга керә торган ишеккә күз салды. Моңсу елмаеп куйды. Ишекне барып ачты. Шундук идәнгә карады. Һәм аяк астында яткан кара конвертны алып, эш бүлмәсенә атлады. Искәндәр монда кара конверт ятарга тиешлеген дә, анын эчендә нәрсә азылганын да, хәтта монын кемнән икәннен дә чамалый иде. Шулай да ул конвертны ачып күз йөгертөп чыкты. Барсы да гадәттәгечә, бернинди дә үзгәреш юк.

— Үтерүчегә — үлем! — дип кабатлады ир, моңсу елмаеп. — Гомерне сатып алып булмый...

Ул өстәл тартмасының өстәгесен ачып конвертны шунда куйды. Бу тартма кара төстөгә конвертлар белән шыгрым тулы иде. Һәм тагын баягы төшен хәтерләде. Теге коточкыч кешеләр шушы конвертлар эченнән чыкканнардыр сыман тоелды...

Сәгать беренче ярты булып килә иде инде.

Аны беркайчан да сонга калып йөрми, диләр...

Балалар йорты директоры тынычсызлана башлады. Уникедә үк килергә тиеш иде. Әллә кире уйлады микән?.. Бәлки, нәрсәдәндер кәефе кырылып... Юк, алай булуы мөмкин түгел, хезмәткәрләреннән барсы да нык итеп кисәтеп куелган ич. Тиешенчә матур итеп, кадер-хөрмәт күрсәтеп каршыларга кирәклеген яхшы беләләр. Монда миллионерлар көн дә килеп тормый, килсәләр дә ярдәм итәргә атлыкмыйлар. Ә бу кеше... Монсы бөтенләй бүтән... Һәм ул килергә тиеш... Ул алдый торган түгел...

Көтмәгәндә ишек ачылды. Директор дертләп китте. Урынбасар икән. Тәнзилә ханым. Ул да борчыладыр.

— Һаман юк... — диде ул керә-керешкә үк. — Бәлки...

Директор анын нәрсә әйтергә теләгәннен белеп шундук каршы төште. Мондый уйдан ул курка иде. Бер миллион бит! Күпме нәрсәләр эшләргә була бу акчага! Директор инде тиенен тиенгә исәпләп, барсын да чутлап куйган. Кулга акча гына эләксен, иртәгәдән эш башланачак. Һәм шундый якты хыяллар белән яшәп ятканда, бернинди дә «бәлки...» кирәкми иде.

— Юк, Тәнзилә... — диде директор елмаерга маташып. — Урамнарда пробкалар бит хәзер. Машинадан күп нәрсә юк. Шунда эләккәндер. Ә болай... Ул сүзендә тора торган кеше. Узган ел, әнә, картлар йортына берсүзсез бер миллион тотгырып киткән.

— Картлар йортына бит ул... — Тәнзилә Һаман шик эчендә иде.

— Утрауда югалган ирләрнен гаиләләренә дә... — директор бер мәлгә тынып торды. Бүген аның бу хакта искә төшерәсе килми иде. Ирләрнен утрауда юкка чыгып, гаиләләреннән ятим калуында язучынын гаепле икәннен ул белә иде. Тик бер башлагач, сүзен бетермичә кала алмады. — Аларнын һәр баласын миллионер ясаган кеше бит ул. Этиләре исән булса, мондый байлыкны гомерләрендә дә күрәсе түгелләр иде ич инде.

— Ансы шулай... — дип сузды Тәнзилә. — Тик күрәнми бит...

— Әйтәм бит, юлда тоткарланып кына торадыр...

Күнелендә шик тынмаса да, директор Искәндәрнен бер дә юктан гына килми калырына ышанмый иде. Бу язучыны ул әсәрләре аша да, кешедән ишетеп тә белә һәм бик хөрмәт итә иде. Искәндәр үзен-үзе кеше иткән

шәхес. Мондый шәхесләргә ул аңлый, алар бер дә юктан гына сүз әйтмиләр, ә әйткәннәр икән, эшлиләр. Бәлки, тормышның төбәннән югарыга күтәрелә алуларына шул хольклары да сәбәпчедер әле. Һәм директор Искәндәрнен мотлак килеренә, вәгъдә ителгән ярдәмне күрсәтеренә нык ышана иде. Беркем дә ана соранып бармады бит. Язучы үзе тәкдим итте. Шалтыратты да әйтте: «Фәлән көнне фәлән сәгатькә сезгә киләм. Шундый-шундый нәрсә турында сөйләшчәкбез. Үзегездә булыгыз», — диде. Һәм ул мотлак килчәк. Ә күнелендәге шикләре директорның моңа кадәр авызы күп пешеп, вәгъдә ителгән нәрсәне кулына алмыйча тынычланмаса күнеккәнлегеннән генә.

— Килчәк ул, — директор сүзен көррәк чыгарырга тырышты. — Мин ышанам.

— Мин дә ышанам, — диде Тәнзилә монсу гына. — Тик юлда бер-бер хәл булмагае, дим...

— Булмас.

* * *

Сәгать унбер житүгә, ул, компьютерын сүндереп, язу өстәленнән кузгалды. Кухняга чыгып, һәрвакыт диарлек кайнап торган чәйнәктән кофе ясап куйды. Аны бер-ике уртлады да янә эш бүлмәсенә кереп, кирәкле документларын папкага салды. Кәгазьләреннән барсы да әзер иде инде. Бары тик директорның кулына тоттырырга гына кирәк. Култамгасын куйсын да банка йөгәрсен. Искәндәр барсын да алдан әзерләп, жайлап куйган иде. Әлбәттә, ул директорны үзенә чакырып та кәгазьләргә биреп жибәрә алып иде. Ни өчендер балалар йортын тагын бер тапкыр күрәсе килде. Дөресен әйткәндә, детдом аның үзегенә үткән иде. Узаллы тормышка аяк басканнан алып, ул бер генә тапкыр да бернинди балалар йортының да бусгагасын атлап кермәде. Кайда гына булмасын, балалар йорты булган жирне урап үтәргә тырышты. Һәм моның сәбәбен ул аңлый да, аңлата да алмый иде. Ә бу юлы... Бу юлы үзенен барып күрәсе, шундагы балалар белән аралашасы, аларның хәлен белешәсе килде. Бәлки, кемнәрдер аның ярдәменә, бер жылы сүзенә мохтаждыр. Бала чакта әти-әни кебек кешеләргә арканнан сөеп, башыннан сыйпап китүе дә чиксез бәхеткә тиң була бит ул. Һәрхәлдә, Искәндәр өчен шулай иде. Ниндидер бер абзыйның алдына утыртып, «улым» дип сөюен ул әле дә хәтерли. «Әтием булса, гел шулай итәр иде дә» — дип уйлаган иде ул вакытта. Тик аның әнисе дә, әтисе дә юк иде. Аны талчыбыктан үрелгән көрзингә салып, детдом алдына ташлап киткәннәр. Шулай диләр. Моңа ул беркайчан да ышанмады. Әле дә ышана алмый. Ничек инде нәни генә тере кешене тере кешеләр шулай ташлап китә алсын ди. Юк, әлбәттә. Аны беркем дә ташлап китмәгән. Әти-әнисе аны бары тик югалткан гына. Югалтканнар да таба алмаганнар. Ул гомер буена үзен әти-әнисенен эзләвенә һәм көннәрнең берендә табачакларына ышанып яшәде. Әле дә ышана. Аны әле дә эзиләрдер. Танымыйлардыр гына...

Папкасын әзерләп куйгач, кухняга чыгып тагын бер ике йотым кофе уртлады да стенадагы Лолита янына килеп басты. Бармак очлары белән аның битләреннән иркәләде. Һәм монсу елмаеп куйды. Елмаерлык сәбәп юк иде. Елмаюы бары тик елап жибәрмәс өчен генә булды бугай.

Лолита янында тагын берәз басып торды да, акрын гына чигенеп ишек төбенә килде, аннан соң, кара курткасын элеп, өйдән чыгып китте. Лифт кайладыр еракта иде бугай. Искәндәр тәмәке кабызды да баскыч буйлап жәяү генә төшәргә булды. Аста кемнәрнендер шаулашканы ишетелде. Яшьләрдер инде. Өченче катның баскыч мәйданчыгына житкәч, бер төркем яшьләрнең шау-гөр килеп торганын күрде. Аның белән исәнләштеләр. Искәндәр баш какты. Ул боларны бик танып бетерми иде.

— Сөз чынлап та Искәндәр буласызмы? — дип сорары арадан берсе саф татарча итеп. — Сөз язучымы?

— Чынлап та Искәндәр булам... — дип елмайды ул. — Ә сез?..

— Автограф алырга мөмкинме... — Бер кыз Искәндәрнең яна китабын сузды. — Зинһар өчен...

Язучы китәргә кузгалган жиреннән кире борылды... Язып бирде... Башкаларның да китабы бар иде...

Урамга чыкканда анын кәефе күтәренке иде. Китабын алып, ишек төбөндә көтеп торган шушы яшьләр язучы күнелендә ниндидер яктылыкка өмет уятты.

Подъезд алдында торган машинасына карады. Һәм башында бер уй ялтлап китте. Ә нигә жәяү генә бармаса әле! Балалар йорты ерак түгел иде. Ашыкмый гына атласа да Искәндәр төп-төгәл сәгать уникегә барып керәчәк. Ул елмаеп куйды. Һәм жәяүләп китте.

Машинада утырып йөргәндә кешеләр башкачарак булып күренә. Алар ничектер бүтән, үзенекә түгел шикеллеләр. Ә жәяүләп барганда, менә, бөтенләй икенче төрле. Алар да синең кебек, син дә алар кебек. Барын да бер, барын да туган шикелле. Ничектер рәхәт... Бер агым булып, ингә-ин терәшәп атлыйсын...

Жир асты чыгышына борылуга, колак төбөндә генә кемнелер пышылдаганы ишетелде.

— Искәндәр...

Искәндәр артына борылып карады. Һәм унайсызланып куйды. Кешеләр күп иде. Борыннарын синең арт чүмеченә терәп диярлек баралар. Кемнеләр кем икәннән дә чамаларлык түгел. Мондый халәттә артына борылу үбешергә үрелү сыман икән... Кинәт сул як калак сөяген нидер көйдереп үтте.

Башта ул ничектер жинелчә чөметү шикелле генә тоелды. Ә безардан утлы әрнүгә әйләнде. Утлы әрнүгә әйләнеп акрын гына бөтен тәнгә тарала барды.

— Үтерүчегә — үлем! — дип пышылдады кемдер.

Искәндәр бер сүз әйтерлек тә хәлдә түгел иде. Ул борыла да, уңга-сулга үрелеп карый да алмады. Һәм аркасына пычак кадаучының кем икәннән дә белмәде. Хәлсезләнгәннән хәлсезләнә барган адымнар белән, үзеннән беркая да жибәрми торган кысага әйләнгән агымга ияреп, атлады да атлады. Безардан үзе унаена атлый алмаган кешене агым читкә төртеп чыгарды. Искәндәр аркасы белән стенага елышып, акрын гына идәнгә чүгәләде. Кулындагы папкасы төшеп китте. Искәндәр бик теләсә дә аны үрелеп алалмады һәм папка, аяктан аякка ияреп, күздән югалды. Ул берничек тә ярдәм сорый алмады. Ярдәм сорау түгел, сулыш алу да авыр иде. Бары тик күкрәк төбөннән канлы ынгырашу гына саркылып чыкты. Аның дөньяга әйтер сүзе дә, Ходайга кылыр догасы да шушы ынгырашу иде сыман.

— Ә-ни-и... — дип ынгырашты Искәндәр. — Ә-ни-и...

Бу аның беренче һәм соңгы тапкыр «әни» дип әйтүе иде...

Безардан бәндәләр агымы кайдадыр китеп югалды да ниндидер якты нур пәйда булды. Әлеге нур якынайганнан-якыная барып, кеше сурәтенә керде. Һәм Искәндәр күнеленә тулган яктылыктан балкып елмайды:

— Лолита!..

— Кайттынмы?! — дип пышылдады Лолита, аны кайнар кочагына алып. — Мин сине башкача беркая да жибәрмим. Беркайчан да...

Сания
Әхмәтжанова

ТАТАР КЫЗЛАРЫ

ТАРИХИ ЦИКЛДАН ӨЗЕКЛӘР

Күкрәк кага, гайрәт чәчә көчлө затлар,
Бу дөньяның егәрә, дип, бездә генә.
Алар батыр, алар галим, алар шагыйрь...
Һәйкәл куя ир-егетләр үзләренә.

Алыпларның тамырына жан тибеше
Хатын-кыздан — әнкәсеннән иңгәндер бит?
Идегәйләр, Искәндәрләр, Чыңгыз ханнар
Яшәү сутын — Ана сөтен имгәндер бит?

Ирләр белән янәшәдә, бер үк тында
Кем яу чапкан, ут тергезгән, иген иккән?
Керфегенең һәр бөртеге ымсындырып,
Ханнарны да кем үзенә әсир иткән?!

Дөрләтәм дә теләктәшлек ялкыннарын,
Судыш өреп хәтер-учак кузларына,
Һәйкәл куям шигъри гөлләр бостанымда
Милләтемнең ир йөрәклә кызларына.

Ниятләү

Иярләр иясез калганнар,
Яугирләр яу чапмый күптәннән.
Далалар ягыннан искән Жил
Өн-хәбәр китерде үткәннән:
«Ерак дәвер төпкеленнән
Бага сиңа Хәтер күзе.
Кайтаваздай кабатланып,
Жанга кага әйтер сүзе:

— Синең кылган гамәлләрдән
Оялмасын Күкләр йөзе,
Асылыңа кайт, соңлама,
Татар кызы!
Та-тар кы-зы-ы!
Онытма:
Кем син?
Милләтең кем? —
Хәтерлә!»

Мин кемме?
Хатын-кыз! Мин — Ана!
Саклаучы гаилә учагын.
Кирәксә, бар минем бәйгедә
Җиһангир ирләргә тиң чагым.

Мин Гайшә — Пәйгамбәр янында,
Саф өммәт, мәгърифәт сагында.
Халкыма кирәксә, Ил дәшсә,
Заманның хәвефле ягында...

Мин кемме? —
Хөкемдар — Ханбикә!
Чор гамен күтәрдем иңемә.
Сөрелсәм сөрелдем Ватаннан,
Әмма мин сөрлегеп
хыянәт итмәдем
Милләткә, денемә, динемә.

Бирегез аргамак! Юл чыгам
Хәтерем әйдәгән җирләргә!
Күңелне җилбәгәй җибәрәм
Тумыштан ирекле җилләргә.

Гасырлар тайпылып юл бирә,
Офыкта шам кылыч — шом яшьни...
Эһе-һей!
Мин — төрки кавемнән!
Мин — татар!
Ишетәмсез?!
Кайтаваз ник дәшми?

Кыюлык көбәсе — иңемдә,
Садакта — елдырым укларым.
Өн-хәбәр чакырган тарафка
Илт мине, оч әйдә, тулпарым!

ХАННАР КИТӨ — ХАЛЫК КАЛА

*Син уйлама, дөнъяда мин мәңгегә калырман дил, —
Күп янар вакытта утлар очырган дөнъя бу.
Угылны атадан аерып, кызны да ананан шулай ук,
Елатып, бер-бер ишектә зар иттергән дөнъя бу.*

Кәл Шәриф

Нурсолтан

*Хәтернең кылларын зеңләтеп,
Уй аттым айдала¹ ягына.
Оч, угым, миңа юл күрсәт син
Нурсолтан ханбикә янына.*

Казан — Кырым арасы
Күпне күргән юл булыр.
Казан, Кырым ханлыгына
Ханнар биргән кем булыр?
Ак мангытлар ыруыннан
Тимер бәкнең бүзедер,
Бүз баласы — кызыдыр.
Казан, Кырым ханбикәсе
Нурсолтан сылу үзедер.

Солтанлыгын калдырып,
Утауда² ут алдырып,
Күз яшьләрен тамдырып,
Ниләр уйлый ханбикә?
Кыйбла якка баш орып,
Ни ялвара ханбикә?

Казан — Мәскәү арасы
Күпне күргән юл булыр,
Кырым — Мәскәү арасы
Сер яшергән юл булыр.
Мәскәү белән языша,
Зур бүләкләр алыша —
Жөяң³ нидә, хажия?
Үзең жилгән атыңны,
Мәккә житкән атыңны
Мәскәүләргә бирергә
Жөрьәт иттең, хажия...
(Ни ният бар уенда,
Таш йөртмиме куйыңда?)

Хан янында Нурсолтан —
Зирәкләрнең зирәге.
Ханбикәнең күкрәгендә
Тибә Ана йөрәге.
Ханзаделәр хакында
Кан-яшь йота Нурсолтан,
Мәскәү белән, бик уйлап,
Сак эш йөртә Нурсолтан.

¹ Айдала — тигез, тақыр дала

² Утау — тирмә

³ Жөя — мантийк (логика)

Ике углы, күз нуры —
Ибраһим хан дәвамы,
Тибә нәсел тамырында
Олы Мөхәммәд каны.
Яшь ханнарға көч бира
Нурсолтанның үрнәге —
Үз дәүләтен бәйсез итеп
Саклап калу теләге.
Нык бул, Ана йөрәге!
Ханнар — илнең терәге.
Кыл өстендә тирбәлә
Дәүләтеңнең иреге.

... Сатлыкжаннар, шымчылар,
Кенәзләргә ялчылар
Итәк аслап ут йөртә.
Шымчының бер шымыннан,
Патшаның бер ымыннан
Ханнар да сөрген китә.
Заман кемнең кулында,
Шулар хакимлек итә...
Дәвер кемнең кулында,
Шулар юкны бар итә,
Шулар барны юк итә.
Заман кала — баш китә...
Габделлатыйф, Мөхәммәдәмин,
Әнкәләрен калдырып,
Якты дөньядан үтә.
Шулай Олы Мөхәммәднең
Нәсел дәвамы бетә.

Казан — Кырым арасы
Күпне күргән юл булыр,
Казан, Кырым ханлыгына
Ханнар биргән кем булыр?
Ак мангытлар ыруыннан
Тимер бәкнең бүзедер,
Бүз баласы — кызыдыр.
Казан, Кырым ханбикәсе
Нурсолтан ханча үзедер.

Ханына ханәш⁴ булып,
Тиңенә тиңдәш булып,
Киңәшкә-киңәш булып
Гомер кичә Нурсолтан.
Кырык еллап гомерен
Фида кыла халкына,
Мәскәү белән килешеп
Тыныч яшәү хақына,
Үз ханлыгын дәүләт итеп
Саклап калу хақына.

Өч мәртәбә тол калып;
Хак намусы кушканча,
Ике тапкыр хаж кылып,
Житмеш ике яшенә
Килеп җитә ханбикә,

⁴ Ханәш — хан хатыны, ханча

Житмеш өче тулганда,
 Кадер-хөрмөт күркөндө,
 Иректә һәм иркөндө
 Күзен йома ханбикә.
 Казан, Кырым ханлыгын
 Ятим итә ханбикә.

Ханнар китә — дан кала,
 Даны барга — сан кала,
 Буынга-буын ялганып,
 Дәвер кичәр кан кала...

Аңлы хәтерем уятканга,
 Мең-мең рәхмәт, уй-дала!

Сөембикә

*Күкрәүләр белән күкләнгән
 Тарихның һәрбер жеге.
 Узып күңел күге аша,
 Халкыма барып тоташа
 Уй-яшен тегәржебе.*

Нинди моң бу? Кем сыкрана? Кемнәр рәнжеткән аны?
 Өзелгән гөслә кылында өзгәләнә кем жаны:

«И күңел, бил баглама, күпне кичүргән дөньядыр,
 Бу үлүм ширбәтин халыкка ичүргән дөньядыр...»⁵

Әй шагыйрь, аңлыым күңлең: әрнеп сызланган күңел ул,
 Үз иле хәсрәтеннән соңгача янган гомер ул!

Бер мөселман шәһәре зур газа⁶ күргән заман ул,
 Халкым дип, ханбикәсе жанын да биргән заман ул.

Елама, Сөембикә, син сөен, — ярый күрмисең:
 Жиргә елыша манараң, авышканын белмисең.

Тез чүкми — иңә генә: ханбикәседәй горур ул,
 Ватаны өчен шәһит киткәннәр кебек мәгърур ул.

Син — халкым, халкым диеп, моң-зар эчкән ханбикәбез.
 Тик, зинһар, булма безләрдән ваз кичкән шанбикәбез.

Кем кая кушса, шундук башны шул таба борабыз,
 Жил кайсы якка иссә, шунда аварга торабыз.

Үз теләгебез белән кяфер куйнына эзер без...
 Чит кавем үрчетүче «халык кызлары» хәзер без.

Жариядәй, күндәмлек пәрәнжәсе ябынабыз,
 Һуш китеп, телдән язып, «ушкуйник»ка табынабыз.

Юл читләрендә, саф-саф, ирекме даулап торабыз?
 Хөррият әллә шулмы? «Без әле кая барабыз?»

⁵ Кол Шәриф гәзәленнән.

⁶ Газы — изге яу.

Кем идек? Каян килдек? Кайсы туфрактан тамырлар?
Килер буыннар безне кем диеп искә алырлар?

Бил бөгелгән, «тыйнаклык»тан гел иелгән башмы ул,
Илбаш өстенә илбаш, әйткән сүзенә башмы ул!!

Елама да һәм кичермә ... бу аек заман түгел...
Тик бер Раббыма бага манарасы авыш күңел.

Ул авыш, ләкин аумаган һәм аумаска охшаган:
Синең кан гүли жанымда — мин шуңарга ышанам.

Сөембикәле кавем без, синең шанда коенабыз.
Рух чүксә, өмет ауса, сиңа килеп сыенабыз.

Ханбикәбез рухы дәшә кыйбланың һәр ягыннан,
Шәйләнә төз манаралар офыклар аръягыннан.

... Башбирмәс, горур булган! — хак сүзләр синең хакыңда...
Ышанам! Сөембикәләр туачак әле халкымда!

Фатыйма шаһ-солтан

Фатыйма Солтан — Акмөхәммәд Шаһкол сәет кызы (? — 1681), Арыслангали ханның хатыны — Касыйм ханлыгының иң соңгы ханбикәсе (1679—1681). Аның да, аңа кадәрге ханнарның да идарә итүдә хокуклары бик чикле була. Фатыйма Солтан улын чукундыруга, рус патшасы нәселеннән килен алуға һәм ханлыкта мөселман динен кысрыклауға ризасызлыгын белдереп яши. Фатыйма Солтанның үлеменнән соң, Петр Iнең «тырышлыгы» нәтижәсендә, ханлык таркатыла, руслаштыру хәрәкәте көчәйгәннән-көчәя бара. Мөселманнар һәм үз Аллаларына табынып яшәгән башка җирле халык, көчләп, христиан диненә күчерелә.

Тарихи чыганаклардан

«Лә иләһа иллаллаһ!», — дип әйтеп куям,
Күз салам да болытларның агышына.
Азан моңын басып китә чиркәү чаңы,
Әверелеп чорның йөрәк кагышына.

Тетри жаным! Убыла аң! Житми һава!
Күз алдымда манаралар сыкрап ава.
Тамырымда ярып типкән әрниүләрдән
Бәгыремә сулык-сулык кан-яшь сава.

Ул — Касыймның соңгы солтан-ханбикәсе...
Булалганмы үз халкының жанбикәсе?
Ханкирмәнгә, мөлкәтенә читләр хужа,
Залиманә бу дөньядан ни көтәсең?

Ясак салып, кол хәлендә калдырылгач,
Тынны буып, хак динеңнән яздырылгач,
Башны ташка орсаң да син, юк һич чара,
Һәр адымың сак астына алдырылгач.

Ул Фатыйма — шәехләрдән, сәет кызы,
Күк шаһыннан ярдәм сорап бага күзе.
Хыянәтнең иң яманы — яраннарның
«Хак диненнән язган», дигән наһак сүзе.

«Мин соңгысы... Күк каршында ни гонаһым?
Соңгы карар, соңгы сулыш, соңгы аһым...
Ханлык белән ава күңел манарам да,
Үзең кичер, ярлыкагыл, бер Аллаһым?!» —

Шул хактамы ханбикәнең тәүбә сүзе?
Бикләнә дә дога кыла ул берүзе.
Йома күзен. Жан убыла. Ава дөнья...
Хакыйкәтне иелеп ала Күкләр үзе.

Ялгышымы, әллә Ходай каргышымы?
Соңгыларның соңы булу — язмышымы?
... Хәтәр төштән айныгандай, борам юлым
Кол Шәрифтән килгән азан тавышына.

«Соңгы... соңгы... иң соңгы!» — дип тибә йөрәк,
Тукталмыйча, юлым дәвам итү кирәк!
Иң беренче булмасаң да, уй-тулпарым,
Соңгы булма, максатыңа оч син тизрәк!

Чордан-чорга

Жилеп узам Хәтер далаларын,
Курганнарны кочып, җил елый.
Тояк эзләрендә жир төшләнә,
Ак бүреләр җанда ник улый?

Якыная уйлар үз чорыма,
Ярылырга җитеп йөрәге.
Юлларыма чыга теш ыржайтып,
Замананың кансыз өрәге.

Минем чорым, минем дәверем бу!
Үзем менә, белмим, кайдагы?
Кая барам?... Дүрт ягым да кыйбла —
Мин — заманның башсыз җайдагы.

Күңел күзем үткенләнә төшә,
Тоеп йолдызларның яктысын.
Алар минем сүнмәс өметемә
Утлы куәт биреп балкысын.

Тәлгат Галиуллин

МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ ЙОЛДЫЗЛЫГЫ

РОМАН-ЭССЕ

Озак еллар дәвамында мәктәптә укытучы, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты булып эшләгән, тәнкыйть мөкаләләре, гыйльми китаплар авторы Мөхәммәт Мәҗдиевне киң җәмәгатьчелек берәүне дә кабатламаган фикерләү рәвеше, халыкчан өслүбе белән күңелләргә әсир иткән язучы-прозаик буларак белә. Туган халкының язмышы турында борчылып, татарны мөстәкыйль милләт итеп таныткан, саклаган үзенчәлекләрен, горейф-гадәтләрен, сагыш-шатлыкларын психологик тирәнлек, гажәеп бер моңсу сөйкемчелек белән тасвирлаган роман-бәяннары, хикәяләре, публицистикасы тормышка мөхәббәт тәрбиялиләр, яшәргә өйрәтәләр. Әлеге язмалар акыл һәм хис гармониясенә ирешкән олпат сүз остасының тормыш юлы, иҗаты турында. «Йолдызлык»ның бер генә йолдыздан тормавын исәпкә алып, М.Мәҗдиевнең дуслары, каламдәшләре турындагы бүлекләргә дә өстәү ихтияҗы сизелде.

Алдымга куелган максатым — бу олы затны дәрәслек битләрендә урын алган «портрет» итеп сурәтләүдән китеп, аны гадәти кешеләр кебек ярата, көнләшә, курка, кирәк чакта «күзгә төтен эҗибәрә» белә торган, тулы тормыш белән яшәгән, гашлә, дуслык, иҗат бәхетен татыган кеше буларак сурәтләү.

Мөрәүвәтле шәхес

Тормыш бит бик кадерле.

М.Мәҗдиев

Язучы Мөхәммәт Мәҗдиевне исән-имин чакта, бигрәк тә Казан дәүләт дәрәфөнүнән талип-талибәләрен дәрәсләргә белән таң калдырып яшәгән-яшынәгән вакытта күрәп калу бәхетенә ирешкәннәр, «Ходай Тәгаләбез яраткан колларына бигрәк мәрхәмәтле инде», дип уйламый калмагандыр.

Кайсыдыр ерак бабасының яисә әбисенәң Кырым, Хәзәр, хәтта мәгърур Эллада якларынан ук икәнлегенә тышкы кыяфәте ишарә ясап тора кебек. Уртачадан озырак төз гәүдә, уртасы чыгынтылы, һавалы кылыч борын, Сократны көнләштерерлек, ярты битне алып торган кин мангай, аска таба очланыбрак төшкән мәрмәр ияк, карчыганыкы шикелле үткән күз дисеңме, һәммәсә шул хыялый фаразга дәлил була алалар.

«Арча кавемнәре арасында сирәк табыла торган «типаж», ди торган иде аның турында каләмдәше Аяз Гыйләжев. Тышкы кыяфәтенә барабар акылы, хәтеренәң үзенә эләккәнне ычкындырмый торган капкындай булуы, гажәеп бай, сыгылмалы теле Мөхәммәт Мәһдиевне татар милләтен бизәүче ин затлы, зыялы, мөрәвәтле сүз осталары белән бер рәткә куя. Тышкы мәһабәтлелек эчке мәгънә, илаһи матурлык, ижади ялкын белән бизәлә.

Язмыш берәүләргә фани дөньяда озын гомер бирсә дә, үзләреннән соң калдырган рухи мираслары бик тыйнак, халык әйтмешли, чыпчык томшыгы хәтле генә була. Икенчеләр, табигать биргән кыска гына гомер эчендә дә таулар хәтле эшләр эшләп, «бөтен бер халәт» тудырып, буыннар хәтеренә мәңгегә олы шәхес булып кереп калалар. Утыз биш ел дәвамында ин затлы уку йорты укытучысы, галим, дистәгә якын романнар, повестлар, күпсанлы хикәяләр, фәнни хезмәтләр авторы, Тукай премиясә лауреаты, Татарстанның халык язучысы Мөхәммәт Мәһдиев Чеховның «кеше һәр тарафтан да матур булырга тиеш», дигән талабенә җавап биргән олы затларыбыздан иде.

«Кеше кайчан матур була?» шигыренә үрнәк-модель эзләгәндә Р.Харис Мөхәммәт Мәһдиев кебек мөрәвәтле кешеләренә күздә тоткандыр дип уйлыйм.

Кеше кайчан матур була?
Кеше матур шулвакыт –
иле өчен, халкы өчен
яшәгәндә жан атып;
Замананың авырлыгын
жилкәсенә алганда;
олы данга ирешеп тә,
кече булып калганда.

Төрле буын татар язучылары, башка һөнәр ияләре М.Мәһдиев шәхесенә, мирасына мөнәсәбәтләрен матбугат битләрендә янгыратып торалар. Менә бу ижатка галәм киндәкләре ноктасыннан килеп бирелгән бәя. Достоевский әйткән бит: «Әгәр чит планетадан бер зат килсә, Кешелек китабы итеп ана бары бер әсәрне — Сервантесның «Дон Кихот»ын гына биреп булыр иде», — дигән. Шуның кебек, әгәр чит планетадан килгән берәү безнең халык белән кызыксынсa, ана Мөхәммәт Мәһдиев китабын (сүз «Бәхилләшү» турында бара. — Т.Г.) биреп булыр иде». Бу — язучы М.Галиев фикере. («Шәһри Казан», 11 октябрь, 1991).

Әдәбият галиме, профессор Ф.Галимуллин Мәһдиевнен кин колачлы фикер иясе булуына, күп өлкәләрдә үзен күрсәтә алуына басым ясай. «Нәрсә генә эшләсә дә, кулына ни генә тотса да, үзенен осталыгын, тирән белемлегең раслыгын торган шәхесләр була. Мин Мөхәммәт Сәнгәт улы Мәһдиевне шундый зат итеп беләм» («Сонгы лекция»).

Мәһдиевнен ижатын, шәхесен академик Д.Заһидуллина болайрак күз алдына бастыра. «Аяклы энциклопедия» — күп белүче, тормышның төрле өлкәләреннән хәбәрлар, рус һәм Ауropa әдәбиятын күп укыган, гомумән, кеше психологиясен яхшы тоемлаучы Мөхәммәт абый мәгълүматны тынлаучыга кызык булырлык, күз алдына килерлек итеп сөйләү куәсенә ирешкән Мөгаллим һәм Остаз, татар укучысын гажәеп ижаты каршында баш идергән, әсәрләрендә

үкенечле — монсу бер мон белән кеше жанындагы дулкынга кагыла алырлык кәй тудырган Оста һәм Рәссам, рухи дөньясы бай, башкаларны үз янына тарта, жәлеп итә белүче Шәхес иде». (*«Мөхәммәт Сөнгат улы Мәһдиев», 2003*).

Менә «гади» укучы, атказанган төзүче, озак еллар Татарстанның Министрлар кабинетында капитал төзелеш идарәсе хужасы булып эшләгән Рим Халитов фикере: «Мин Мәһдиевнең биш томлыгын сатып алып, бик күп әсәрән укып чыктым. Сөз аны Казан арты, Арча ягы жырчысы дип күтәрәсез. Мин үзем Оренбург өлкәсеннән. Ул бит безнең авыл хәлләре, минем тормыш, минем яшьлек турында язган. Авырлыклары, сөөнечләре белән Мәһдиев безнең якныкы булырга тиеш, шулай булмаса, ул, бу хәтле нечкәлекләре белән безнең яшәешне каян белсен! Әллә ул чыннан да 20 гасыр пәйгамбәре — Мөхәммәтме?» (*Казанда Мәскәү көннәре вакытында сөйләшүләрдән, 26 август, 2011*).

Физика-математика фәннәре кандидаты, якташы, язучы Т.Мөбарәков «М.Мәһдиев турында истәлекләрем» исемле мәкаләсендә мондый нәтижәгә килә. «Аны яратып укучыларның берсе буларак әйтә алам: М.Мәһдиев соңгы ике дистә ел давамында татарның яратылган язучысы иде. Алла биргән таланты өстенә ул кеше буларак та матур шәхес иде: бие-сыны күркәм, акылы, фигыле-холкы күркәм».

М.Мәһдиев талантының тирәнлегә, фикерләү кинлегә, теленен байлыгы һәркемгә күнеленә, рухына якын сыйфатын сайлап алырга мөмкинлек бирә. «Ни өчен мин белә-белгәннән бирле Мөхәммәт абый Мәһдиевкә мөкиббән? — дигән соравын калкытып куя да, шагыйрь Зөлфәт үзе үк жавабын бирә. — Тора-бара аңладым: мин ул язган һәр кешене нәни бала чагыннан ук беләм, танийм, шуларны сагынам икән...».

М.Мәһдиевнең шәхесе, ижаты белән ихласи сокланып, мөкиббән китеп язылган мәкаләләр, чыгышлар күп булса да, һәммәсенә таянып, гомумиләштереп язылган китап әлегә язылмаган. Ул — ана лаек.

Табиғат белән ата-анасы авызына көмеш кашык каптырып тудырсалар да, ана да ин гадәти адәми затлар шикелле, тормыш баскычларын, язмыш сынауларын тулысы белән үтәргә туры килә. 1930 елның 1 декабрендә Арча вилаятенен Гөберчәк исемле матур табиғатлы, нибары бер-ике дистә йортлы татар авылында кендек каны тамган Сөнгатулла мулла улы Мөхәммәткә тормыш тулпары жинел генә сыртына ияр салдыртмый, авызлык кидертми. Жинанда үзенә төгәенләнгән урын өчен көрәшәргә туры килә ана.

Кем кияве икән Мөхәммәт Мәһдиев?

1960 елның көзендә Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасында туры гәүдәле, кулларын як-якка жәберәк йөрүче, чем-кара чәчле, үткен күзле бер егет пәйда була. Ул елларда татар теле һәм әдәбияты бүлегенә һәр курска 25 кеше генә алыну сәбәпле, студентлар, укытучылар бер гаилә кебек яшиләр иде. Ягъни бер-беребез белән таныш идик. Химия факультеты бинасының дүртенче катында (бүлек шунда урнашкан иде) күрәнгән һәр кеше ир-ат заты тарафыннан бер төрле, кызлар ягынан икенче төрләрәк өйрәнелә, инә күзеннән үткәрелә. Ул чорда кесә телефоны, интернет булмаса да, сарафан радиосы яна кеше турында мәгълүматны тиз китереп житкәрә: «аның кем булуы турында сина гына әйтәм, берәүгә дә ычкындырма» уены, Тукай әйтмешли, «мискиннән» үзенә килеп ирешкәнчә дөвам итә. Шул рәвешле, чибәр егетнең Мөхәммәт Сөнгат улы Мәһдиев икәнә, профессор Хатип Госманга аспирантурага кәргәнлегә, 30 яшен тутырганлыгы мәгълүм булды.

Ошбу биографик белешмә янына яналары да өстәлә торды: аспирант Арча педагогия көллиятен тәмамлаганнан соң, берничә ел мәктәптә укыткач, дүрт ел флотта хезмәт иткән, Казан педагогия институтының тарих бүлегендә

(үзе «мин Болак буенда гына белем алдым» дип жибәрә иде) читтән торып укыганда яңадан мәктәптә эшләп, завуч дәрәжәсенә күтәрелгән икән. Соңрак аның моряклыгына аерым статус бирүе, әллә сез кем дә, абзагыз кем диебрәк ассызыклары булдымы, ул күлмәк яккаларын пиджәк өстеннән чыгарып, муенын ыргыташ каплаган телняшкасын күрсәтеп тә йөрөп алды. Мәһдиев шаянлыгы, тиз аралашучан холкы һәм беренче ел тулай торакта берүзе яшәве белән бишенче курс кызларының күнелендә омет чаткылары уятып, йөрәк шәрифләрен илсәндерде. Мәгәр яна килеп житкән хәбәр аларның киләчәккә юраган фаразларын чәлпәрәмә китерде: булчак галим өйләнгән, баласы да бар, хатыны күренекле татар язучысы Гомәр Бәширов кызы Лилия ханым икән.

Дөнья бизәкләрәнә хыяллары салкын суга эләккән утлы күмер кебек сүнсә дә, Сталин премиясе лауреаты, татар әдәбияты классигы, «Сиваш», «Намус» кебек әсәрләр авторы Бәшировның бердәнбер кызын «кулга төшергән» дигән хәбәр егетләр каршында Мәһдиевнен абруен тагын да күтәрәп жибәрде. «Вәт маладис» дип, телләренә шартлата-шартлата хуплап, астыртын гына көнләшәп тә куйдык.

Гомәр абыйны без — студентлар һәрдаим түрдә, президиумда, олы түрәләр тирәсендә генә күрергә, ягъни буй житмәслек биекләктә тотарга өйрәнгәнбез. Тәнәфес вакытында сәхнәдән язучылар арасына төшкәндә «жанлы һәйкәл» тирәсендә әйләнәп, якин килергә куркып, битендәге кызарыбрак торган чокырларны, пләш башны, туры арканы, як-якка карамыйча, каударланмыйча, һәр адымының калдерен белеп атлауны, сүзен иреннәрен бер-берсеннән аз гына аерып чыгаруны бөекләргә тумыштан бирелгән чалымнар дип табынып яшәгән шәхесбез иде. Яшьлегендә аның да безнен шикелле үк көлтә чәчле «Г.Разин» булып йөрүен күз алдына да китермәдек. Мәһдиевкә ихтирамыбызны арттырган сәбәпләреннән берсе — аның татар халкының йоласына тутрылыклы калып, бабасының өч бүлмәле фатирына күчмә иде. Элек-электән ир-атның йортка керүе яисә хатын өенә күчүе иң хурлыклы гамәлләреннән берсе саналган. Әле үткән гасырның 60–70 елларында да хатын өендә яшәгән ирләргә, ул ир-егет түгел, диебрәк төртөп күрсәтәләр иде. Бу йоланың нигезендә кәдәрләр белән тәэмин, тамак төбен кырып сөйләшә алуы (хәзер исә телевизор пультының кем кулында булуы) күздә тотыла торгандыр.

Соңрак озын колаклар шул хәтлесең дә ачыклады: Гомәр абый университетның биология факультетын тәмамлаган кызын елата-елата, Казан артына авылга укытучы итеп жибәрә. Ата кеше үзе дә ахыргача анлап житкермичә, ике көймөнәң койрыгын тота: фирка һәм хөкүмәт каршындагы бурычын да үти (авылны югары квалификацияле кадрлар белән тәэмин итү) һәм кияүле дә була. Яшь, чибәр хатыны белән Казанда пәйда булган Мөхәммәт өчен иң отышлы юл аспирантура булып чыга.

Мәһдиевнен тарихны яхшы белүен дә исәпкә алып булса кирәк, аңа 20–30 еллар тәнкыйте һәм әдәбият белеме үсешен өйрәнүне кандидатлык диссертациясе темасы буларак билгелиләр. Фәнни житәкчесе итеп татар әдәбияты тарихы кафедрасы мөдире профессор Хатип Госман раслана.

Татар шигыренен олы белгече, ихласи Хатип абый марксизм-ленинизм тәгълиматына табынган, хакимияткә турылыклы шәхесләреннән берсе булып, шәкертләреннән дә шуны таләп итте.

Егерменче еллар тәнкыйте эзләнүләр төрелеге белән аерылып торса, 30–нчы елларда социалистик реализм догмасы аны тар култыкка куып кертә.

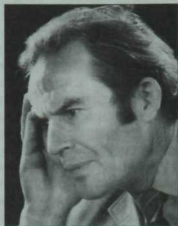
Мәһдиев тиз арада бүлектә, факультетта үз кеше булып китте. Исеме пәйгамбәребезнеке, шуның өстенә Бәширов кияве булса да, үзен бик гади тотты, студентлар белән чәй, мәй эчеп алуан да баш тартмады. Ул

чорда Мәһдиев фамилиясе берни дә сөйләми, анын безне көнләштергән «казанышы» Бәширов кызына өйләнүе һәм аспирантурада укуы гына иде. Араларында саф мөхәббәт уты кабынып, бер-берсенә гашыйк булып өйләнешүләре турында сонрак ишетеп, матур, ипле, бер-берсен рәнжетмичә, үрнәк гайлә итеп яшәүләрен үз күзбез белән күргәч, янә бер сөендек. Конгырт куе чәчле, төз гәүдәле, тулган ай кебек түгәрәк битле, зур кара күзле Лилияне Мөхәммәт эшлэгән мәктәпкә Ходай Тәгалә үзе жиһәргәндер. Кем белә бит тылы нык, үзен аңлап, кадерләп тотучы якыны булмаса, Мөхәммәтне язмыш нинди сукмакка алып кергән булыр иде. Лилия мәктәп бусагасын атлап керүгә, авылда буйдак егетләреннән шактый булуын исәпкә алып, кичен әллә кайда «буталып» йөрмәсен дип, завуч биология дәресләрен дәжжалга ин сонгылары итеп куя һәм көзгә карангы, янгырлы кичләрдә жаваплы кеше — завуч кызны фатир төшкән өбә өенә үзе озатып куярга «мәжбүр» була. Егеткә телен чарларга, тарихтан белемен күрсәтергә чикләнмәгән мөмкинлекләр туа. Бу очрашу-озатышулар яна гайлә кору, шул ук авылда язгылышу белән тәмамлана.

Лилия ханым белән якыннанрак аралашу мөмкинлеге тугач, Мөхәммәтнең зәвыгын, ул мона мохтаж булмаса да, хулладык. Дустыбызнын хәлалә артисткалар шикелле чибәр булуы өстенә, үзен бик итагатьле, хәтта гади тота белгән кин күнелле, ачык йөзле, бай рухлы ханым булып чыкты. Беркайчан да кем кызы булуы белән масаймады.

Мөстәкыйль фикерле, жинел аралашучан, төрле һөнәр, белем кешеләре белән дусларча мөгамәлә урнаштыра алган Мөхәммәт турында күбрәк беләсебез килү дә табигый иде.

Югары белемне тарих белгечлеге буенча алса да, аның татар әдәбиятына килүе, аспирантурага керүе очраклы хәл булмаган икән. Табигать матурлыгына мөкиббән китеп үсүе аны яшътән серле сәнгать дөньясына якынайта. Аның алга киткән Көнбатыш әдәбияты үрнәкләре белән яхшы таныш булуы, Көнчыгышнын шигъриятен яратуы, укыган әсәренән яңачалыгын сиземләү сәләте күпләр өчен үрнәк булырлык иде. Мәһдиевнен мөмкинлеге булган саен әдәби әсәрләренә, агымдагы казанышларны укып барырга тырышуы үзен «син тарихчы гына бит», дип битерләүләрдән саклану чарасы да иде бугай. «Тел-әдәбият белгечлегендә укыган кайберәүләр «минем белемем югары, дөнья әдәбиятыннан имтиханнар тапшырдым», дип масаеп йөрөп, укымышлар, артта калалар», дип әйтергә ярата иде Мәһдиев. Үзенен «Ачы тәжрибә»сендә, башка язмаларында, әдәби әсәрләрендә йотлыгып укыган язучыларын атый-саный китсән, искитмәле... И.Бунин, А.Чехов, М.Горький, төрки нәселле А.Куприн белән М.Булгаков, А.Толстойлар янәшәсенә Т.Манн, А.Грин, Э.Хемингуэй, Д.Стейнбек, Т.Драйзер, У.Фолкнер исемнәре өстәлә. Ана «авыл прозасын» күтәрәп чыккан Ф.Абрамов, В.Астафьев, В.Распутин, Г.Владимов, В.Белов, В.Солоухин ижатлары рухлары, сүнә барган әдәп-әхлак кагыйдәләрен яклап язган әсәрләре белән якын. Рус телле шагыйрьләрдән С.Есенин, А.Ахматова, А.Твардовский ижатларын югары бәяли. Татар әдәбиятыннан Ш.Камал, Ф.Әмирхан, Г.Ибраһимов, М.Галәү әсәрләрен бирелеп укуы, өлкәнрәк буын әдипләре, чордашлары белән кинәшә-кинәшә, ярыша-ярыша язучылары турында да әдип фикерләрен әйтеп калдыра. Татар

тарихчыларынын хезмәтләренә унай бәя бирсә дә, анын кумиры булып татар-төрки халкынын тарихына, пассионарлык көченә гадел һәм югары бәя биргән Л.Гумилев торуы гажәп түгел. Публицистикасында һәр укыган әсәренә, исемгә төгәл бәя бирүе анын фикерләрен алтын бәясенә күтәрә, хатирәләре мөһер сугуны укучыга калдырган очракларда да, уйланулар юлына алып чыга.

Алма алмагачтан ерак төшми...

Нәсел-нәсәбе, килеп чыгышы турында кешенен тышкы кыяфәте, үз-үзен тотышы, хәтта күз карашы буенча ук гөман корып була, диләр. Озын, килешле муенга утыртылган зур башлы, ялгыз үскән нарат агачы кебек төз гәүдәле, кыйммәтле булмаса да, зәвык белән сайланган киеме, як-якка каранып баруны әдәпсезлек дип санап, коридорнын нәкъ уртасыннан жинел атлап яныннан үтеп киткән Мәһдиевнән ерактан килгән затлы нәсел «алмасы» булуына шиген калмый. Аны ошатырга, көнчелегенне йөгәнли алмыйча, тешенне шыгырдатырга мөмкин, мөгәр ана нисбәтән битараф кала, аны күрмәмешкә салышып яныннан узып китә алмыйсын.

«Мәшәкәтлелек һөнәр» мәкаләсендә Мәһдиев, педагогика фәненең өйрәтүләренә таянып, шәхесне формалаштыруда мөһим өч факторны аерып куя.

«Болар — нәселдән килгән сыйфатлар, тирәлек һәм тәрбия. Зур ачыш бу!» Кешенен холкын-фигылен, психологик халәтен калыплаштыруда беренче урын нәселгә, килеп чыгуга бирелә. Чынлыкта бу өч компонентны бер-берсеннән аерып карау бөтенләй үк дәрәс түгелдер. Адам баласы тәүге тәрбияне гаиләдә ала, тирәлекне дә беренче мәлдә ата-анасы, туганнары даирәсе төшкел итә. Шуна күрә «Мәһдиев феномены»ның асылын аңлау өчен анын шәхәрәсенә мөрәжәгать итү кирәктер.

Мәһдиевләреннән ерактан килгән, укымышлы, хәллә нәсел булуы хақында күршеләре, туганнары, аерым алганда, туган авыллары — Гөберчәк кешесе, филология фәннәре кандидаты, КФУның журналистика бүлгегә доценты, нигездә Мөхәммәт ижатын үзәккә алган диссертация авторы Илһам Фәттахов бик тәфсиллә һәм ышандырырлык итеп яза. «Минем фикеремчә, — ди ул «М.Мәһдиев дөньясына бер караш» исемле язмасында, — биш гасыр буге якты киләчәккә яна өметләр баглап яшәүче халкымнын пассионарлык көче М.Мәһдиевтә ургылып торды, чөнки ул чыгышы белән XIX гасыр ахыры — XX гасыр башы ак муллалар нәселеннән иде. Шуна күрә ижатыннан затлы нәселләргә генә хас затлылык, татарча фәлсәфи фикерләү, милли мон бөркелә».

Башка чыганаclarда Мәһдиевләр нәселенә элек-электән мөхтәрәм, укымышлы, хезмәт сөекчән булуларына ишарә ясылар. Ерак бабалары заманыннан ук килгән бу нәселлелек, Мөхәммәтнен үз истәлекләре буенча да, Сөнгатулла агай, әтисе, булачак язучынын бабасы — Бәдретдин үз чорлары өчен шактый белемле, зыялы шәхесләр булуына дәлилләр житәрлек. Мәһдиевләр XIX гасыр ахырында, XX гасыр башында, хәләл жегәрләрен түгеп, матди хәлләрен шактый ныгытуга ирешәләр. Тирә-якның танылган, указлы мулласы Сөнгатулла хәзрәт октябрь инкыйлабыннан сон, яна сәясәтнен акыллы, зыялы затларга каршы юнәлтелгән асылын вакытында аңлап, укытучылык эшенә күчә, иген игә, балалар үстерә. Әмма алдан күрүчән зирәклегә дә аны фажиғадән коткара алмый.

Табиғый агышлы тормыш тәртипләрен пыран-заран китергән, зилзиләле 1917 ел инкыйлабы Мәһдиевләр шикелле таза тормышлы, укымышлы гаиләләргә китереп суга.

Бала атадан яшь кала...

Сөнгат абыйның белемле булуы, өенен затлырак бүрәнәдән салынуы, гомумән хәлләрәк яшәвә эш сөймәгән хөрәсәннәрнең саруын кайната, көнчелек имзаны куярга «оныткан» кәгазьгә төшә, сизгерләрнең ымын көтеп кенә торган жәзалау оешмасына шул гына кирәк тә була. Калганы, кем әйтмешли, «техник» гамәл.

Хакимиятне кулларына төшергән коммунистларга М.Булгаковның «Собачье сердце» әсәрендә сурәтләнгән кешелексез Швондер, эттән кешегә әверелдергән, эчкече, бозык Шариков кебекләр, ил белән идарә итәргә чакырылган «кухаркалар» зыялы, аңлы затлардан кирәгрәк булалар. Яна идеологиянең «безнең илдә бар кеше дә бертигез булырга, ярлыга-байга бүленергә тиеш түгел», дигән демагогик сафсатаһы ялкауларның көнчелек, хөсетлек, булган кешеләрне күрәлмәу кебек аң төпкелендә пыскып яткан ин түбән инстинктларын уята.

Жиде-сигез яшьлек хисчән Мөхәммәт карангы төндә сөекле әтисен алып киткәнне авыр кичерә. Бу гаделсезлек аның хәтеренә, рәнжүчән зихененә сенеп кала һәм бу шаһитлык һәрнәрсәгә сизгер бала күңелендә тетрәндергеч, мәңге сүнмәс улты яра, каны саркып яткан жәрәхәт булып яши. Гайбәтнең явыз теле аның газиз әтисен «халык дошманы», «сатлык жан», дип мәсхәрәли. Табигате белән шук, шаян малай берни аңламый, әтисенә намуслы, иленә, халкына, милләтенә тугрылыклы шәхес булуында шикләнми ул. Аның жанына хакимияттән, тирәлектән курку хисе кереп кала. Бу шом озак саклана. Сонрак та ул үзен, ижади шәхес буларак, тулы көчкә ачып, актарып сала алмыйча интегә, күзгә эленми торган кара көч мәктәптә уыганда да, флотта хезмәт иткәндә дә, комсомолга, фиркага әгъза булып кергәндә дә, чабуыннан тартып, «малай, әтиеннән кем икәнән онытма», дип исенә-хисенә төшереп тора. Шәхес култын фашлау, аның йогынтысыннан арына бару кебек шифалы, савыктыргыч гамәлләрне сөенә-сөенә кабул итүе, дөртләнеп язарга керешүе аңлашыла булып.

Әтисе «эзсез» югалгач, булчак язучының төп төрегә булып әнисе — Бибирабига Мөхәммәтсафа кызы кала. Шулай ук затлы нәсел баласы — әнисе Мөхәммәтнең балачактан әдәбиятны, матурлыкны яратып, аңлап үсүенә, гомумән, рухи дөньяһы бай булып формалашуына хәлиткеч тәәсир яһый. «Торналар төшкән жирдә» лирик-документаль бәяһында ул әнисенә кышкы озын кичләрдә күрше карчыкларын жыеп, «Кыйссаи Йосыф» китабын көйләп укуын искә ала. Мондый «утырышлар» баланың, үсмернең кичерешләр дөньяһы баюга, тормышны тирәнрәк аңлауына ярдәм итәләр.

МәҖдиев ижатын өйрәнүгә шактый өләш керткән И.Фәттахов Рабига апа турында авылдашларынан, өлкән буыннан ишетеп калганнарына таянып, болай дип яза: «Язучының әнисе Рабига 1928 елга кадәр Гөберчәктә — абыстай. Ә аның ире Сөнгатулла — мулла булып торган, шуна күрә Рабига әбине безнең авылда хөрмәт йөзеннән «абыстай» дип йөрткәннәр, әлбәттә, ул күпне белгән, укымышлы булган».

Аңлашылса кирәк, «халык дошманы» гаиләсенә тормыш алып баруы, дөресен белмәгән авылдашларының кырын карашын тоеп яшәвә икеләтә-өчләтә кыен булгандыр. Ир-атка тиешле йөкне үз өстенә алырга мәжбүр Рабига апа зарланмыйча, балаларына сиздермичә, тешен кысып булса да чыдаган. МәҖдиев әдәби әсәрләрендә, көндәлек язмаларында тормышларында ин хәтәр авыр чор булып калган матавыклар турында эчке серләрен яшермичә кәгазьгә төшереп калдыра. Истәлекләрдән, фәлсәфи уйланулардан торган «Бәхилләшү» лирик бәяһында сурәтләнгән (бу төр әсәрләргә әдәбият белемендә «исповедальная повесть» дип атыйлар),

керсезлеге, тетрәндергеч дөреслеге белән сугыш алды чоры авырлыкларын күз алдына бастырган бу тетрәндергеч юлларны дулкынланмыйча уку мөмкин түгел. «Ач вакытта, гадәт буенча, озын тәһәффүз өйгә йөгереп кайттым. 2 класста укыйм. Әти төрмәдә, әни 4-5 баланы туйдырырга тиеш. Беркем эшләми. Фашистик алым белән безне изәләр. Әни әжәткә он эзләп чыгып киткән икән дә кайтып керде. Мин ишек янында сөяләр торам. Шунда әни мине кочаклап елады, и бала, сина нәрсә ашатыйм инде мин, дип. Мин дә еладым да мәктәпкә кереп киттем. Башка көнне озын тәһәффүз өйгә кайтмадым. Проклятие Сталину! Кабахәт, иблис».

Гаиләләрен әтисез калдыру өстенә, өстәмә авырлыклары белән ике тиран башлаган сугыш килеп өстәләр. Шулар чорда күргән авырлыклары турында Мәһдиев истәлекләрендә язмыйча кала алмый, әлбәттә. «1943 елгы Арча-Күпербаш юлын язарга. Телефон баганалары ничек сызгыралар. Без әни белән печән сатарга килдек. Кайтышлы, чана тартып, Зәйнәп апаларда ничек кундык, базарда күмәч ала яздык. Кайтышлы Күпербашка кереп чәй эчтек. Юл буе телефон чыбыклары сызгырды, андый жил әле дә бармы? Шуны ишеткәнем юк...»

Сугыш чоры миһнәтләре яшүсмерне чынбарлыкны төрле яктан бәяләргә өйрәтә, холкын ныгыта, горурлык хисе тәрбияли. «1944 ел жәйнен чирәмле Чәмә елгасы ыңдыр арты. Мин әтинең башына житкән председателнең өенә керим, яшәтеш кереп катык ашап чыга. Минне кыстап карый — мин ач көе шулар чирәмдә ятып торам. Керсәм, мине дә ашаттылар иде. Әмма мин ач, горур калдым. Шулар вакытта минем ачлыкны теге явыз күрмәдә, мин аны жиндем».

Әлбәттә, бүгенге аң үсеше күзлегеннән караганда бик вак күрүгән вакыйгада (катык ашау-ашамау) һәм ана мөнәсәбәттә үсмер егеттән әлегә хәлгә аек карашы, горурлыгын саклап алуы, шәхес буларак житлегеп килүе сизелә. Шикаят хат белән Сөгәт абыйның — әтисенң башына кем житкәнне белсә дә, ул чорда бу хакта ачыктан-ачык әйтү, сөйләшү мөмкин түгел иде. Яла мәктүпнен авторы кем икәнне, әтисенң һәм башка авылдашларының кайчан атылуы турында ул, Сталин үлеп, шәхес культы фашизм ителгәннән соң гына беләчәк.

«Теге» чорда Мөхәммәт эчке горурлыгын саклап кала алган. Шулар хәтлесең дә онытмыйк: үсәр өчен ризыкның иң кирәк вакыты, ашыйсы килә, ә өйдә тагын әллә ничә бала ач утыра. Мәгәр ул нәфесең авызлыклы алуы белән явыздан рухи өстенлегенә раслый. Әлегә ул шуннан зуррак батырлык кыла алмый. Сатлык жаннарны хурлык тактасына кадкалауны Мәһдиев әдәби әсәрләрендә, публицистикасында башкарачак, әмма кабилаларның балаларын, оныкларын рәнжәтү, үч алу юлына басмаячак. Бу мәсьәләдә дә Мөхәммәт үз биеклегендә кала алды.

Зыялы, дини әтисенә, иң кыен шартларда да балаларына тормыш авырлыгын күрсәтмәскә тырышкан әнисенә олы мәхәббәт, рәхмәт хисен истәлек язмаларында, әдәби әсәрләрендә күнелләрдә уелып калырдай итеп әйтә алды Мөхәммәт хәзрәтләре («Безнең әни бөтен кешенең серен үзенә сәндәрәп дөньядан китте»).

Жыеп кына әйткәндә, әнисенң нәселдән килгән үжәтлеге, иренә карата булган гадәлсезлеккә эчке нәфрәт балаларын тормыш төбәндә югалып калудан коткара. Һәркайсына гаилә тәрбиясе һәм белем бирергә тырышып, ул ике арысландай малай, сандугачтай ягымлы, күркәм кызлар үстереп бирә татар халкына. Авылдашлары хәтерендә акыллы, зиһенле, йомшак жанлы кеше булып саклана Мөхәммәтнең әнисе.

Мәһдиевнен биографлары нәсел агачын өйрәнүне фәнни нигездә, архив чыганаclarына таянып язларлар дип ышанам. Минем бурычым:

Мәҗдиев кебек олы әдипнән, галимнән, укытучынын, үз йолдызлыгын кабызган, өслүб мәктәбен тудырган шәхеснән буш урында, бер дә юктан тумаганлыгын искә төшерү. Әтисенен укымышлы, дингә бирелгән нәселе, әнисенен жырга, монга, ямьле сүзгә хырыс кавеме гасырлар буена жыя, туплый килгән пассионарлык көчләрен Мөхәммәт исемле давамчылары йөзәндә дөньяга чыгарырга булганнар. Шунын өстенә катлаулы, авыр чор, милләтенен ачы язмышы Мәҗдиевнән холкын чыныктырган, үзенен дә бик гади, гадәти булмаган биографиясе анын фикирләү офыгын киңәйткән, сиземләү сәләтен арттырган.

Язучы М.Мәҗдиевнән тормыш юлы, ижат баганалары «Әдипләребез» (2009) китабында шактый тәфсилле баян ителгән. Биредә язмышында хәлиткеч борылыш ясаган берничә моментка гына игътибарны юнәлтәсе килә. Ятимлек хәлләре, житешмәүчәнлек булачак әдипкә, яшәтешләре шикелле, урта мәктәпне тыныч кына тәмамлап, югары уку йортына юл тоту мөмкинлеген бирми. Таба төбе мисле тигез юлдан гына бара алса, бәлки, ул башка белгечлек сайлар, инженер, геолог, юрист, икътисадчы булып иде. Мөхәммәт авылларына иң якында урнашкан Арча педагогия көллиятенә юл тотта. Форсаттан файдаланып, бу уку йортынын татар мәдәниятен саклауга, үстерүгә керткән өлеше баяләп бетергесез зур булуны ассызыклап үтәсем килә. Татар мәктәпләре өчен менләгән укытучылар әзерләү белән беррәттән, анын диварларыннан дистәләгән язучылар, галимнәр чыкты. Үзем эшләгән югары уку йортларында Арча көллиятен тәмамлап килгән студентлар булса, аларнын татар, рус телләрен, әдәбиятларын яхшы белүдерендә, грамоталылыкларында беркайчан да шигем булмады. Һәм ялгышмадым.

Мөхәммәт бу уку йортында төпле белем алу өстенә, киләчәктә язылачак әсәре — «Без — кырык беренче ел балалары» өчен зәмин-жирлек таба, уку йорты тормышын күнеленә сәндәрә һәм «Фронтвиклар» романынын каһарманнарын «эзләп», мәктәпкә укытучы булып китә. Яше житеп, лаеклы ялга чыкканчы (дөрәс, язучы беркайчан да эшсез кала алмый), язмышын укучы балалар яисә студентларны укыту белән бәйли.

Желекне суыра, төн йокыларын качыра, төшләргә кереп интектерә торган белгечлек булса да, Мөхәммәт укытучылык эшен яратып, ихластан башкара, зарлану түгел, үзгә язмышны теләми дә иде. Бәлки, минем алдарак әйткән башка белгечлек турында юравым хакыйкатькә туры да килми торгандыр.

Флотта хезмәт итеп кайтып, Казан дәүләт педагогия институтынын тарих факультетын читтән торып тәмамлаганнан соң да Мөхәммәт гайлә корырга, буйдак тормышы белән хушлашырга ашыкмый. Әнисе «мин исән чакта өйлән, улым, фани дөньядан тынычлап китим», диюенә, апасы Равиянән кыставына да карамыйча, Мөхәммәт ашыкмый, язмыштан ниндидер мөгҗиза көтә. Ул укыткан биш авылда күз төшәрлек чибәр кызлары да, төз гәүдәле, киң мангайлы, карчыга күзле, ат ялыда жылфердәп торган куе кара чәчле егетне ошатып, яшертен-орынтын яратып йөрүчеләре, мәхәббәтен сиздерүчеләре дә аз булмагандыр. Яшь егетнән дә мәхәббәт мажаралары туып торгандыр. Ул һаман үз ярын, үз парын көткән. Халкыбызнын иш ишкә тартыла дигән әйтеме юктан гына тумагандыр. Әйтелгәнчә, Мөхәммәт завуч булып эшләгән авылга яна, яшь укытучы килеп төшә һәм тиз арада Мөхәммәт башлы-күзле була да куя. Ирен яратып, авызына карап, үзе әйтмешли, гомере буена «кубызына биеп» яшәүдән тәм тапкан Лилия ханым Гәүһәр белән Искәндәрне дөньяга китерә. Исемнәрнең Мөхәммәт тәкъдире белән кушылуында шигем юк. Белүемчә, Лилия гайләдә иргә каршы тавыш күтәрү гөнаһ, татар хатынынын өе чиста һәм аннан төмле ризык исе килеп торырга тиеш дигән иманда торды. Әнисе Кәримә ханым шундый яшәешнән

(Гомәр Бәширов «мәктәбе») үрнәген күрсәтеп, кызына да гасырлар дәвамында сыналган әхлак-тәртип кагыйдәләрен сәндерергә тырышкан.

Мөхәммәт һәр баласынын тууына, беренче адымнар ясауына, «әтә-әннә», дип сөйләшә башлауларына, тормыш баскычларына сөенеп, борчылып яши, истәлектәрендә һәммәсен теркәп калдыра. Балаларына язган хатларыннан ата мөхәббәте ургылып тора. Ул Искәндәренә үзе шикелле флотта хезмәт итүен тели һәм бөтен көчен биреп, танышлыкларын файдаланып, шуна ирешә дә. Балалар әдәбиятына кешелекле юмор алып килгән, әдәбият фәнендә тиешле бәясен алмаган хикәяләрен Мәһдиев үз балаларын үстергәндә ижат итә, кошларын ояларыннан очырып жибөргәч, бу юнәлештән читләшә.

Гәүһәр белән Искәндәр университетның филология факультетын тәмамлап, үз көннәрен үзләре күрә башлагач та, ул алар турында кайгыртудан туймады. Төрле дәрәжәдәге ике фактны искә төшерәм.

Миңа язган хатларының берсендә ул, нәкъ Мәһдичә, кызының аяк киеме турында кайгырта: «...ике ел инде университетта яланаяк укып йөри... сапожки таба алмыйбыз. Заграничный ди. Агай-эне шуны беләсәң әле...» (13.XI.78).

Гәүһәр кандидатлык диссертациясен яклаганда, ата кешенең борчылып йөрүе әле дә хәтердә.

Улы Искәндәр әтисенә хыялларына бәрәбәр эшчәнлек алып бара алдымы, юкмы, ана бөя бирергә минем хакым чикле. Бер тапкыр бирелә торган, жырдә әйтелгәнчә, бер мизгел гомеренә һәркем үзе хужа һәм берүе дә Искәндәр Мәһдиевнән Америкадан татар тарихын һәм әдәбиятын өйрәнергә килгән кызга гашыйк булып, яшөргә шунда чыгып китүенә дөгъва белдерә алмый. Русия Федерациясеннән чит илләрдә яшәү өчен һәр елны 100 мең кеше чыгып китә икән (рөхсәт ала алсалар бу сан 200-300 меңгә житәр иде, диләр), нигә әле шулар арасында үз бөхетен эзләп талпынган Искәндәр булмакта тиеш. Безнең илдә яшәү шартларының бөтен «ләззәтен» татыган Мөхәммәт улынын бу карарына каршы килмәс иде кебек. Ә үзенә башка илдә яшәп калырга тәкъдим итсәләр, риза булыр идеме икән? Жавапны ул әсәрләрендә бик ачык биреп калдырган дип саныйм. «Миңа да яшәү һәм ижат итү өчен авылым суы, авылым һавасы кирәк. Шул авыл басуларының исе кирәк. Миңа көзен сентябрь кояшы астында монсу камыл басуында тезелеп утырган салам эскертләре кирәк. Шул эскертләрнең баш әйләндергеч исе кирәк». Монсулыгы, самими ихласлыгы белән күнелнең иң нечкә кылларын хәрәкәткә китерә алган, табигать тормышын бөтен күркәмлегә белән күз алдына бастырган һәм инде классик мисал булып киткән Масра басуын тасвирлауны искә төшерик. «...Масра басуы тын, бик тын. Шундый тын, дөньяның зыңлаган тавышы ишетелә, дөнья сабырлык, акыл чәчә, кызыл шар инде күмеләп бара, жир әйләнә, ә мин шул мәһабәт тынлык уртасында, торналар төшкән жирдә берүзем басып торам.

Бу — минем туган жирем».

Кабатлау аша (тын) кечтеки бер басуны олы төшенчә белән (Масра кыры һәм дөнья) янәшә кую аша лирик геройның хисси халәтен ачып салган юлларын югары шигърият димичә кара! Масра басуын Франциянең Елисей кырларына да алыштырмас иде Мөхәммәт! Патриотизм, Ватанга мөхәббәт дигән төшенчәләренә асыл мәгънәсе Масра басуында түгелме соң?

«Тәкъдирдә шулай язылгандыр...»

Шаян телле, аралашучан кеше булса да, Мөхәммәт еш кына үз эченә бикләнә. Күзләре ниндидер кыйммәтле әйберен югалткан кешенекедәй монсуланып китә торган иде.

Хакимияттән, тирәлектән, хөсетләр күрәшләреннән, погонлы, мылтыклы кешеләрдән курку хисе йөрәгенә әрнү булып утыра. Хисчән, төшөп уалырга торган бәллүр савыт кебек шигъри жанга барысы да аның килеп чыгышы, мулла токымы икәннән беләләр, шул хакта гына уйлыйлар, сөйлиләр кебек тоела.

Вакыт адәм баласынын мәнфәгәтләренә битараф, ул гына да түгел рәхимсез, шәфкатсез. Сөнгат аганың төпчеге озак еллар дөһамында ишеккә арка куеп, онытылып ижат итә алмый. «Ашыгыч ярдәм» анын артыннан да килеп керергә мөмкин иде. Безнең илдә теләсә нинди башбаштаклык «тәртипнен» бер як тәртәсә икәнне яхшы белә ул. Анын ижтимагый эштә бик ачылып китмәвә дә шуның белән аңлатыла дип уйлыйм. Мәсәлән, М.Мәһдиев бик теләсә милли хәрәкәтнең лидеры була алыр иде. Ул азатлыкны яклап сөрән салган жәеннарда катнашты, әмма мөнбәргә менеп нәгърәләр ору, йодрык белән һаваны кисү юлын өнәмәде.

— Мин трибун түгел. Тавышым йомшак. Мөстәкыйльлекне әсәрләрем, публицистикам белән яклайым. Гасырлар дөһамында буйсынып яшәп, безнең халык сынган, буыны йомшарган. Әмер үтәүгә өйрәнгән. Еш кына анын батырлыгы да шуннан килә. Көнчелек, бер-беренне батыру кебек әшәкә гадәтләр бердәмлеккә зарар китерә. Бүгенге татар мәктәпләрендә, гимназияләрендә укучы яна буын күтәрелеп житмичә, халкым дөүләтчелеген кайтара алмас. Төшенкелеккә бирелергә ярамый, көрәшергә кирәк, — ди торган иде.

— Мин халкым мәнфәгәтләрен ижатым белән яклайым. Милләтне уятырга, коллык психологиясен жинәргә өйрәтергә кирәк.

Кыскасы, М.Мәһдиевнен аяк терәп сөйләшәсе килгәндә нечкә дипломатия саклавы, сәяси темаларга сөйләшүдән читләшүе характерынын «сындырылган» булуыннан килгәндер.

Бәгырендә яман төер, кара кайрак булып утырган авыр йөк шәхес култы фаш ителеп, илленчә еллар ахырында КГБ архивында әтисенен һәм шул ук көнне кулга алынган сигез кешенен бер-ике атна узуга атылганлыкларын белеп, Сөнгат абый тулысынча аклангач кына, мәнгелек әрнүен калдырып, сулыш юлларын беркадәр жинеләйтеп жибәрә. Әмма ул гадәлсезлекне күтәрә алмый, гафу итми, эчкә дөһясына сирәк кешене кертә торган нәзберек зат булып кала. Игътибар итик: көр күнел жимешләре — юмористик хикәяләрен, үзен әдәбиятыбыз түренә алып кергән, ярларына сыеша алмыйча ташып чыккан язгы елганы хәтерләткән ярсу яшьлек, мәхәббәт рухы анкып торган «Без — кырык беренчә ел балалары» бәянын әтисеннән «сатлык жан», «халык дошманы» ярлыгы алып ташлангач кына ижат итә. Күбрәк үз-үзен ышандыру, эчкә тынычлык өчен булса кирәк, 1961 елда коммунистлар фиркасенә әгъза булып керә. Шуннан башка диссертациясен яклавы да, тормыш-көнкуреш мәсәләләрен хәл итүе дә кыен буласын гаилә башлыгы төгәен күзалый.

Нәселләренен ачы язмышы турында жәелеп сөйләргә яратмады Мөхәммәт. Монсу елмаеп, «тәкдирдә шулай язылгандыр», дип кенә куя да, алда әйтеләчәк сүзеннән күнелә берәз бушанып киткәндәй була: «әти өстеннән шикаятъ язган кешеләреннән берсә дә бәхеткә тармаган. Балалары да юньсез булып чыкты. Мәчет манарасын кискән адәмнәрнеке шикелле нәселләре корыды. Күз яше төшми калмый ул».

Алтмышынчы еллар башында Мәһдиев белән танышлык кабынып кына килгән чорда биографиясенен бу якларынын хәбәрдар түгел идем, үзе дә бу хакта ләм-мим сүз әйтмәде. Әлегә ул безнең өчен «Баширов княвә» иде, сонрак кына «Мәһди», ягъни якын, үз итеп эндәшә торган кеше булып китте. Яшьлектә кабул ителгән, беркадәр фамильяр күрәнгән аралашуны ул Тукай

бүлгән алгач та, халык язучысы булгач та үзгәртмәдек. Татар факультетында ул үзенә күрә бер егетлек, ирлек, бөек гадилек символы кебек кабул ителде.

— Мәһдине күрмәдәнме?

— Мәһди бүген киләме икән?

— Мәһдинең хәзерге татарлар арасында чын зыялылар юк дип раслап чыккан мәкаләсен укыдыммы? Күп телләр белгән XX йөз башы айдыннарын үрнәк итеп алып, үзләрен зыялы санап йөргән түрәләргә, профессорларга шактый эләктергән.

— Мәһдине союздан, радиокомитеттан эзләп килгәннәр иде. Нәрсә әйтергә?

*Тәлгәт Галиуллин һәм Мөхәммәт Мәһдиев
14 гимназиядә очрашуда. 1989 ел.*

— Мәһди абыйдан диплом эше яза идем. Кинәшәсе бар. Кая күрәп булыр икән үзен?

— Мин күрше факультеттан. Лекциясендә утырасым килгәни. Кертермикән?

Мөхәммәт дөньяны үзенчә күрә, янача фикерли торган шәхес иде. Теләсәнинди затлы мәжлестә ана беренчеләрдән булып сүз бирелә.

— Мәһди фикер! Мәһди, берәр сүз әйтәп жибәрмисенме?

Бу сораулар үзләре генә

дә Мәһдиевнен укытучы, иптәш, дус, педагог буларак популярлыгы турында сөйләсә, алдарак аны язучы шөһрәте көтә иде.

Алтымшычы еллар уртасында язмыш, шарлавыкка тарган йомычка кебек бөтереп алып, мине Алабуга якларына, педагогия институтына илтәп ташлады. Мөхәммәт белән янәдән аралаша башлавыбыз мин эшли торган уку йортында булды. Татар бүлекләре ябыла, аралашу чарасы булып рус теле генә калдырыла килгән житмешенче елларда (нәкъ XXI гасыр башындагы кебек) әүвәл проректор, аннан соң ректор булып эшли башлагач, яшыләрдә милли рухны саклау, үз мәдәни казанышларыбыз белән таныштыру ихтияжын аңлап, бик мөһкәмәтләр шөгыйль булса да (хәзерге юллар, машиналар, күперләр юк), Казаннан язучыларны, композиторларны, артистларны даими чакыра башладым. Ул чордагы язучылар идарәсе рәисләре Зәки Нури, бигрәк тә Гариф Ахунов, Туфан Миннуллин минем ашкынуны биш куллап хупладылар. Ә бу эшнен мөһимлеген ин әүвәл Сибгат Хәким аңлады һәм бер чакыруымны да аяк астына салмыйча, үзе белән Шәүкәт Галиев, Илдар Юзеев, Ринат Мөхәммәдиев, Рөстәм Мингалимов кебек язучыларны, композитор Жәүдәт Фәйзи, жырчы Вафирә Гыйззәтуллина һ.б. олы затларыбызны алып килә башлады. Әмирхан Еники белән профессор Ибраһим Нуруллин да Алабуга студентларын очрашуга килеп бәхетле ителәр. Сибгат абыйның аеруча үзе белән еш юлга алып чыга торган язучылары Мөхәммәт Мәһдиев, Фарваз Миннуллин һәм Мәскәүгә, әүвәл югары әдәби курсларга китеп, шунда эшкә урнашып калганчы Гәрәй Рәхимнәр булды. Бу урында үткән гасырның 60-80 елларының гаярәтәнкыйтьчесе Фарваз Миннуллинның мине Мәһдиев белән ақынлаштыруда беренче кылны уйнаганын искәртеп үтү кирәктер. Икесе дә Казан артында,

табигатебезнең ямьле бер почмагында туып-үскәннәр, төрле елларда булса да, икесе дә Арча педагогия көллиятен тәмамлаганнар, туган телебезгә мөхәббәтне бер үк укытучылардан күнелләренә сәндәргәннәр. Университетта миннән ике елга иртәрәк укыган, фәнни-әдәби түгәрәк старостасы Фарваз иҗатка тартылып торган егет-кызларны барлап, үз тирәсеннән жибәрмәде. Диплом яклаганнан соң шул ук профессор Хатип Госман зәвыклы, әдәби сүзгә сизгер Ф.Миннуллинны аспирантурада калдыра. Әмма сонгысынын холкы катлаулырак булып чыга. Башбирмәс Фарвазга «марксизмны тирәнрәк үзләштерү ләзем» кебегрәк дөгъва белдергәч, житәкчесе белән әчелешкә кермичә генә араларын өзеп, әзер диссертациясен ярты юлда калдырып, гамәли эшкә күчә. Гайләсе алдында жаваплылык Мәҗдиевне андый кискен адымнан саклап калды, ягъни ул түземлерәк булып чыкты, фәннәр кандидаты да булды, доцент таныклыгын да алды.

Алабугада булганда Мөхәммәт үз башыннан үткәннәр белән якыннанрак таныштырды. Ә инде чын-чынлап дуслашып китүебез мин янәдән Казанга әйләнеп кайткач, икебез дә университетта эшләгән чорда булды. Бу хакта «Мөхәммәт Мәҗдиев турында истәлектәр» исемле мәкаләсәндә якташы Тәбриз Мөбарәков болай дип искә ала. «Алабуга пединститутының элеккеге ректоры Тәлгат Галиуллин да, аэропортта һава ачылганны көтеп, аны озата килгән Мөхәммәт Мәҗдиев белән төн уздыруларын сөйләгән иде... Ә Т.Галиуллин Казанга кайтып эшли башлагач, Мөхәммәтнен сонгы көненәчә алар дус булып калдылар». Чыннан да, без анын белән сер сыярдай, фикердәш кешеләр булып күп ноктада уртаҡ тел табып яшәдек.

Егетлек флотта сынала...

Иҗат кешесе — табигать баласы. Анын эчендәге тирән сере дә йозакка озакка утыртылмый, тышка бүселеп чыга. Үзара аралашканда, егет кешенән армия сынавын узарга тиешлеге турында сүз чыкканда, түрә балаларынын аталары ышыгында калырга тырышуларын «фаш» иткәндә, Мәҗдиев түзми, үзенә «флотын» таяныч ноктасы итеп кыстырып куя. Шул мәүзугә кереп киттәмә, аны тиз генә туктату турындагы хыялынны авызлыклаудан башка чаран калмый.

— Флот ул — үзенә бер мөстәкыйль дөнья. Анда физик яктан таза, кеше әйберенә кызыкмый, бер-берсен рәнжетми торган әхлакий тотнаклы кешеләр генә хезмәт итә ала. Ниндидер житешсезлеге булса да, аны тирәлек, һич югында матросларнын таза йодрыгы иманга китерә. Андый бердәм коллективта үзенне башкача тотып булмый, хәзергәчә әйтсәк, «төзәлми», карашынны үзгәртми хәлән юк. Кем чанасына утырсан, шунын жырын жырлайсың, димә әле халкыбыз.

— Чанасына карап жыры да төрле була, — дип сүзгә кысылуга тырышып карауны да үз файдасына авыштырып куя.

— Нәкъ шулай. Флот чанасында, ягъни тимер әржәдә — корабта дингез киндәкләрен айкаганда үзенне бәхәтнен ин югары тажына күтәрелгәндәй хис итәсен. Тирә-ягында аерым тамчылардан оешкан иксез-чиксез су дәрәясы; шул мизгелдә үзенне олы дөнъянын бер кыйпылчыгы итеп тоясың, күнелендә барча тереклекне ярату, бары тик яхшылык, изгелек кылу теләге генә кала. Бер-беренә ярдәм итүдән тәм табу, кем өчендер яшәү хисе бөтен барлыгынны били. Синәң аста жәйрәп яткан дәрәя Раббыбыз нурын үзенә жыеп алган да, безне дә шул жылылыкта коендыра.

Бүлдермичә, канәгатьсезлеген сиздермичә тынлаучы булганда флот тормышы, үзенә андагы хезмәте турында, чын дингезче романтикасына бирелеп, Мөхәммәт сәгәтләр буена сөйли ала. Бөянын вакытсыз бүлдерсән, «минуточку» сүзен ишетә аласын. Сюжетка тирәнрәк кереп киткән

очрактарда янында ак өстенә аркылыга куге зәнгәр сызыктар төшерелгән телняшка, башына койрыкты түгәрәк кәпәч кигән моряк утыргандай тоела баштый. Галлюцинация дигән зәхмәтләрә шулдыр инде дип тә уйлап куясын.

Мәһдиевнен язучы халкына мөнәсәбәте еш кына флот «кендегенә» бәйлә булып чыга. Язучы Миргазиян Юныс белән дуслыгының серен анын да дингезче булуы белән аңлата, үсеп килүче улы Искәндәрне дә флот хезмәте аша уздыру турындагы хыялы белән уртаклашуны да артык булмас дип саный. Шул сөйләүләр «коткысына» бирелеп булса кирәк, мин дә «Замана балалары» китабымда «Өмет бухтасы» исемле юмореска язган идем. Шуннан бер өзек китерми калалмыйм. «...көннөрнен берсендә татар прозаиклары «Дәрдемәнд» корабына төялеп, Ибраһимов дингезенә таба сәяхәткә чыгып киттеләр. Офык чиста, еракта, үзенә тартып, Толстой, Достоевский, Чехов һәм тагын әллә нинди олы океаннар күренеп тора. М.Мәһдиев, С.Сабилов, И.Низамовлар шактый уңган, искергән, үзләре белән бергә «картайган» булса да, дингезчеләргә мөнәсәбәте әле сизелеп торган майкаларда палуба буйлап, үзләрен башкалардан эрерәк тотып, бик һавалы йөриләр». Мөхәммәт бу шаян язмага бәясен елмаюы эченә генә яшерде. Ә минем һавалы моряк буласым килеп китте.

Мөхәммәт флот чорынын яхшы якларын беркадәр күпертебрәк бәяли, чынлыкта монда да аны «кара сакалы» эзләп таба. Әтисенен язмышы турында белешсә килеп Ворошиловка хат язгач, аны контрразведка бүлмәсенә чакырталар.

- Әтиеннен язмышын беләсен киләме?
 - Так точно!
 - Әтиен 1938 елнын башында атылган.
 - Сорау бирергә мөмкинме?
 - Әйе, мөмкин.
 - Белергә рөхсәт итегез: ни өчен атылган?
 - Контрреволюцион эш алып барган өчен...
 - Мин кече офицер курсында укыйм. Мина звание биреләчәкме?
 - дидем.
 - Вряд ли сезгә флот офицеры званиесе бирелер.
 - Мина берәр кинәш бирсәгез иде. Минем ул званиене аласым килә.
- Аны алсам, мине запаска чыгарырлар. Кайтасым, институтны тәмамлыйсым килә.

— Сез фамилиягезне алыштыра аласыз.

Мин шатланып киттем: мин иртәгә үк фамилиямне алыштырам».

Мөхәммәт үзенә төрле фамилияләр «үлчәп», киләчәккә хыяллар корып, каштан алдасыннан атлаганда, кинәт күз алдына әтисе килеп баскандай, анын тавышын ишеткәндәй була.

— И улым, улым, син дә саттынмыни инде мине?..

Мин айнып киттем. Күнеләм жинеләйде. Кычкырасым килде:

— Юк, әти, юк! Синен исеменне-фамилиянне сатсам жирдә яшәү мина харам булсын!»

Сөнгатулла мәхдүм улы Мөхәммәт дөрестән дә чын сынауны флотта узган икән.

Эгәрәнки, кече лейтенант дәрәжәсен алып, тормышын жинеләйтәсе килеп, егет шул мизгелдә күнеленнән уздырган Хәйруллин, Галимуллин, Заһидуллин һ.б. фамилияләрне исеменә тагып, олы шәхес, бөек прозаик була алып идеме икән?

«Кеше китә — жыры кала» бәянынын бер каһарманы әйтмешли: «Едвали». Һәрхәлдә, хәзер без яраткан Мәһдиев булмас иде ул.

М.Мәҗдиевнен флотта хезмәт итүе әдәби язмаларында дингезгә бәйлә риваятьләргә игътибарлы булуына алып килә. «Корбан сораучы балык» (1976), «Сәяхәт итүче шәүлә-кораблар» (1979) кебек ярым популяр, ярым фәнни әсәрләрендә зур сулар белән бәйлә кешеләр арасында кин таралган мифларны тәфсилләп өйрәнә. Бу мәкаләләрендә үз шәхси ачышлары булмаса да, һәр шәйгә, һәр истәлеккә, хорафатка игътибарлылык, мәгълүм төшенчәләргә дә шулай матур тел бизәкләре ярдәмендә төрлө катлау укучысына житкерә алу сәләте сокландыра.

«Корбан сораучы балык» мәзугы белән иртәрәк «очрашырга» туры килгән иде. Тукай энциклопедиясен әзерләү барышында миңа шагыйрьнең бик күп шигырьләрен анализларга насыйп булды. Арада аның атаклы «Милләтчеләр» (1908) әсәре дә бар иде. Тирән мәгънәле, халык язмышы, киләчәге турында сызланып язылган бу фәлсәфи шигырендә Тукай «милләт, милләт» дип чат саен кычкырынып йөрүче бушбугазларга ышанмаса чакыра. Авыру милләтне терелтү өчен мөрәвәтлө, ягъни егетлек, батырлык сыйфатларына ия олы жанлы көрәшчеләр, үзләрен «йота торган балыкка» фида кылырга әзер шәхесләр булуы лазем, милләтне — бата торган көймәне — алар гына коткарып калырга мөмкин ди. «Йота торган балык» метафорасын ачыклау нияте белән төрлө китапларны, сүзлекләргә актәрдем, мәгәр сонрак юлыккан Мәҗдиев язмаларынан да ачыграк, төгәлрәк аңлатманы тапмадым. «Корбан сораучы балык» мәкаләсен автор Галимжан Ибраһимовның «Дингездә» хикәясендә китерелгән, Нурий Фәрраш сөйләгән куркыныч риваятьне искә алудан башлай. Аның кыскача эчтәлегә моннан гыйбарәт. Ватаннарына кайтып баручы хажилар утырган корабны корбан сораучы балык туктата, әжәлө житкән кешене бирмәсәләр барысы да һәлак булачаклар икән. Хажилар шобага салалар. Шоба сөйләүченең әтисе Гаптулла хажига чыга, һушын югалткан бәхәтсезне кәфенлиләр дә, суга ташлыйлар, башкалар исән кала. Халык арасында таралган берничә мифны искә алганнан соң, Мәҗдиев мондый сөален калкытып куя: «Дингез һәм андагы куркыныч балык турындагы мифлар ни өчен татар әдәбиятына, халык ижатына тирән үтеп кергәннәр? Бу хәл Г.Ибраһимовның хикәясендә генә булса, әллә ни иркенләп сөйләшеп торунуң кирәге дә булмас иде. Ләкин шул ук күренеш белән без Г.Тукайда да, Дәрдемәндтә дә очрашабыз», дип, язучы Тукайның «Милләтчеләр», Дәрдемәнднең «Кораб» шигырьләренә анализ ясый, корбан сораучы балык турындагы риваятьнең тууына, нинди максат белән кулланылышына кагыла. Галим явыз балык турындагы имеш-мимешләргә туу тарихына тукталып, нигез чыганаclarын искә алып, теләсә нинди мифның уйдырма гына булмыйча, реаль нигезе яшәвен исбатлай.

1979 елда язылган «Сәяхәт итүче шәүлә — кораблар» мәкаләсе Мәҗдиевнен язучы буларак туктаусыз эзләнүчән, кызыксынучан һәм һәр мифта эчке мәгънә, халык тормышында булган хәлләргә тирәнрәк аңларга омытлучан рухын аңларга ярдәм итә.

Дингездә очраган могжизалы хәлләргә сурәтлөгән мифларның нигез сәбәпләрен татар халкының ерак тарихынан эзләргә, Кубрат хан торгызган иң борынгы дәүләтебезнең яшәеше, сәүдә юлларыбыз белән аңлатырга кирәктер ди, әдип.

Халык ижатының иң борынгы, анимистик чорда ук туган ышанулары, им-том белән бәйлә коллектив аң калдыкларын заманча шәрехләргә тырышуы ошбу язмаларында ачык күренә. Мәҗдиевнен дингез могжизалары, саннарның шундый ук сихри көчкә ия булуы турындагы фикерләргә, бер яктан, мантийкий кырлары белән жәлеп итсәләр, икенче тарафтан, аның төрлө өлкә гыйлемнәргә белән кызыксынучан шәхес булуына, таланты «магик реализмга» тартылып торына да ишарә ясыйлар.

«Бабай»ны язмышың сайлай...

Язмыш безне сайламыйча, үзөбөз ана хужа була алсак, Мәһдиев хатынынын атасы — бабай итеп, бәлки, үзө кебек үткөн, йөгөрөк телле, очрашуларны, мәжлестәргә мәгъзуль күргән алдыңгырак, яшыләрчә әйтсәк, «продвинутый» кешене сайлап алып иде. Ә анын көмөшенә тәртәгә типми, алны-артны уйлап яши торган, «президиум кешесе» — Г.Бәширов насып булды. Ике язучы — бабай белән кияү арасындагы мөнәсәбәт турында берни белми идек, анын хәжәте дә юк иде кебек. Көтөлмәгәндә килеп чыккан вакыйга күп нәрсәне ачыклады да куйды.

Жәйнең ямьле көннәренен берсендә бер иптәшебезнең (кем икәнә хәтердә калмаган) туган көнөн табигать кочагында, Аккош күле буенда билгеләп үттек. Шактый гына кызып алганнан соң, Мөхәммәт кыюланып китеп, безне бабасынын дачасына кереп, чәйләп алырга чакырды.

«Әйдәгез әле, егетләр, иптәш Бәшировның хәлен белеп чыгыйк, шунда булса», — дигән шигарь-чакыру ташлаган игелек теләүченең кәеф-сихәтләрен бозарга жөрят итмичә, ризалаштык. Барыбызга да шактый «кыю рух» кергән иде. Ә ни өчен әле тере классигыбызның урмандагы өен, үзән күрөп чыкмаска? Мондый бәхет тагын кайчан төтөр әле.

«Бәширов дачасы» дигәнөбез язучылар ял йортынын урта бер жирендә урнашкан, тигез бүрәнәләрдән өелгән сөйкемле генә йорт булып чыкты. Хәзерге байларнын, түрәләргән купшы йортлары белән чагыштырганда тыйнак кына булса да, ике бүлмәдән торган өй безгә яшәү, ижат итү өчен бик уңайлы тоелды. Бакчада иң кирәкле жиләк-жимешләр, чәчәкләр үсеп утыра. Гомәр абый шунда иде. Ишектән керүгә сул якка, диварга терәтеп куелган биек өстәлдә әдәбиятыбызнын жанлы бүгенгесе аягүрә чираттагы әсәрен ижат итеп тора имди. Мәһабәт залларда һәркайчан галстуктан, түрдә сын булып утырган, аралашканда да һавалы сөйләшү үрнәкләрен биргән бөөгебезнең затлы булса да, жинелчә киёмнәрдән күрү безне «шокка» салды.

Гомәр абыйнын шактый кызмача ир-егетләргә, көтеп алгандай, жылы каршылавы — безнең өчен янә бер ачыш булды. Тормышнын төрле «кыяфәтләрен» күргән хужа башын иеп исәнләште дә, янында көя кебек тавышсыз очып йөргән хатынына мөрәжәгать итеп:

— Кәримә, егетләргән чәй эчәсе килгән булырга охшый. Тиз генә самоварны дөрлөтөп жибәрик әле.

Сүзләрен иреннәрен ачар-ачмас кына, тавышын да күтәрмичә генә чыгарды. Йөзөндәгә, гәүдәсендәгә бер мускулы хәрәкәтләнмәде. Без — яшәрәк буын, йомшак урындыкта озак утырудан кан тамырларынын, нерв үзәкләргән кысылып арка, бил, муен авыртуын татымаган, гомүмән исәнлекнән иң зур байлык икәнән анлау дәрәжәсенә күтәрелмәгән идек әле. Шунар да, нишләп мөхтәрәм әдип үлемсез әсәрләрен рәхәтләнеп, затлы кәнәфигә жәлеп утырып язмый икән, дип уйлап куйдык. Аллаһ Тәгалә Г.Бәширов, И.Сәләхов, Н.Арслан, Х.Туфан, Ә.Еники кебек исәнлекләрен халык байлыгы дип саклап тота белгән затларга гына озын гомер бирә икән шул. Ашыгып дөнья көткән, юк-бардан олы фажиға ясаганнарны, каударланып, эч пошырып йөрмәсеннәр дип, үз янына тизрәк ала, күрәсен.

Аккош күле буендагы өйдә без мәхлукларны икенче ачыш та «сагалап» торган булып чыкты. Болында утырганда беребезгә дә авыз ачарга ирек бирмичә, «минуточку» дип, сөйгәнән очрашуга чакырган саескан кебек сайраган, йомры жөмләләргә унга-сулга бушлайга сибеп, мазәк сөйләп, үртөшөп утырган Мөхәммәт авызына су капкан, хәтта дәрәсән әзерләмичә килгән пишкадәм малай кебек читкәрәк китеп утыргандай тоелды.

Бераздан пәйгамбәр исемен йөртүчебез, исенә-ятенә килеп, «дәү әти» (минем хәтердә «әти», «әткәй» дип эндәшкәндәй калган, бусы — Мөхәммәтнең кызы Гәүһәр ханым төзәтмәсе), егетләр белән бу тирәгә килеп чыккач (арада баянчы Курамшин, Фарваз, минем энекәш Әфхәт һ.б. булуы иста), Гомәр абый белән исәнләшеп чыгып дигән уртақ фикергә килдек. Мөхәммәтнең бабасына «дәү әти», «әткәй» дип эндәшүен бер яктан тирән хөрмәт билгесе дип бәяләсәк, икенчедән, үз атасы белән туйганчы аралаша алмау нәтижәсе — ятимлек кәсәфәте дип тә фаразладык. Гомәр ага, күрәсен, Мөхәммәт өчен абруй ғына түгел, хис-тойгыларын сафландыра, чистарта, аск акыл индерә торган бер заттадыр кебек уй узды башыбыздан. Бала атаны, яшыләр өлкәннәргә санга сугу сирәгәйгән, һәркем үз мөшәккәтләре белән чиләнгән чорда кияү белән бабай арасындагы жылы мөнәсәбәт, ахыр безне тәң калдырды. Чөнки тиздән Гомәр абыйның Мөхәммәткә унай, туганнарча мөнәсәбәтән сиздек. Дустанлыгың остаз янындагы шәкерт дип кенә күрәсе килмиң, кызганыбрак куюыңыз берякты булуына инандык. «Мөхәммәт, син минем яңгарак утыр», «Тәлгатнен чәшкәсен алып бир әле», дип ифрат якын күрәп эндәшүендә, киявенә исемен әйткәндә иркәләүгә тартым үз итү төсмерен сизеп, тирләп-пешеп сөтлә чәй эчәргә керештек.

Гомәр абыйның мондый мөнәсәбәте кызын тинә күрәп, яратып яшәгән өчен генә түгел, ә Мөхәммәтне шәхес, сүз остасы буларак хөрмәт итүе тавыш интонациясеннән сизелә торды. Чәй яныннан күтәреләп, бакчага чыккач, әдәби процесс, яшә көчләр турында бик озаклап сөйләшәп утырдык. Көрәбәз үзәнә күрә әхлак дәрәсәләре алу да иде.

МәҖдиев бабасыннан иртәрәк вафат булды. Кияве жир куенына кереп ятуга, берничә ай узгач, Г.Бәширов «Аны бик сагынабыз» исемле мәкалә белән чыкты. «Якын кешәң хакында ни дә булса язү шактый ук кыен шөгыль дияр идем. Чөнки андый очракта үзән дә сизмиңә хискә биреләп хакыйкәтән читкә тайпылуың да бик ихтимал. Әмма Мөхәммәт МәҖдиев хакында фикер йөрткәндә, минемчә, андый хәл янамый. Ни сәбәплә дигәндә, анын турында язганда «арттырып жиберү» мөмкин түгел кебек. Ул бик тә үзәнчәлеккә шәхес иде. Фәнни хезмәтләренә яки әдәби әсәрләренә ижат иткәндә ул нәкъ үзәнә генә хас стильдә, фәкәт үзәнчә генә язды».

Укытучы МәҖдиевнән затлы Бәшировлар нәселе белән якынлашуы, туганлашуы очраклы булмаган, язмышта язылган тәкъдирләр, дип уйлыйм. Гомәр ага белән Мөхәммәт МәҖдиев арасындагы сүзнән яхшы мәгнәсендәгә ижади ярыш, бәхәс икесенә дә унай тәәсир ясый, эзләнүләренә этәргеч бирә. Бу киеренкә бердәмлектән татар сүз сәнгате ота ғына.

МәҖдиев тормышында, язмышында житди урын тоткан Г.Бәширов ижаты белән якыннанрак танышып үтү дә кирәктер дип саныйм.

Кабаланып яшәмәде, ашыгып эшләмәде

Гомәр абыйны сәхнә өстәле янында, ягъни президиумда, мәрмәрдән ясалган сын кебек, селкенмиңә, мөнбәрдән сөйләүченә фикеренә мөнәсәбәтән тыштан берничек тә сиздермиңә утыруың, терекөмеш кебек хәрәкәтчән, тырма телле Фатих Хөснинен, бәйләнмәгән көлтә кебек яри-якка сибелгән чәчләрен урыннарына утыртуың да кирәк тапмыйка, трибуна тактасына кага-кага, «безгә олы язмышлы кешеләргә сурәтләргә кирәк, вагаеп барабыз», диюенә Әмирхан Еникинә «Син кем, Фатих, кызма әле, Ходай Тәгалә яшәргә тиеш дип тапкан кешеләрнең һәммәсенә без игътибарлы булырга тиешбез», дип, чыгыш ясауларын ишетеп, күрәп калуым белән үземне бәхәтлә саныйм. Алтмышынчы-житмешенче елларда абруе дәррәү үсеп китеп, шигърият түренә күтәрелгән Сибгат Хәким, сүзнә сонрак, пар чыгып беткәч алып, пиджак иннәреннән булмаган чүпләргә

жыйганнан соң, энже сүзен күнеленнән эзләп шактый көттереп, «без, жәмәгать, кемне, ничек сурәтләүдә кыенлык туганда, Тукай белән кинәшик, аны күнел биреп укыйк, шул чакта ин дәрәс юлны табарбыз», диюе, тавышы колакка, күнелдә. Әлбәттә инде, Сталин премиясе лауреаты «бала-чага» бәхәсенә кысылмый, сирәк кенә сүз алса да, әдәбиятның халык әхлагын сакларга тиешлеге турында искә төшерә, яшыләргә игътибарлырак булырга чакыра. Өлкәннәр исән-имин чорда язучы халкын изгеләштерү, зурлау, күнелләрдә пайтахетләргә күтәрәп кую рухы яши иде. Каләм осталары белән очрашуларга яшыләр, студентлар өсреләп йөри, аларның һәр сүзен, анасыннан ризык көтеп алган кош баласы кебек, авызны ачып тыңлый торган идек. Дәрәфәһүндә укып йөргәндә дә, укыту белән шөгыльләнгәндә дә фирка өлкә комитетының сәркатипларын, министрлар кабинеты кешеләрен белми, аларга ихтияж да юк иде кебек, э Гомәр Бәшировның «Сиваш», «Намус», «Туган ыгым — яшел бишек» кебек әсәрләрен йотлыгып укый, кинәшә, бәхәсләшә торганыек. Әле ул чорда Г.Разин булып йөргән язучының илдәшләр арасындагы дөһшәтле сугышны бөтен киеренкелеге, фажигәсе белән билдән су ерып, бар миһнәтләренә күрәп, жинәп чыккан кызылларны сурәтләгән «Сиваш»ны йотлыгып укымый мөмкин түгел иде. Соңрак без бөяһның каһарманы Шәмси образына нигез-әсас итеп язучының үзен алганлыгын белдек. Өч инкыйлаб шаһиты Г.Бәширов XX гасырның шатлыкы һәм тетрәнүле вакыйгаларының күбесен үз башыннан кичергән икән.

Казан артында туып-үскән авыл егетен, мөгаллимлек итеп, балалар укытып йөргән Гомәрне 1920 елда армиягә алалар. Кулына мылтык тотып, ул әүвәл Көнбатыш, аннары Көнъяк фронтының хәрби хәрәкәтләрендә, атаклы Сиваш-Перекоп операциясендә катнаша. Шул чор вакыйга-хәлләренә сурәтләү әсәрнен сюжет канвасын тәшкил иткән.

«Сиваш» кебек әдәби яктан житлеккән әсәр тиктомалдан, буш урында гына тумый, әлбәттә. Бу әсәренә алынганчы ул төрле әзерлек курсларында белемен күтәрә, милиционер, судья вазифаларын башкара, «Канлы бармаклар», «Сөләк», «Әни», «Сонгы сугыш» кебек хикәяләрен язып, каләм көчен сынаганнан соң, 30-нчы еллар ахыры татар прозасының гүзәл әсәрләренә берсен ижат итә. «Сиваш» бөяһи белән Г.Бәширов үзен шәхси өслүбә, бай, назик теле булган, халык язмышын хал иткән олы ижтимагый темаларга алынырга сәләтле сүз остасы итеп танытты. Бу әсәрендә бөтен ижатына ышандыру көче, жылылык, ихласи самимилек биреп торган төп бер үзенчәлеге ачыла. Ул — автор образының үзәктә торыуы, вакыйга-хәлләреннән аның — табигать баласының — кабул итүендә, бәясендә бирелүе. «Туган ыгым — яшел бишек» (1967), «Жидегән чишмә» (1976), хәтта төмамланмыйча калган «Гыйбрәт» (1999) романнарын искә төшерик. Аларның мөгънәви эчтәлеген, яңгырашын, структурасын автордан килгән яктлык нурыннан башка кабул итүгә дә, аңлавы да кыен. Хәтта Шәмси, Гомәр образлары кебек үз шәхесен үзәккә алмаган, «объективлашкан» каһарманнарны сурәтләгәндә дә, талгын, салмак, тәфсилле, тормыш-көнитеш вакыкларына, детальләргә игътибарлы, Толстойныкы шикелле, саллы кушма жөмләсе артында, пеләш башын елтыратып, көлемсерәп, жылылык сирпеп торган автор образын сиземләве кыен түгел.

Асылан аңлап та житмәгән, үз теләгеннән башка сугышта катнашырга мәжбүр булган Шәмси туган ягын, туып-үскән авылын, аның кешеләрен сагына, шулардан рухи таяныч алып яши. Туган жир рухы, көнкүрешне күзгә бөреләп тормаган, тарихыбызга барып тоташкан нечкәлекләре белән сурәтләү — Г.Бәширов ижатының икенче олы сыйфаты — өслүбәнә бетмәс-төкәнмәс оптимизм һәм миллиек рухы бөркеп торучы чыганаек. Нәкъ менә шуна күрә, «Сиваш», «Намус» әсәрләре, социалистик реализм таләпләрен

сакласалар да, гуманистик, кешелек кыйммәтләрен раслаулары, туган жирне олылаулары белән хөрмәт уяталар һәм заманча янгырылар. Халык теләсә нинди авыр шартларда да яши, түзә, горейф-гадәтләрен, телен, шәжәрәсен жанында йөртә.

Сугыш елларында языла башлап, 1947 елда тәмамланган «Нәфисә» романында Г.Бәшировның бер-берсен тулыландырып килгән образлар галереясен тудыру осталыгы күренә. Картайсә да, өлгерлеген югалтмаган, саран, мөгәр саллы сүзлә Айтуган, ярусын көчкә тыеп яшәүче Тимери, күп сүзлә, берәз катып калган, әмма ихласи күнеллә парторг Айсылу, эшлеклегә өстенә аек акыллы Мәүлиха, мул мәхәббәт иясә, дуамал Әпипә, житез ихтыярлы Зәйнәпбану, үзен бөтереп алган хисләрен шигырьгә күчерергә хыялланган Карлыгач, төзәлмәс романтик Хәйдәрләр һәммәсә төп каһарман Нәфисә образының эчкә бөеклеген, тышкы матурлыгын, хезмәттәгә батырлыгын ачуга буйсыналар. Әлбәттә, автор бөтен жегәрен Нәфисә образын олы жанлы, тере, шул ук вакытта сугыш чорына хас кырыслыкны да жыеп алган шәхес итеп сурәтләүгә бирә. Алман теленә тәржемә иткәндә романның «Нәфисә» дип аталуы да аңлашыла. Хәзергә укучыга «Намус» шактый төче, сузынкы, үгет-нәсихәтләр, ә кайбер персонажлары ап-ачык хакыйкатләр рупоры, социалистик идеал жимешләре (әйтик, колхоз системасын идеаллаштыру, Нәфисәнен яралы Зиннәткә кинәш биргән хаты, Айсылу белән Мансуровның пропагандистик чыгышлары) булып кабул ителәләр. Заманында мин үзем дә Г.Бәшировны социалистик реализм кануннарын артык төгәл үтәргә тырышуда гаепләгән идем. Әмма без шуны онытабыз икән: романда сурәтләнгән буын шулай тәрбияләнгән, язучының да шул чордагы кеше һәм бәхет турындагы карашларына туры килә.

«Намус»та, автобиографик характердагы «Туган ягым — яшел бишек» әсәрендәгә шикелле, автор үз шәхесен алга чыгармый, ул күзәтүче, юнәлеш биреп торучы гына кебек. Әмма бу әсәрендә дә табигать күренешләрен яратып, белеп сурәтләүдә, матурлыкка соклануда, вакыйгаларга бәя биргән эчкә сөйләмнәрдә автор «тавышын» сиземләве кыен түгел. «Тормыш арбасында ваемсыз бер пассажир булып утырырга ул ничек риза булсын? Бөтен дөньяда сугыш, шәһәрләр жимерелә, кешеләр кырыла. Ә ул! Юк, булмый, болай ярамый», — мисләр Нәфисәнен уйлануларында автор позициясен сиземләве кыен түгел.

Башка телләргә тәржемә ителүе ягыннан «Намус»тан гына калышкан «Туган ягым — яшел бишек» баянының төрле буын укучылары арасындагы югары абруе булачак язучының эчкә дөньясын, табигатьне, кешеләр арасындагы тигезсезлекне, хокуксызлыкны аңлавын типик хәлләр аша сурәтләп, Гомәрне үз милләтенен баласы итеп сурәтләү осталыгында дип уйлыйм.

«Жидегән чышмә» романы татар әдәбиятында табигатьне, мохитны саклауның, кешеләр турында кайгырту кебек үк, әһәмиятләр икәнлекне калкытып куюы белән үзенчәлекле булды. Яшь егет Гайнан, язучы Камил Дусай, умартачы карт Минһаж, журналист Дәржия, нефтьче Харис кебек шәхесләреннәр һәркайсы роман үзәгендә яткан проблеманы үзенчә аңлый, ан үсеш дәрәжәсенә бәйлә рәвештә хәл итә, мөнәсәбәтен белдерә. Реалистик әсәренә ифрат жылы итеп, яратып сурәтләгән Гайнан белән Шәүрә арасындагы романтик мәхәббәт бизи.

Соңрак чорда язылган, аерым кеше язмышын милләтнең киләчәгенә бәйләп сурәтләгән «И язмыш, язмыш», «Сарут» әсәрләре өчен 1993 елда Г.Исхакый исемендәгә әдәби, 1996 елда Г.Тукай исемендәгә Дәүләт премиясенә, «Татарстанның халык язучысы» дигән югары исемгә (1986 елда ук) лаек була.

Г.Бәширов ижаты тәнкыйтьнең, әдәбият белеменен игътибарыннан читтә калды дип булмый. М.Әмир, Ф.Хәсни, Г.Ахунов, С.Баруздин кебек күренекле язучылар, галимнәрдән М.Гайнуллин, М.Жәләлиева, Ф.Хатипов, М.Әхмәтжанов, С.Поварисов, И.Бәширова һ.б. прозабыз аксакалы, үз мәктәбен тудырган сүз остасы турында үзе исән-имин чакта ук фикерләрен индерә тордылар.

Гомәр абыйга жылы мөнәсәбәтемне, рухын рәнжетмәскә тырышып, жинелчә юмор белән кияве Мөхәммәт Мәһдиев ижатына багышланган мәкаләләремдә сиздергән идем. Гомере буена халык мәзәкләрен өйрәнеп, матбугатта бастырып яшәгән Бәширов үз әсәрләренә юмор кертмәде диярлек. Ә ижатын өйрәнүгә катнашып китүем уйламаганда, көтмәгәндә килеп чыкты.

Татар әдәбияты дәрәсләкләре программасы авторы, күренекле галим А.Әхмәдуллин (рәхмәт төшкере) бу эшкә мине бик хәйләкәр алып керде. «Мәһдиевкә багышланган бүлекне син язганны белгәч, бабасы үпкәләп, анысы да үзәбезнен кеше бит, рәнжетмик инде үзен, әйдә алын», дип бик матур итеп кодалады.

Әлегәчә матбугатта Г.Бәширов ижаты турында ләм-мим сүз әйткәнем юк иде. Шул чорда «мин шигърият тәнкыйтьчесе», дип, баш тарткан булсам, хәзер бу мәкаләмне яза алмас, аңа хакым да булмас иде. Үзем дә проза әсәрләре язучы белән мавыга башлаган идем, файдасы ул яктан да тими калмас дип, тәвәккәлләдем, дәрәслек исә, камилләштерелә, «Намус»ка да бөяләр үзгәрә барып, кат-кат басылып чыкты. Димәк, минем бүлекне укучы да, укучы да кабул иткән булып чыга.

Язучының тууына 100 ел тулу (98 яшендә вафат булды) уңаеннан уздырылган фәнни жыйлышта «Гомәр Бәшир ижатында чор проблемаларының чагылышы» дигән мәүзугә нотык тоттым. Ул фәнни жыйентыкта да, «Шәхәсне гасырлар тудыра» (2003) исемле китабымда да урын алды.

Алдагы елларда да язмыш мине Гомәр абыйның әдәби мохитеннән аерырга теләмәде. Хикмәт шунда, әдип 30-нчы еллардан алып гомеренен сонгы көннәренә чаклы көндәлекләр алып барган. Һәр көнне диярлек күргәнән, ишеткәнән аңлатмалары, шәхси бәяссе, кичерешләре белән шул язмаларында теркәгән. «Теркәп бару» гыйбарәсе бу очракта туры да килмидер. Ул — регистратор, хәтта документалист кына да түгел, үз бәясен, фикерен кистереп әйтмәсә дә, олы әдип кәләме сизеләп торган, матур телле «сәяхәтнамәче». Гомәр абыйның улы, күренекле фотограф Зөфәр бу язмаларны «Казан утлары»на тапшырган, ә аларны укып, журналга тәкъдим итүне баш мөхәррир Р.Фәйзуллин редколлегия әгъзасы буларак мина йөкләде. Көндәлекләр илебез үткән сәяси фазаларны гаять төгәл чагылдыралар. Сталинизм чоры — язмалар «ябык» — бардым, күрдем, сайладык, кайттым, «жепшеклек» чоры — форточка ыргылаш ачык, фикер алыштык, әйттем, милли мәсәләдә ленинизм принциплары бозыла. Милли күтәрелеш чоры — ишекләрдән бик алынган, мәгәр гомер узып бара, аралашу даирәләре кысыла, яна хәбәрләр азая бара. Әлбәттә, һәр әдәби язmadan күбрәкне, сенсация үк булмаса да, йөрәген, зиһен капкачын ачуны көтәсен, шуларны тапмагач, көрсенеп куясын. Ошбу язмаларда татар әдәби мохите, Гомәр абыйның холкы-фигыле, дөньяга карашы тулы чагылыш таба. Үз фикерен, бәясен көчләп такмас, сүзен катгый фигыль шәкелендә әйтмәс! Сталин репрессияләре чорында яшәгәннәрдән без һәрвакыт ниндидер көтелмәгән яналык, шымчы-әләкчеләрне фаш итүне көтәбез. Ә алар, шул исәптән Гомәр абый да, «ачышлары» белән шаккатырырга ашыкмыйлар, чөнки бөтен жәмгыять дегеткә буялган чорда чиста калып булмый, күрсен.

Анын көндәлекләрендә без теләгән дәрәслек ачылып бетмәсә дә, Татарстан Язучылар берлеге рәисе, РСФСРныкында сәркатип, СССРныкында идарә әгъзасы вазифаларын башкаруы, ике мәртәбә илнен Югары Советына депутат булып сайлануы, ягъни актив жәмәгать эшлеклесе булуы фикерләү киндәгендә сизелеп тора.

Бу язмаларында чорыбыз, яшәешөбез турында әйтеп бетерә алмаган фикерләрен, иң сонгы, тәмамланмыйча калган «Гыйбрәт» романында чагылдырып калырга омтылу рухы, дөнья барышына, тарих сабакларына яначарак караш сизелә. Бу юнәлеш романның төп каһарманы, яшь мөгаллим Фәһим белән интернационализмны яклап, милли мәнфәгатьләр турында кайгыртуны тарлык санаган, карт большевик Ибраһим Волков арасындагы бәхәстә күренә. Автор шул ике образ аша эчендә кайнаган кайгы-хәсрәтен дә, XX гасырның каршылыкларын да, киләчәккә хыялларын да әйтеп калдырырга ашыга. Бу — Герценның «Былое и думы», Гётенның «Фауст»ы кебек публицистик фәлсәфи роман, аксакалның гомер сөземтәсе, васыйятнамәсе. Г.Бәшировның мирасын янәдән күздән кичергәндә, анын берәү белән дә алыштырып, бутап булмаслык, дәвамлыклы ижат юлында туктаусыз эзләнүен, үсүен, халкына бирелгән кальбенә тугрылыклы калуын күрәсен. Ул — фани дөньяны иртә ташлап киткән беришөбез кебек кабаланып яшәмәгән, ашыгып язмагаң. Шул сыйфатлары аны үстергән, күтәргән.

Гомәр Бәширов чынбарлыкны кабул итү, сурәтләү үзенчәлекләре, халкының авыз ижатын, гореф-гадәтләрен, холкын, психологиясен тирәнтен аңлавы һәм шуларны нәзакәтле, мул сулы елга талгынлыгы белән сокландыргыч матур тел ярдәмендә әсәрләрендә чагылдыра алуы жәһәтәннән иң милли язучыларыбызның берсе иде.

«Дөньяны мин ничек күрдәм?»

*Бу китап туган илне сагыну,
аны ярату турында.*

М.Мәҗдиев.

Филология фәннәре кандидаты дигән дәрәжә алып, әдәби жыентыкларына матбугатта юл ачылып, матди якны берәз ныгыткач, тынгысыз Мәҗдиев олы дөнья белән таныша башларга вакыт дигән карарын күнеленә беркетеп куя. Шәхес культы фаш ителеп, коммунистлар корган тимер койманың бер кырые кителә башлагач, бик нык тикшерүләр, мыскыл итүләр, тентүләр белән булса да, туристларны чит илләргә чыгара башлыйлар. Бу мөмкинлекне кулдан ычкындырамы соң Мәҗдиев? Әлбәттә, юк. Үткән гасырның алтмышынчы-житмешенче елларында ул шактый илләрне күрөп кайту бәхетенә ирешә. 1968 елда өч атна Аурупа һәм Африка тарафларына сәфәр кыла. 1973 елда исә бер төркем Мәскәү һәм Себер язучыларынан торган делегация составында Цейлон утравында урнашкан Шри-Ланкада һәм Һиндстанда була. Теге яки бу илгә сәяхәткә чыкканчы ул һәр төбәкнең тарихын, мәданиятен өйрәнә һәм тәфсилле көндәлекләр алып бара. Юл тәэсирләре язучының «Жир йөзәндә алты кыйтга...» исемле эчтәлеге, жанр үзенчәлеге агыннан өр-яңа китабының нигезенә ята. Гажәеп төгәл күзәтүләргә, чагыштыру-нәтиҗәләргә, тарихи экскурсларга бай бу әсәр, күрелгәннәр, ишеткәннәр һәм мәсә хәтердә яңа чакта ук язылса да, ни сәбәптәндер шактый вакыт узганнан соң, Татарстан китап нәшриятында 1992 елда гына басылып чыга. Язучы ил, жәмгыять үсешендә туачак үзгәрешләргә алдан сизенеп, жылы жилләр исүне көткәнме, әллә шул ук «бәйләнчек цензор» аяк чалганмы, хәзер җаваплылыкны өстенә алып, кистереп әйтүе кыен.

Чит илләрдән алган тәэссоратлар яна жанр төре — сәяхәтнамә нигезенә яталар. Дөрөс, татар әдәбияты тарихында сәяхәтнамә «сакаллы» жанр. Аның асылын юл йөрүләр, төрлө мәмләкәтләр белән аралашулар вакытында күргән чит яшәешләр, гыйбрәтләр хәлләр тудырган күзаллаулар, шәхси бәяләр тәшкил итә. Кызыксынучан, тынгысыз табигатьләр, бигрәк тә язусызга һәвәс кешеләр юл матавыкларын, ишеткән-белгәннәрен теркәп, һич югында сөйләп калдырырга тырышканнар. Татар кавеме элек-электән күчмә тормышка тартылган, ана сәүдә шөгыле белән йөрү, белемен арттырырга чыгып китү, яшәү урынын алыштыру бер тиенгә дә тормаган. Юл башы XVIII гасырга ук тоташкан беренче сәяхәтнамәләрнен сюжет сызыгын хажга бару авырлыкларын, юл газапларын сурәтләү тәшкил итә. Мәдинә, Мәккә шәһәрләренә килеп егылганчы, бик күп илләргә үтәргә, төрлө юл чараларында интегергә туры килә мөһәббәтләргә.

Документальлек белән шәхси башлангычны бер иткән сәяхәтнамә әдәбиятыбызның мөстәкыйль төре буларак XIX гасыр ахырында XX йөз башында формалаша. Үткән гасырның ахырында, танып-белүгә ихтияжларны канәгатьләндерүгә җавап буларак туган бу әдәби төрнен офыгын, мөмкинлекләрен кинәйтеп жиһәтләр күпләп яздыла. Шуларның берничәсен генә искә төшереп үтик. Мирза Мәхмүтовның «Ғиндстан юлларында» (1963), Равил Фәйзуллинның «Оҗмах баскычлары» (1981), «Хуш, Италия! Исәнме, Ватан!» (1986), Тәлгат Галиуллинның «Австрия республикасына сәяхәт» (1976), «Хажга зыярат шәхси эшме?» (1993) һәм башка юльязмаларда олы дөньяны тирәнрәк аңларга омтылыш сизелә. Сәяхәтнамә жанры үсешенә Тәүфик Әйдә белән Мөхәммәт Мәһдиев яна сулыш өрделәр. Фикерләү кинәте, һәр шәйне милли янарыш күзлегеннән килеп бәяләү әдәби осталыкны, жанр кысаларын баеуны таләп итте. Беренчесенә «Йөртә безне язмышлар» (1999), «Оҗмах утравы», «Кәрәшләр кочагында» (2000) һ.б. күпсанлы юльязмаларында читтә яшәүче миллиәтләрбез язмышын, тормыш-көн күрешен, яшәү өчен көрәшен сурәтләү татар миллиәтенен килчәккә турында борчулу, жан ату белән үрелеп бара. Бу әсәрләр Мәһдиев юльязмаларының яна шартлардагы дауамы кебек кабул ителәләр. Ике сәяхәтнамәчелә дә чит мәмләкәтләрдә күргәннәрен үз яшәешләрен белән чагыштырып, үсешләрендә алгарак киткән халыклардан үрнәк алырга, шул ук вакытта үзбездә кемсәтмәскә, милли йөзбездә югалтмаска чакыру ята. Үзенен язмаларында Мәһдиев чит дөләтләреннән дә үсеш, тормыш дәрәжәсә төрлө булуга игътибар итә. Табигатьнен бай, яшәү өчен уңайлы бер кыйтгасында урнашып, демократиягә, үзәл яшәүгә ирешкән Италия, Испания кебек илләр белән беррәттән артта калган, буйсынган яисә бәйсезлеккә күптән түгел генә яулап алган мәмләкәтләр дә күп икән. «Алдыңгы илләрен тарихлары да бай булу өстенә әдәбиятны, сәнгатьне үстерү өчен мөмкинлекләргә чиксез», — ди Мәһдиев. — Италия — «шагыйрь Овидий, галим Әлкән Плиний һәм философ Лукреций Кар иле. Бу — Джузеппе Гарибальди Италиясе... Ә Италияне берләштерү өчен Гарибальди күпме көч куйган». — «Мин аның Неапольдәге һәйкәле алдында дөньяны онытып басып тордым». Мәһдиев гажәеп төгәл бәяләр остасы. «Испания — матур кешеләр. Гади, пөхтә киенгәннәр... Мальорка утравы — Испаниянен чит ил туристларына күрсәтерлек бер почмагы. Әгәр син дөньяның кырыс прозасыннан ваз кичеп, үзеннен хисләреннә, хыялынны шушы сикри дөньяга кертәп, йөгәннән ычкындыра аласын икән, монда — беткәнче шигърият».

Хәзер шәхес ирегән алгы нәүбәткә чыгарып яши белгән алдыңгы, демократик илләрдә сугыш, ызара ызгыш, хакимиятне кулга төшерү өчен көрәш кебек низагларны, фәжигәләр хәлләрен башларынан кичергәннәр.

Берәү дә бу халыкларга ирекле тормышны читтән китереп бирмәгән. Бәхетнен нигезендә шул ук хезмәт ята, ди автор. Алга киткән илләр тормышын өйрәнүдән Мәһдиев шундый нәтижәгә килә — «башым ғыйбрәт алды». Авторны аеруча Сүрия, Мисыр, Алжир, Һиндстан кебек күптән түгел мөстәкыйльлек алган илләр кызыксындыра. Беренче өчөсөндә мөселман дине өстөклөк итсә, Һиндстанда яшәүчеләр үз диннәрен тоталар. Тарихлары бик борынгы, колонизаторлар басып алганчы, мәдәниятләре бик нык алга киткән илләр булган. Аерым алганда, Мисыр пирамидалары грек, рим корылмалары туганчы ук төзелгәннәр. Хәзер аларнын матди, мәдәни хәлләре аяныч; автор Сүриянен хәзерге яшәеше өчен чын гуманистларча көенеп яза. «Китмән белән басу эшкәртү, хәер сорау, фәкыйрьлек, пычраклык, авырулар — колонизаторлардан калган мирас шул». Һәр шәйгә игътибарлы, кызыксынучан, мәғлүматлы язучы күргәннәрен, ишеткәннәрен кәгазгә төшөрү юлына ғына басмыйча, лирик чигенешләр, тарихи искәرمәләр аша һәр илнең диярлек тарихи үткәнә, этнографик, этник үзенчәлектәрен туктала. Аналитик фикер табигать күренешләрен, үзе булган илдә яшәүчеләрен төсләрен, халыкларын тасвирлау еш кына хисси бая белән кушылып китә.

Жиде бүлекнең берсен ул күнелендә ин тирән тәэсирләр калдырган Һиндстанга, анын үзе булган шәһәрләренә багышлый («Һиндстан дәфтәрәннән»). Филләр иле хәерчелегеннән, артталыгыннан тиз генә котыла алмаса да, мөстәкыйль тормышнын матди-мәдәни жимешләрен татый башлаган. Ана халыкнын рухи дөньясы аеруча газиз һәм якын. «...риваятьләрдән башка тормыш күнелсез. Риваятьләр кешенә рухи тормышын бағталар, яшәүне кызыклы итәләр», — дип, гажәеп бай халык ижатын, эпос-дастаннарын искә алганнан соң, Мәһдиев һинд халкына ғына хас ике үзенчәлектә — дингә һәм йоглар сәнгәтенә туктала.

«Һиндстанның күптөрле диннәреннән зурысы — джайнитлар... Джайнизм — Һиндстанда безнең эрага кадәр VI гасырда туган дини-фәлсәфи тәғлимәт. Нигездә ул шул туган жирендә калган, дөньянын башка өлкәләренә таралмаган. Джайнитларнын төп тәләпләре — жир йөзөндәге бер генә жан иясенә дә зарар салмау».

Һинд халкынын жиһанны сәләмәтлөндөрү, рухи дөньянын өстөклөккә тәэмин итү юлындагы ин зур өлеше — йог дәресләре. «Һиндстан ул беренче чиратта йоглар иле. Адәм баласы бик күп өлкәләрдә мәғлүматлы, әмма ул әле үзән, үзәннең эчкә мөмкинлектәрен белеп бетерми. Ул үз ресурсларын белми. Йоглар Аллага табынмыйлар. Үз-үзәнә хужа булу, үз хисләреннә акылына буйсындыра белү — йогларнын дине менә шул».

Һиндстан юлларында сәяхәт иткәндә М.Мәһдиев әледән-әле һинд халкынын бөек улы, көрәшчә язучы Рабиндранат Тагорны, анын әсәрләрен искә төшәрә. Сәяхәтнамә «Һиндстан халкынын горурлыгы, мәһабәт Тагор картнын» гаять мәғнәле, күп илләрен, халыкларнын яшәшәненә кагылышлы сүзләре белән тәмамлана: «Безнең киләчәгебез — жирдә кешенә кешенә һәм милләтнең милләтне эксплуатацияләвенә чик куярга ашкынучы көчләр белән үз көчөбезне берләштерә алуыбыздан ғыйбарәт».

Мәһдиев сәяхәтнамәсенәң эчкә концепциясә шуна кайтып кала: кайсы ғына ямьле, сокландыргыч илдә булмасын, чәчәкләргә күмелеп утырган Кипр утравы, бөек полководец Александр (Искәндәр) Македонский нигез салган Александрия, Рим, грек һайкәлләре белән хозурланмасын, Ватикан тәртипләренә тиешлә бәясән бирмәсән, язучы бер генә мизгелгә дә туган илен, анын сихри матурлыгын исәннән чыгармый, әдәбиятнын тәрбияви вазифасы турында онытмый. Һәр халыкка үз туган иле газиз, матур. Шунар да ул яшә буынга, укучысына мөрәжәгать итеп, дөньяда яхшы илләр, ямьле

жирләр күп, әмма «син туган, син яшәгән жир ин матуры», дип, иске төшереп, кабатлап торудан туймый. Аның ихласлылыгына ышанасың. Мәгърифәти, патриотик фикерләрен ул арзанлы үгет-нәсихәт дәрәжәсенә төшерми. Монда ана әдәби осталыгы, күргәннәрен кызык итеп һәм күз алдына китерерлек дәрәжәдә сурәтләү сәләтенә ия булуы ярдәмгә килә. Һәр детальне ул төп максатына буйсындыра белә: «Ни әйтсән дә, теплоход — газиз Ватанның кечкенә бер кисәге».

Мәһдиев «Жир йөзәндә алты кыйтта...» әсәрәндә тарихи, сәяси, мәдәни аңлатмалар таләп иткәнчә, бик күп чит шәһәрләргә, шәхесләргә, галим-язучыларны, вакыйгаларны, ин ерак, экзотик илләр тормышын югары кимәллә, саф татар әдәби теләндә бәян итә. Сыгылмалы өслүб, кыска жөмләр, урынлы чагыштырулар белән язылган әсәр жинел укыла, хәтердә кала. Аның сәяхәтнамәсе татар кешесенә дөньяга карашын кинәйтүгә хезмәт итә торган әдәби-документаль эссе, Мәһдиев талантының тылсымлы көчән, белеменә тирәнлеген раслап торучы ядкар. «Жир йөзәндә алты кыйтта...» тикшеренүчеләр игътибарынан да читтә калмады. Галимә Алиева Ә.Х. «Сәяхәтнамәләр жанры үсешәндә Мөхәммәт Мәһдиев юлъязмалары һәм аларның сәнгатьчә эшләнеше» (*Әдәби мирас һәм текстология. 2008. 68-81 б.*) исемле шактый тәфсиллә хезмәтен язып чыкты. Әлбәттә, М.Мәһдиевнә башка әдәби, гыйльми, тәнкыйди, публицистик әсәрләре шикелле, «Жир йөзәндә алты кыйтта...» сәяхәтнамәсе киләсе буын фән әһәлләренә, тәнкыйтьчеләргә игътибарынан да читтә калмас. Ул — шуна лаек әсәр.

«Иҗат эше — зур бәхет»

Мәһдиев үзенә матур әдәбиятка килүен, кандидатлык диссертациясенә эшен бәтергәннән соң (1964), Кырымда ял йортында, «Казан утлары»ның шул чордагы баш мөхәррире Р.Мостафин белән очрашуга бәйләп аңлата. Янәсе, ул тәнкыйтьчегә авыл, үзә эшләгән мәктәпләр тормышынан, таныш-белешләргә язмышынан гыйбрәтләр һәм кызыклы хәлләргә сөйләгән дә, тегесә ана барчасын хикәя итеп кәгазьгә төшерергә кинәш биргән. Журналга үзәм тәкъдим итәрмен, дип тә өстәгән. Әлбәттә, иҗат шикелле нечкә, артык шәхси, башкаларның «кысылуын» яратмый торган шөгыйльдә дә вакыты, урыны белән бирелгән акыллы кинәшнән ярдәмә булырга мөмкин. Шуңа ук вакытта, Мөхәммәт үзенә әдәби әсәрләр яза башлавының нигез сәбәбен, мишәрәң әйтмешли, «берчәк» гадиләштерә, бөек башлангычны гали садәлек белән бәйли. Аның Гагра иҗат йортына алдан ук әзәр уй-ният илә килүе, каләмен, кәгазен әзәрләп, туган халкының үткәнә, бүтәнгәсә, киләчәк язмышы, башка милләтләр арасындагы тарихи урыны турында киеренкә уйландулар белән тулы «Сократ мангаен бушату» теләге белән баруы бәхәссез. Вулкан, язгы ташу кебек тышка бәрәп чыгарга әзәр көчнә ул дөнья мәшәкатләргә белән әлегәчә көчкә тыеп яшәгән. Ошбу ялкын иреккә чыгып, әүвәл хикәяләргә, аннан соң повесть-романнарда яшәү көчә биреп, чиксезлеккә күтәрелү мизгелен көткән.

«Галиябану», «Ахири», «Алла бармы?», «Тормыш дулкыннары», «Сонгы теләк», «Берни дә кирәкми» һ.б. хикәяләргә 1967 елда ул чорның бердәнбер журналы «Казан утлары»нда басылып чыгалар. Күбесен тамак төбәндә туган касмак тавышы белән автор радиодан үзә укып укучыларга ирештерә.

Ә инде алдагы чорларда язылган әсәрләргә укучыга житкерүне ул профессионал артистларга, аерым алганда, Ирек Баһмановка ышанып тапшырачак.

1968 елны Мәһдиев ике олы вакыйга белән каршылый. Бердән, Казан дәүләт университетының доценты дәрәжәсенә лаек булса, икенчедән, «Без

— кырык беренче ел балалары» повесте белән берәүдән дә рөхсәт-мазар сорап тормыйча, әдәбият «ишеген» үзе ачып, түргә үтә. Әсәр шунда ук кабул ителә. Халык аны дәррәү кубып, яшьлекләре Ватан сугышы чорына килгән буын, вакыйгаларны йөрәктән кичереп, шул афәттән исән-имин калуына сөенә-сөенә укый, фикер туплый; «Казан утлары» нөсхәләре кулдан-кулга күчеп йөри.

Авторның үзенә исә мондый ук жылы кабул итү «ошап бетми». «Минем проза өлкәсенә керүемә Рафаэльдән (Р.Мостафин, — Т.Г.) башка берәү дә шатланмады. Бигрәк тә өлкәннәр гвардиясе каршы торды». Анысы да аңлашыла: автор сугыштан сонгы прозада тамыр жибәргән озынлык, чәйнәп биру, тасвирчылык кебек йолаларга «хыянәт» итеп, метафора белән су өсте күбекләре кебек чәчрәп торган юморга өстенлек биреп, сәхнәгә жанлы типларны, сугыш шартларында да югалып калмаган яшьләрне күтәрә.

Бериш татар зыялылары үзара очрашкач сүзгә шуннан башлыйлар:

— Мәһдиевнән «Без — кырык беренче ел балалары»н укый алдыммы?

— Арча педучилищесы укучылары турындагы әсәрнеме? Укымыйча, гажәеп кызыклы повесть, дөньяны үзенчә күрә, көлләрә дә, елата да.

— Авторы ниндирәк кеше икән? Бер дә күзгә чалынган исем түгел.

Белдеклесе ярып сала:

— Университетта укыта. Гомәр Бәширов кияве.

Йөзенә чыккан көнчеләген баса алмаган, кулыннан рәтлә эш килмәгән акыллы башы «нәтижәсен» ясарга ашыга:

— Тогда понятно. Юлны бабасы күрсәткән. Язып та бирмәгән булса әле. «Тихий Дон»ны Шолохов үзе язмаган, кулъязмасын урлаганмы, тапканмы, диләр ич.

Безнең мохит өчен табигый имеш-мимеш, шик-шөбһә, астыртын сөйләшүләр, кинаяләр чоры үтеп китте. М.Мәһдиев «Фронтвиклар». «Ут чәчәге», «Кеше китә — жыры кала», «Торналар төшкән жирдә» кебек житди ижтимагый-фәлсәфи, әхлакий мәсьәләләргә калкытып куйган гүзәл әсәрләре белән гайбәтнән бүкәнән бәрәп төшерде, «Бәширов теориясен» алга сөрүчеләргә телсез калдырды. Ике язучының фикерләү рәвеше арасындагы кискен аерманы шәйләү өчен әдәбият белгече булуның кирәге юк иде. Татар әдәбияты аксакалының талгын, тәфсилле, салмак, тормыш-көннәтеш вакытларына, әдәп-әхлак мәсьәләләренә игътибарлы, саллы жөмләсә белән Мәһдиевнән йөгәрек метафоралы, шаян, шук, жор һәм шул ук вакытта итагатыла өслүбән бутау мөмкин түгел иде.

М.Мәһдиев мәзәк, кызык хәлләр ярата, берсе артыннан икенчесен тәсбих тоймаләредәй тезеп бара. Һәр күнелле һәм аянычлы хәлдә эчке мәгънә, сәбәпләлек бәйләнеше эзли. Аның бу юнәлештәге кыюлыгын инкар итеп булмый. Әдәбиятның көче, яме, киләчәге төрлелектә.

Тарих чалымнарында гына түгел, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрдә дә, эчке сәбәпләлек бәйләнеше, күзгә бәрелеп тормаган очраклылык еш кына адәм зымышын көтелмәгән якка бора да куя.

Өслүбләре бер-берсеннән күзгә күренеп аерылып торса да, ике әдип ижатын якынлаштырган бер үзәк бар иде. Ул тормышчанлыкны, миллилекне тәэмин иткән, әсәрләренә ышандыру көче биргән шәхси-лирик башлангыч, үз биографияләрен, тормыш юлларын әдәби әсәрләренә нигез-өлгә итеп алу.

XX гасыр татар прозасының сөенечле ачышларыннан берсе — «Без — кырык беренче ел балалары» повесте дөнья күргән 1968 елда авторга инде утыз сигез иде. Тукай, Бабич, Лермонтов, Есениннар турында әйтәп тә торасы юк, Пушкин да ижат һәм тормыш юлын тәмамлаган инде бу яшьтә. Жегәрән, вакытын әдәбият тарихын, ижтимагый фикер үсешен,

халык жырларын «артык» заманча, фәнни өйрәнөп, кадерле елларын заяга уздырмадымы икән кебегрәк жәмгыяви сорау туарга мөмкин. Мондый шик-шөбһә бусагадан кире кагылырга тиеш дип уйлыйм. Бердән, әдәбият тарихы ижатка Мәһдиев «яшен» узганнан соң килеп, күренекле язучы булып киткән мисалларны да хәтерли (татар фамилияле С.Аксаков түгә әсәрән 56 яшендә ижат итә). Икенчедән, Габделмәннән Рахманколы, Таип Яхин, атаклы уку йортына нигез салган Гобәйдулла һәм Габдулла Бубилардай татар мәгърифәтчеләре, Габдрахман Сәгъди, Гали Рәхим, Гомәр Гали, Галимжан Нигъмәти кебек галимнәр, тәнкыйтьчеләр эшчәнлегә турында архив, вакытлы матбугат чыганакларын фәнни әйләнешкә кертөп, катлаулы әдәби-фәлсәфи төшенчәләр турында Мәһдиев мислө, ачык, төгәл тел белән саллы фәнни хезмәтләргә башка берәү дә баян итә алмас иде шикелле. Дәүләтчелеген югалткан халык өчен мәгърифәтнең өмет уты, милләтне саклау чыганагы икәнлекне аңлап эш итә галим. Мәһдиевнөң гыйльми тикшеренүләре ак тапларны бетерү, татар зыялыларының фажигасен ачу юлында баяләп бетергесөз терәк була алалар.

Нәзари яктан ифрат әзерлекле, киң эрудицияле булу әдәби әсәрләрендә дә (шул ук «Без — кырык беренче ел балалары»нда, «Бәхилләшү», «Ачы тәжрибә» кебек истәлек-кыйссаларында) астан бәрөп тора: катлаулы, четерекле мәсәләләргә иркен, кыю рәвештә калкытып куярга мөмкинлек бирә. Белем мәгарәсө тирән, арка терәгә нык иде Мәһдиевнө.

Ватан төшенчәсенән асылын тәшкил иткән туган жир, авыл, табигать М.Мәһдиев прозасының фәлсәфи, әхлакый асылын тәшкил итә. Ул әдәбиятка туган ягының чын патриоты, аның кешеләренә, үткәнә, бүтөнгесенә гашыйк, киләчөгә турында хафаланып яшәүчө шәхөс буларак килә. Туып-үскән төбөгән матурларга, бизәргә килгән буынның сонгы могиқаннарының берсө иде М.Мәһдиев. Шул рәвешлө, олы тарих өчен кыска гына вакыт аралыгында, татар әдәбиятында Мөхәммәт Мәһдиев йолдызлыгы кабынды.

Туган жирнең мәрхәмәтен тоеп...

М.Мәһдиевнө әдәби әсәрләре ундырышлы туфракка, дымсу жиргә төштө. Укучы йөгөрек теллө, табигый фикерлө, үзөңнән-үзө агышлы әсәрләргә сусаган иде. Сугыштан сонгы чорда татар прозасы төгәл вакыйгалы, күп геройлы, кара урман төслө чытырманлы эпик әсәрләргә керөп батты. М.Әмир, И.Гази, К.Нәжми, Г.Бәширов, Ш.Маннур, А.Расих кебек өлкән буын язучылар тарихи-революцион, биографик, истәлек-хатирө романнар язү белән мәшгуль иделәр.

Менә шунда Мәһдиев кебек берәү кара таракан низагларын, томаулы гыйшыкны, борын асты кипмәгән наян малай-шалайны әдәбият сәхнәсенә алып менөп, буыннары «катып барган» татар әдәбиятына жылы агым өстәргә жөрүәт иттө. Бу бурычны ул, чордашлары Р.Төхфәтуллин, А.Гыйләжөв, Г.Ахунов, Н.Фәттаһ, Х.Сарьяннар белән бергә, югары дәрәжәдә башкарды.

«Без — кырык беренче ел балалары»н журналда укыган бәхетлө буын индө гомеренән сонгы өлөшенә керөп бара, ә повесть картаймый, аның елмаюлы, көлөч кояшлы телө, ачлыкны, фажиганө яшь үтәли булса да, көлөп, шаярып уздыра белгән Гыйззәтуллин, Зарифуллин, Әркөшкә, Баязитова, Нина, Әлфатиләргә һаман уңжидө яшәтә. Чор таләбенә жавап буларак туган, сәнгатьчә нәфис әсәр вакыт басымына бирешми, тарих бизмәнендә үлчәнә торган мөгжиза икәнлегенә инандыра бу баян.

«Без — кырык беренче ел балалары» әсәрөндө үк Мәһдиев прозасының асыл сыйфатлары тулы көчкә ачыла. Әсәрнөн унышың сугыш чоры

кыенлыкларын, шәхес култынын халыкның зыялы улларын зәһәр кыруын, татар милләтенен һәрәктән кысылуын реалистик сурәтләве генә билгеләмәде. Язучы инсаниятне борчыган, чәчләрен агарткан кыен, четерекле төеннәргә табигый һәм бай тел канатында, кабатланмас язмашлар аша тасвирлау осталыгына ирешә, тормышны үзәккә күргән, анлаган, таныган кыяфәтләргә, бизәмчә, сипләмичә күрсәтә, шул ук вакытта бер нәрсәдән дә төзәтә булмаслык фажига ясамый. Үсмерләргә эзәрлекләгән ачлыкны ул «тәрбияви» чара итеп бәяли, һәркемгә киләчәк үлемне бер төрдән икенчә рәвешкә, мәңгелеккә күчү дип кабул итә. Көр күнелле язучы ике явызлыкны кире кага: ятимлек һәм ялгызлык. Бу ике өрәк анын жан дошманнары. Мәҗдиев ижатында үз эчкә хәсрәт, чыгымсыз уйлану-сызланулары сазлыгына кереп баткан, ялгызлыктан тәм, ләззәт тапкан каһарманны күрмәссен. Һәрхәлдә, ул андый шәхесләргә идеаллаштырмый, мөнбәргә күтәрми.

Чынбарлыкны, хәтта сугыш кебек гайрә табигый хәлне дә вакытлы, узачак гәзап итеп бәяләвенә анын якты, изге, хакыйки табигый башлангычларның жинеп чыгуына ышанычы ярдәм итә. Шул иманы әсәрләренен бөтен тукума-күзәнәкләренә өмет нуры, ышаныч бәрки. Язучының бөтен ижаты өстендә бервакытта да офык артына төшеп югалмый торган мәңгелек кояш нуры балкып тора диярсен.

Мәҗдиевнен беренче зур әсәренә һәм гомумән ижатына иң образлы бәяне чордашы, дуслы А.Гыйләжев бирде. «Бу повесть («Без — кырык беренче ел балалары», — Т.Г.) ачылып киткән офыкта ялтыраган яшен булды... Безнеңчә, анын үзенчәлегә шунда иде ки, әдәбиятыбызга татарча яз алучы, татар халкының монын анлаучы татар язучысы килде».

Мәҗдиев ижатының каләмдәше санап киткән сыйфатлары үзгә әсәрләрендә саклана, үстөрелә. Мәктәп дәрәҗәләренә кертелгән «Кеше китә — жыры кала» повесте шуның бер үрнәге.

Бу әсәрдә бөтен ижатына, фикерләү рәвешенә хас, дөнья әдәбиятларында чынбарлыкны сурәтләүнен үзенчәлекле юнәлешә буларак урнашкан «новеллизм» ысулы тулы чагылышын таба.

Үзәктә — Кара Чыршы исемле, табигатьнен матур бер жиренә кереп оялаган гадәти татар авылы. Анын тормышында, язмышында бөтен ил кичергән олы һәм кечкенә, шатлыклы һәм фажигалә вакыйгалар чагыла, аерым кеше язмышлары аша уза. М.Мәҗдиев «югалган» вакытны эзләне, аны төрлө буын кешеләрен якынлаштыручы, бәйләүче ачык һәм төгәл берәмлек дип кабул итә. Каһарманнары табигый жирлектә, гаилә эчендә, күршеләре, авылдашлары, житәкчеләре белән мөнәсәбәттә һәм хезмәттә ачыла. Язучы тормышның кырыс реализмы белән романтик күтәрәнкелекне үрәп алып китүгә ирешә.

Колхоз тормышын читләтеп үтә алмый язучы. Соңгы елларда халыкка заманында көчлән тагылган бу хужалыкларны хурлау, юкка чыгару модага керде. М.Мәҗдиев колхозларның яхшы якларын да күрә һәм сурәтлән алган. Чөнки яхшымы-яманмы, күмәк хужалык чорында хәзергә ешәзлек, чарасызлык юк иде. Сугыш алды авылы кешеләре бер-берсенә ярдәм итешеп, барыннан канәгать булып, язмышларын колхоз белән бәйләп, матур итеп тормыш коруга омтылганнар. Идарә итүче режимның, хакимиятне кулына алып, халыкның алдынгы өлешен юкка чыгаруында Тимерхан, Шәяхмәт, Васфикамалларның гаебе юк. Алар иген үстөрә, бала тәрбияли, табигатьне, халкын, туган телен яратып яши.

Кыскасы, бирелә сүз халыкның изге горәф-гадәтләре, холкы-фигыле, үз-үзен һәм тирәлекне анлавы, аны мөстәкыйль милләт итеп таныткан төшенчәләр турында бара. Үзәктә тарихны чал сакалынан тотып

барырдай мәшһүр каһарман да, олы язмышлы шәхес тә юк кебек. Әсәрне татар кешесенә генә хас, күзгә, зинһәгә бөреләп, мөгез төсле алга чыгып тормаган, бөртекләп жыйналган үзенчәлекләренә, гасырлар түрәндә бөреләнгән сыйфат — билгеләренә туплап, саклап безгә китереп житкәргән олы жанлы, гадәти кешеләр бизи. Шундый әхлакий, рухи мираска бай халыкның башка мәмлөкәтләр әчәндә эреп, чимал булып югалып, телсез, динсез, өнсез билгесезлектә калырга хакы юк, дигән фикер уздыра автор. Повестьның һәр бүлегә, һәр жөмләсә, күзәнәгә, сүзә, тыныш билгесә татар халкына, аның яшәү, фикерләү рәвешенә олуг мәхәббәт белән сугарылган. Милләтенәң дөньяга карашына, яшәеш фәлсәфәсенә турылыклы калу, татар авылы тормышын 30-50 нче еллар дәвамында инләргә омтылу, таза, гаяр ирләрне сугышның аждаһадай суырып алуы, Гитлерне үз оясында тармар итеп кайтканнан соң да, ачлык, хәерчелек кебек зәхмәтләрнен татар жилкәсеннән төшмәвен хикәяләү ихтыяжы аны гомумиләштерү, халык язмышын инләбрәк тасвирлау юлына алып чыга.

Сугыш алды чорына аеруча игътибарлы язучы. Күпчелегә авылда яшәгән татар халкын бетерү, тарату, шахталарга, Урта Азиягә күчеп китәргә мәжбүр итү жәһәттеннән сугыш алды унъеллыгы безнең милләт өчен ин каһәрле аралык булды. Ул гына да түгел, Мөхәмәтнен шәхси язмышында да дәһшәтлә, куркыныч, шомлы 30 нчы еллар тирән эз калдыра.

Үзәгенә үткән, багыренә яман төер, кара кайрак булып утырган, ахыр чиктә гомерен кыскарткан 30 нчы елларга Мәһдиев ижатындагы аерым урын, үзгә мөнәсәбәт аңлашылса булыр. Бу имансыз дәвергә хәтер канатында булса да, әйләнеп кайтмаган әсәре юктыр...

Йогышлы чиргә бирешкән малай кин сәкәдә аунап ята, тәне — домна миче, өй бүрәнәсенә агачлары би, күктән төшкән озын баскыч аны өскә, югарыга күтәреләргә димли... Ул ятимә әнисен, үзе төсле үк кызышып, төгәрәшәп яткан апаларын ташлап китә алмый.

«Бахилләшү» кыйссасында шундый юлларны укыйбыз. «Истәлек шул: барыбыз да идәндә, сәкәдә төгәрәп ятабыз. Барыбызның да башы эссе. Берөзлексез чәй эчәсе килә. Самавыр чәе. Ләкин андый мөмкинлек юк. Самавырны кичә генә алып чыгып киттеләр». Ул елларда шундый сүз бар иде. Ягъни вакытында түләнмәгән налог өчен авыл житәкчеләре фәлән әйберне алып чыгып китәләр дә, шуны «торги»га куеп саталар һәм синен налогоына акча кертәләр. Жыры да бар иде:

Торги була, торги була,
Торги була яшьләргә,
Торгидан калган яшьләргә —
Мәжбүри эш эшләргә.

«Мәжбүри эш» шулай ук хәтер сүз иде. Налогын вакытында түли алмаган кешеләренә әнә шул «мәжбүри эш» эшләргә ерак жирләргә озаталар иде».

Халык башына төшкән олы фажиганы язучы ике күзәтү аша күз алдына бастыра да куя. Режимны әрләп, сүгеп, каһәрләп торунның кирәге юк. Укучы яхшы белә: тиз арада Сталин илдә социализмның беренче чоры төзеләп бетте дип игълан итәргә һәм үз халкына дөньяда «ин демократик» конституцияне сыларга жыена. Ике фон, ике төс һәммә нәрсәне үз урынына куя.

«Кеше китә — жыры кала» повестенда М.Мәһдиев шау-шулы, ыгы-зыгылы тормышны сурәтләүдә гажәеп осталыкка ирешә. Мондый кискәкләрдә күпертү, сүз уйнату, шартлылык өстенлек итә. Ирләрне сугышка, күбесен үлемгә озату вакыйгасын язучы искиткеч маһирлык, мәнгегә күнелдә сакланарлык итеп, фажиганәң олылыгын искәртеп яза.

«...Тальян, шөлдер тавышына эт заты чыдый алмый. Койрыкларын жиргә

терәп утыралар да капка төбеннән китмиçә генә күккә карап елыйлар. Бу тавыш күнелләргә шом сала. Нәрсәдер бар, дөньяның кай төшендәдер гәделсезлек бар... Эт күнеле сизгер, ул зрәгә генә алай шыншымый... Чыннан да, бу сугыш дигәннәре әллә нинди куркыныч нәрсә икән! Хатын-кыз елаша башлады, атлар тыпырчынды...»

Ил өстенә килгән фажига — 1941 — 1945 нче еллар сугышы — кешеләрне кыл икегә бүлә. Берәүләр илбасарларны шәхси дошманнары күрәп, фронтка ыргылалар. Шәяхмәт карт кебек өлкән буын, хатын-кыз, бала-чага «жаннарын фида кылып тырышалар», сугышчыларга азык-төлек, жылы киёмнәр озаталар. Алары — күпчелек. Һәр кеше үзенә бәяне гамәли эше буенча ала.

Тәне, теше, күзе таза, Казан арты базарын тоткан ат карагы Заһри Хәбирә карчык биргән черек гөмбә суын колагына салып, тәмәке төнәтмәсен эчеп, үз тизәген ашауга барып житеп, сугыштан кала. Авылдашлары аның ялганын гафу итмиләр, вак-төяктә дә аркылы киләләр, фаш итәләр. «Шул көннән башлап халык белән Заһри арасында ниндидер салкын сугыш башлана, мөмкин кадәр аның белән очрашмаска, сәламләшмәскә тырышалар».

Үлем атлы ачы гәләмәт адәм балаларын тигезли. Заһри күпме генә тырышса да, башкалардан озаграк яши алмый.

Унсигезенче елда авыл халкы тарафыннан комбед (ярлылар комитеты) рәисе итеп сайланган, совет эшенә ихлас бирелгән, изге жан Шәяхмәт икенче улын артык иркә үстәрә. Нурғали кулына яшлы акча керә, авызына затлы папирос, конфет менә, зоотехник курсларын ошатмый һәм ахыр чиктә ФЗОдан качып, үзе әйтмешли, ерткыч жәнлек хәлендә урманда яши.

Язучы беренче рәткә Шәяхмәтнең эчке кичерешләрен чыгара, куе буяуларга мөрәжәгать итә, «Шул төн эчендә Шәяхмәт ун еллыгын картайды. Йөзенә сары коелды. Янак сөякләре очлаеп калды».

Ата өчен иң яман нәрсә — баланың гайре табигый тәртибе, кешеләр, авылдашлар каршында хурлану, гарьләнү. Бу — мең еллар дәвамында сынала, чарлана килгән халык әхлагының чагылышы.

Нурғали Рәмзия исемле читтән килгән кызын өрәм итеп, тегесе туачак баласы белән бергә үлә, ата-ана башына кайгы-хәсрәтне болай да аз китермәгән була егет. Инде бу хәтлесе генә житмәгән.

«...Табигать ул көнне көне бие дулады. Ул нәрсәгәдер риза түгел. Кешеләрдән нәрсәдер сорый кебек».

Язмыш Нурғалины гафу итми. Ул сугышка китеп, батырлыклар күрсәтсә дә, күрше Атжабар станциясендә поезд астына эләгеп һәлак була. Атасы күз алдында соңгы сулышын ала. Бу олы фажиганен тирәнлеген янәдән табигать сурәте ачып сала. «Кинәт... күк йөзәндөгә кояш дерелдәп китте. Менә ул икегә бүленде, аннан ул кисәкләр тагын балаладылар. Күк йөзә вак кояш белән тулды».

М.Мәһдиев күп төрле яшәү ысулларын үзәккә ала. Кызып, кабынып китүчән, усал телле кешеләрне «яратып» тасвирлый. Андыйларның ул тышкы кыяфәтенә бик игътибарлы: «икенче бер чөгәндер борынлы кеше кызыл башлы шырпы сата», «кызыл битле», «йөзләре чөгәндердәй кып-кызыл» кебек бизәкләрдә шәхси мөнәсәбәт ачык сизелә. Болары авторның яратмаган, яшәеш рәвешләрен кабул итмәгән кешеләре булар.

Алдарак искәртелгәнчә, ул татар прозасын вакыйга агышына имчәк баласы мисле тагылып йөргән геройлы, эзмә-эз эчтәлекле традицион канвадан «коткару, азат итү» юлына алып чыкты. Башын укуганда ахыры күренеп, катнашучылары унай һәм тискәрәгә шакмаклы шикәр төсле бүленеп куелган әсәрләрдә тәрбияләнгән укучы өчен мондый юнәлеш яналык иде.

Ул һәр вакыйганы, язмышны аерым бүлекчәгә чыгара, ана, эчтәлектән чыгып, исем бирә. Беренче мәлне анын киштәле, новеллистик прозасын кабул итмәүчеләр дә булгандыр. Классик филологик белем алган, фәннәр кандидаты кызы Гәүһәрдән сүз остасынын иркәләнеп зарланганы хәтердә: «Кыз үтерә, малай, тәнкыйтьләп. «Әти, син сюжет төзи алмыйсың. Әсәрләреннән ни башы, ни ахыры юк. Син тарихчы шул, әдәбият кануннарын белмисен. Әдәбият белеменә багышланган китаплар укыштыр», — дип тенкәгә тия. Кызы, әлбәттә, Мәһдиев әсәрләренен көче, куәсе, милли үзенчәлегә нәкъ менә эчке һәм тышкы иреклектә, көчәнешсез агылышта икәнне анлап яшәгән. Мәһдиев кызы бит. Артык тәкәбберләнеп, «бозылып» китмәсен дип, әтисен юри ирештерүе дә булгандыр.

Мәһдиев әсәрләренен үзгәндә рухи-хисси дөнья, һәр аерым кешенен олы яшәеш һәм табигать белән бердәмлеген тәкърарлау ята. Шәхеснең уй-кичерешләрен ул ижтимагый тормышка, сыйнфый көрәшкә бәйләп карамый, гадәти яшәешне алгы рәткә чыгара.

Шул исәптән, каһарманнарынын мәхәббәт мажараларын сурәтләүгә Мәһдиев зур урын бирә. Бу «четерекле» мәсьәләгә аның үз дөньяви-фәлсәфи карашы бар. Ярату, женси тартылу барлык адәми затлар башыннан үтә торган татлы-сагышлы кичереш. Бу хис бай белән ирлыны, коммунист белән ат карагын тигезли. Сөенеч-көенеч, ачы нәфрәт белән яна, шашып сөя, сөелә белгән шәхесне язучы олылап, сокланып данлый.

Чал тарихлы татар әдәбиятында хатын-кыз образы, дөнья сүз сәнгатендәге шикелле үк, гаять мөһим урын били. Халык жырларынын гүзәл үрнәкләреннән, Кол Гали, Сәйф Сарай, Кандалийлардан алып, хатын-кыз илаһи зат, матурлык, гүзәллек күрке, яшәеш чыганагы буларак сурәтләнә.

Татар халкы үз дәүләтчелеген югалткач, бигрәк тә сыйнфый жәмгыять шартларында, табигать, дөнья бизәкләренә мөнәсәбәт кискен үзгәрә. Тукай, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан, М.Гафури, М.Фәйзиләр ижатында хатын-кыз буйсынган, кимсетелгән, кыерсыгылган, матурлыгы тиешле бәясен алмаган шәхес буларак тасвирлана, бик сирәк очракларда үз бәхете, азатлыгы өчен көрәшүче дәрәжәсенә күтәрелә. Шул чор татар әдәбиятынын вакыт сынавын үткән үрнәкләрендә карангылык артында таң эллесе күзгә чалына, энгер-менгерне шәмдәлләрдән төшкән нур балкыта.

Социалистик реализм әдәбиятында хатын-кызны ирләр белән һәр жәһәттән тигез хокуклы, алдынгы эшче, оештыручы, механизатор рәвешендә сурәтләү матурлык кануннарын кысрыклап чыгарды. Андый образлардан тимер салкынлыгы бәрәп тора.

Мәһдиев хатын-кызнын рухи дөньясын, тышкы матурлыгын, табигый гүзәллеген, сынын, рәвешен, холкын яратып, дәртләнеп тасвирлый. Ул инсаниятнен икенче яртысында яшәеш чыганагы, серлелек тантанасы, алиһәлек, мәнгелек чышмәсенен юлбашын күреп, тоеп ижат итә. Анын каләмәннән төшкән хатын-кыз заты балавыз сыгып, алманың авызына төшкәнән көтеп утыра торган, жебеп калган шәхес түгел. Ул — жанлы, канлы, үз бәясен, дәрәжәсен белеп яши торган зат.

«Кеше китә — жыры кала» повестенен үзгәндә урын алган образлар хатын-кызга карашны янартып, тулыландырып жиберәләр. Ике авызнын берсе, теленә шайтан төкергән, әмма унган, чибәр, тормышчан Васфикамал, кешеләргә жылы мөнәсәбәттен тышкы тупаслык, дорфалык, рәсми маддә битлегә астына яшергән Улибаева, «бозау» ирләрен ташлап китүдән фажиға ясамаган, усал, үзхолькы, шул ук вакытта йомшак күнелле, шәфкатьле була белгән хатын-кызны автор тәмләп, сокланып сурәтли.

Дорес, хикәяләрендә, «Без — кырык беренче ел балалары», «Фронтвиклар»

әсәрләрөндө гыйшык утында янып, көлгә әйләнөп, төн йокламыйча, тамактан калып интегүчеләре, ярдәм өстөп, айга, йолдызларга, аккан суга, сандугачка мөрәжәгать итүчеләре дә бар. Бер әсәрөннән икенчесенә күчә-күчә килгән хатын-кыз образлары иркә, тал бөресе кебек назлы, йомшак, серле тарту көченә ия булу белән беррәттән, хәятнең авыр йөген тартып баручы, ыруны саклаудагы олут бурычларын үтөүчеләр буларак сурәтләнәләр

Унышсыз мәхәббәттән фажига ясауны мәгъкуль күрми Мәндиев. «Кеше китә — жыры кала»ның беренче жөмлөләре үк Шәяхмәт һәм аның улы Хәкимулланың өйләнү, хатынлы булу юлындагы әкәмәт һәм сәер хәлләрөн искә алудан башланып китә. Өйләнүнөң бала-казасы «Шәяхмәт агайның нигезәннән килә». Нәсел хужасы үзе дә, улы Хәкимулла, оныгы Нәриман да гайлә корып жибәргәнчө, шактый мөшәккәтләр күрәләр, күршө-күлән алдында көлкөгә калып бетәләр, әмма үз бәхетләрөн табалар.

Төгә хатыны ташлап киткәннән соң, Шәяхмәтнән өлгөргән хөрмә кебек күзлө, мул күкрәклө, тыгыз тәнлө, мөлаәм-сөйкемлө солдаткага күнелө төшә. Нияте — өйлөнү. Мәгәр замана «бюрократы» — хәзрәт сәдакалы урыннан колак кагудан шөллөп, иренен үлгәнлегенә кәгазь юк дип, никах укудан баш тарта.

Улы Хәкимулла да әтисәннән әлләни ерак китә алмый. Аны да тавышлы жиз кынгырау, төн пәриө төслө, сагалап торган икән. Минлебикөгә өйлөнү турында хыялланган Хәкимулла икенчө бер чибәрнө — Васфикамалны урлап кайта, бу хәлдән фажига ясап, мөгөз чыгарып тормый, алдакчы кызны куып чыгармый. Кулы-аягы исән, күзләрө чая ялкын, эшкә унган хатын белән рәхәтләнөп яшәп китә. Хатынның усал, шырпы теленә дә «дару» табыла.

Шул ук вакытта язучы бу изгө тойгыны гадиләштерми, аны көнкүрөш вакыйгалары белән чикләми. Милиционер Нәбиуллин Васфикамалның саф мәхәббәтөннән ат карагы Заһри кызы булганы өчөн баш тарткан икән. Кыз, яраткан кешесенә, шөһәрдән хатын алып кайтканын белгәч, бик гарыленә, әрни. Аның тирән кичерешө турында сөйләми автор. Психологик күзәтү алымына мөрәжәгать итә: «Васфикамал сыек май кыздырган табасын ялгыш әйләндерөп, чуен плитә өстенә аударды. Кухняны зәнгәр май исе басты... Васфикамалның кайнар мәхәббәтө, башка беркемгә карата да, беркайчан да уяңмаячак кайнар хисләрө плитә өстендөгө сыек май кебек бергә чыжлап яндылар».

Соң, безнөң сүз остабыз «егетләр, кызлар, мәхәббәт дигән нәрсә кырык беренчө ел балалары уйлап тапкан бер уйдырма, аяк чылангач, борыңга күчөп, кеш тиз уза торган томау ул, юк белән башыгызны катырмагыз, сөеөгөз жавап хисләрө уятмаса, фажига ясамагыз, тормышыгызны башка хатын-кыз белән корып жибәрөгөз», дип әйтергә теләмиме? Мәндиевне алдан «санап чыгарып» булмый, ул теләсә ни әйтер, дип гоман корабызмы?

Юк шул! Бер карашка гайрө табигий күрөнгән, чынында тормышчан вакыйга-хәлләрөн асылында тирән фәлсәфә ята. Әйсө, мәхәббәт олы илаһи кичерөш, ул кешенә яшәешенә нур сирпи, мәгънә бөрки. Ләкин чынбарлыкта үзгә төшенчәләр, йөгөнөшләр дә бар икән. Ул — жирдә нәсел-нәсәбеннө, бала-чаганны, канынны, әхлагынны, теленнө, диненнө яна буыңга тапшырып калдыру. Ләйлә-Мәжнүн, Таһир-Зөһрә, Ромео-Джүльетталарның олут мәхәббәтләрөннән нәрсә калган? Зәнгәр томанга төрөлгән риваять, миф, фажигаләрөнә аянычы гына безгә килөп житкән. Һәммә кешө бөек хисләрө дулкынында чайкалып, үз мәнфәгатләрө, тойгы-кичерөшләрө колы булып кына калса, ул үзенң изгө максатын — нәсел, ыру тәрбиялөп калдыру бурычын үти алмас, жир халкы Атлантида утравыдай юкка чыгар иде.

Шунар да М.Мәһдиев мәхәббәт шаукымын, романтик-хыялый шагыйрьләрдән аермалы буларак, күпертеп, томанлы күкләргә чөеп сүрәтләми, олы тойгыны тормышнын табигый дәвамы, кеше яшәешенең бер чагылышы, сөземтәсе, жанлы божрасы буларак аңларга тырыша. Мәхәббәт бар. Әмма авыл кешесенә хатын-кыз, беренче чиратта, исемен дәвам иттерү, нәсел калдыру, йортны алып бару өчен кирәк.

Балалары-сөөнечләре үзләре турында хәбәр салып, агач идәнгә тупылдап баскач, Шәяхмәт тә, Хәкимулла да хыялый каһарманнардан кайтыш яратмыйлар икенче ярыларын. Хәкимулла белән Васфикамалның үзләренә йорт өлгертеп, ирнең сугышка китү алдыннан сонгы төннәрен ничек уздыруларын укып карагыз! Анда ялангач оятсызлык, порнография, женси азгынлык галәмәтенә эзе дә юк. Ә никадәр кайнар дөрт, олы мәхәббәт хисе генә тудыра алган, ясалмалыктан ерак жылылык, серле аңлашу, төнге хыялый әңгәмә...

Язучы милләтне, халыкны гайлә саклый, дигән иманда, ышанычта яши. Һәр гайлә — мөстәкыйль бакча түтәле. Кишер, чөгәндер, шалкан, сарымсак, суган, бөтнек түтәлләре һәркайсы үзенчә үсә, үз тормышы белән яши. Язмышлары, хольклары төрлө-төрлө. Әмма барысы да берүк кояш жылысы астында үсә, уртақ туфрақ — жирдә, шул ук яңгырдан шифа алып шыта, югарыга тартыла, Якынлык һич кенә дә үзгәлекне, аерманы, кабатланмасын инкар итми, юкка чыгармый.

Осталык нигезләре

Мәһдиев «язарына азыкны» таныш-белешләре арасынан, туып-үскән ягынан «чокып» ала, хыял уены белән баета, тулыландыра. Тәнкыйтьче Фарваз Миннуллин аны яшьлеген сагынып яшәүче, туган ягының үткәнә, табигатенә гашыйк язучы дип атаган иде. Чыннан да Мәһдиев ижатында Арча ягы сагыш-моң, шатлык-бәхет белән тулы шигъри төбәк дәрәжәсенә күтәрелә. Туган авылы Гөберчәкне, яшьлеге узган Казанбашны ул Париж, Берлин, Мәскәү, Кырлай кебек әдәби образлар дәрәжәсенә күтәрә. Бу — табигый. Мөхәммәт шул төбәктән чыгып, туып-үскән туфрагына садә ихтирамын гел сиздереп яши, шул як язучыларынан аермалы буларак, туган вилайятеннән яшлы чыгып китми. Казанга күчеп килгәнче, Арча ипиен ашавын, һавасын сулавын, якташларының күнел әнжеләрен, әхлакий мәгънәләрен күнеленә сендерүен дәвам итә. Бу байлык бөтен ижат гомеренә житеп, аны тукландырып, нур бөркеп, эчке ышаныч биреп тора. Язучының ачышларын аңлау, фәлсәфәсенә төшенү өчен туып-үскән туфрагына аяк басу, туып-үскән йортын күрү кирәк, диләр. Мөхәммәт Мәһдиев мисалы шуны тулысы белән раслый.

Житлеккән әдәби әсәр чорны, аның мен тармаклы тормышын хикәяләү белән генә чикләнми, язучының рухи дөньясын, холкын, уй-кичерешләрен, фәлсәфәсен эченә ала. М.Мәһдиев әсәрләре ижатчы белән анын каләменнән төшкән каһарманнар арасындагы якынлыкның бер үрнәге. Язучы үз геройларына нисбәтән беркайчан да битараф була алмады, ул аларның унышларына сөнә, хаталарына көенә. Тормыш буйлап, кулга-кул тотынып, жилкәгә-жилкә терәп, янәшә атлый.

Ат кешнәве, эт елавы, арышның серкәгә утыруы, яфрак лепердәве, сабан бәйрәме турында язсынмы, кешенә олы дөньядагы урыны турында уйланынмы, һәммәсе артында язучының үзен, шәхси кабул итүен күрәсен, нечкә күнелен сизсәсен. Үзәктә — кеше жаны. Ул анын һәр борылышына игътибарлы. Мең еллык, тирән тамырлы имән агачы кебек, бу ижат халыкның бәгыренә, күнеленә барып тоташкан, ул аннан көч, дөрт, дәрман алып, һәр яңа буынга бәллүр савыт төсле, төрледән төрле нурлар балкышын

уйнатып, үзгәдән-үзгә яклары белән ачыла бара!

Миллилекнең һәм әдәби осталыкның төп күрсәткече тел икәнлекне тирәнтен аңлап ижат итә язучы. «Мөхөммәт Мәҗдиевнен теле, — дип яза А.Гыйләжөв «Сайланып чыккан сүзләр» мәкаләсендә, — Илһам Шакировның мәгърур тавышы, Рөстәм Яхинның музыкаль фантазиясе кебек сирәк очрый торган милли байлыгыбыз». Ул туган телнен төрле каһарманын, көч-күәсен, сыгылмалы байлыгын сиземләве, аһәнен, монын тоюы белән горуранып яшәде, шул байлыкка сокланып ижат итте. Әйтәрсен дә, ул кыска-кыска жөмлөләрне янәшә тезә дә, читкәрәк китеп карый. Каһарманны да жөмлөсәнә охшаган: офыкта көтмөгәндә пәйда булалар, үзләрен күрсәтәләр, олы дөнья белән бәйләнешкә керәләр, ачылалар, фикерләрен әйткәч, комсызлык күрсәтмичә, урынны башкаларга бирәләр. Бер кешене икенчесе, өченчесе алыштыра, сүзгә дүртенчесе кушылып китә, бишенчесе ата сүзе — мәкаль кыстыра... Яр буендагы чуерташлар төсле гажәеп бай һәм төрле анын кешеләр токымы. Язучының бай һәм тырнаклы хәтерә үзен бушатырга, күргән-белгәнә кәгазьдә ныгытып калдырырга ашыга. Берүк кешене тууыннан алып, үлемә чаклы, һәрйаклап сурәтләп торуға вакыты юк. Биографик дәрәжәсе аны канәгатьләндерми. Кешенә күнел түрән бушатып, эш-хәрәкәтен, кылану-уйлану рәвешен ачып, гәйләсе, балалары белән котласа, ана артыгы кирәкми. Адәм баласы жирдә эз калдырды, дигән сүз.

Ижат юлы — таба асты мисле шомә, тигез була алмый. Язучыга зиһән хәзинәсен тирәнрәк ачу, әсәрләрен бастырып чыгару, үзен раслау өчен берөзлексез көрәшәргә туры килә. Ә гомер исә, шаһрен кашыдай һәр көнне кими, кыскара бара. Халык Мәҗдиевне рухына, жанына үткәреп, яраткан язучысы итеп кабул кылганнан соң да, байтак вакыт узгач кына ана рәсми танылу килде. Сәбәпләре төрле. Холкы-фигыле дә, тегермән канаты төсле, жил искән якка кыйбласын үзгәртеп торуны өнәми. Үзен төкәбберлек дәрәжәсендә горур тотуы, кемгәдер ялагайлану, мәххия яудыру юлына төшмәве, дәресе, булдыра алмавы, Мәҗдиевнен тормышын кыенлаштыра. Мәгәр үзе булып калырга мөмкинлек бирә. Бу — язучы өчен иң олы казаныш.

Мәҗдиев әсәрләренә исемнәре тирән мәгънәле, күбесе көйле яңгырашлы. Ул еш кына әсәрнен эчтәлегенә, каһарманның язмышына («Кеше китә — жыры кала»), ахыр чиктә, авторын биографиясенә барып тоташа («Торналар төшкән жирдә»), рухи дөньясын, шатлыгын-кайгысын, милләтенә килчәгә өчен жан атып йөрүен аңларга булыша («Бәхилләшү»). Лирик-романтик чигенешләргә маһир булса да, Мәҗдиев чынбарлыкны үзе күргәнчә, аңлаганча, реалистик алымнар белән сурәтләде, кечкенә генә күренеш-вакыйга детальдә олы мәгънә сизеп, гомумиләштерә белде. Әйтик, авыл һәм шәһәр хатыннарын чагыштырып сурәтләвендә дәрәжәк тә, арттыру да, берсен якын итү дә, икенчесен артык хупламау да бар. «Авыл хатыннары белән сөйләшәп утырырга яратам мин. Алар төкәлләфсез була. Аларның күрешкән вакытта күлмәкләрен дә, чәлләрен дә, кыяфәтләрен дә мактау мәжбүри түгел. Ә шәһәр хатынына шул мактау сүзләрен әйтмичә кара. Бигрәк тә авылдан киләп шәһәрләшкәнәң, һәр адымында дама-ханым булу сыйфатына берәр зыян килмәсен тагы дип һәр сулышын контроль астында тотып газпланып яшәүчегә. Авыл хатынының жилдә, кояшта янган беләк-мүеннары да «загар»га керми, шуна күрә аны телгә аласы түгел. Шәһәр «ханымы»ның «загар»ын әйтмичә кара! Мәңгегә дошман итәчәк».

Авыл халкының ерактан килгән горәф-гадәтләрен оныта барып, Көнбатыштан иңгән мәдәният йогынтысына биреләп, үзенә генә хас үзенчәлекләрен югалта баруы өчен анын күнелә әрни. «Бәхилләшү» әсәрәндә

шәһәргә күчеп киткән кешеләрнен авылча (димәк, татарча) яшәвен, киенүен, уйлавын искелек санап, исемнәренә хәтле үзгәртүен сурәтлi. Ана телендәге матур янгырашлы исемнәренә заманча, милли рухыбызга ят атамалар алдылар, руслаштылар. Шул рәвешле, диненнән, теленнән, халкыннан аерылган манкортлар буыны күтәрелде. Балаларга милли тәрбия бирү, ата-баба һөнәренә, йола кагыйдәләренә, халыкның рухи бөеклегенә өйрәтү сүнәп бара, татар милләте дигән «сөт»нән майлылыгы кими.

Югарыда телгә алынган үзенчәлекләр янына ижатының нигезенә, бөтен әсәрләренә якты нур сирпеп, күпчелек метафораларының, сынландыруларының үзәгендә торган табигать күренешләре белән бәйлә ягына гына диңгизгә юнәлтәсе килә. Аның өчен дөнья сурәте — табигать сурәте. Дөнья бөтенлегенә — табигать бөтенлегенә. М.Мәһдиев әйләнә-тирәнән матурлыгын, табигатьнен эчкә сулышын жаны белән тоеп, кадерен белеп яшәүче шәхес иде. «Кистем каен, кистем каен» язмасында ул болай ди: «Агачлар кешеләр кебек жанлы. Алар безне танылар, күрәләр, аңыйлар. Тик табигать аларга тел генә бирмәгән, Хәер, үзара аңлашалар, сөйләшәләр алар, әмма безнең телне белмиләр. Алар елыйлар, көләләр, рәнжиләр, үч алалар. Алар авырыйлар, балаларын башка чыгаралар, картаялар, үләр. Аларга күз дә тия. Алар...

Без бала вакытта картлар өйтә иде:

— Агачны рәнжетмәгез, ана яра ясамагыз, аның төне авырта».

Биредә табигатькә табынуның анимистик чорыннан килгән ышану да, агачларны әдәби образ дәрәжәсенә күтәрү дә, яшьрәк буынга әдәп-әхлак дәресе бирү дә бар.

«Жир йөзәндә алты кыйтга...» сәяхәтнамәсендә ул Афинада стоик фәлсәфи мәктәбенә нигез салган Зенонга таянып болай дип яза: «кеше никадәр табигатькә якынрак булса, аның серләрен никадәр нечкәләбрәк өйрәнсә, шул кадәр әхлаклы була». Мәһдиевның язучылык кодрәтен «ачуда» туган як табигате иң төп кылны уйнаганлыгы бәхәссез.

М.Мәһдиев ижатының сурәтләр фикерләү чаралары бай һәм төрле булуына карамастан, аларның күпчелегенә, язучының рухи дөңясен, кешенен психологиясен ачу юлында иң еш кулланылганның табигать дөңясен сынландыруга нигезләнгәннәр. Аларны системалы рәвештә өйрәнү махсус фәнни хезмәт бурычы. Табигать күренешләре белән бәйлә образлар системасын таркатып караганда, күбесенчә халык ижатына, татар сүз сәнгатенә иң гүзәл кыйммәтләренә барып тоташкан традицион сурәтләр икәнлегенә инанасын. Ул аларны вакыйга агышына, рухани халәткә бәйлә рәвештә үзгәртә, янарты, үстерә. Жөмләдән, Мәһдиевның булсын прозасында, булсын публицистикасында аеруча еш һәм төрләр мәгнәви, хисси контекстларда кулланылган традицион образларның берсе — жыл. Бу сурәт ижатының буеннан-буена сузылып, гажәеп төрләр вазифалар үти. Дөрес, жыл символы татар әдәбиятында, аеруча шигърияттә күптәннен яши. Ул халык жырларына, иң борынгы шагыйрәбез Кол Гали әсәренә эчкә яктылык, нур сирпеп торучы образ. «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә ул риторик эндәш, жавапсыз серләргә житкерү чарасы.

Акрын искел, сабых йиле, нә үтәрсәм,
Сөн исәли бән мөфәррәх улдым имди.

XIX гасыр ахырының бөек шагыйрә Г.Кандалый ижатында «саба жиле» лирик каһарманның сердәше дә, аның иң татлы хисләрен Сәхипжамал абыстайга житкерүче дә. Жил мәгълүм күләмдә кешегә хас (арадашчы) сыйфатларны да үзән ала.

Саба йиле, исәр булсан,
Парау атлайк нәфис жайга,
Сәләмемне тиригәй сән
Сәхипжамал абыстайга!

Мәҗдиевнән мәкиббән китеп яраткан шагыйрьләре Тукай белән Дәрдемәнд ижатларында жилнән мәгънәви офыгы кинәя, ижтимагый-сәяси тормыш борылышларын чагылдыру чарасы булып китә.

Исте жилләр ил эченнән,
Иртә-кич салдым колак,
Жил-жиләсләрнең моңыннан
Зәүкы әлхан алмадым.

(«Бүзләрем маналмадым». Дәрдемәнд).

Нечкә зәвыклы шагыйрьнән ил язмышын, киләчәген берничә юлга сыйдырган «Кораб» шигыренән «Дингез шаулый, Жил өрәдер», «Чыкты жилләр, Купты дулкын, Ил корабын жил сөрә» кебек тәшвишле, шомлы юлларын белмәүче татар сирәктер. Тукайның «Көзге жилләр»ендә образның ижтимагый мәгънәсе тагын да тирәнәя, киләчәк афәт куркынычына ишарә итүче, кисәтүче символ дәрәжәсенә күтәрелә.

Көзге төн. Мин йоклай алмыйм,
Өй түрәндә жил жылай;
Жил жыламый, ач үлемнән куркусыннан ил жылай.

(«Көзге жилләр». Г.Тукай).

Югарыда аталган әсәрләргә Мәҗдиев җае чыккан саен кабатлай, үзә дә табигатьнән бу серлә күренешен аңларга омтыла, жилгә мәҗусиләрчә табынуын яшерми. Совет чоры шагыйрьләреннән ул Такташ ижатына, бигрәк тә анын жил образын көчле хисси экспрессия аша сурәтләвенә мәкиббән китеп, «Ә жил, моржа сандугачы», «жил — дус кеше», «Ә жир инде — безнең анабыз» («Бүгенге матурлык») кебек чагыштыруларына соклануын тәкъаррлаудан туймады. Үз ижатында да Мәҗдиев жил сурәтен яратып, төрлө мәгънәви вә стилистик максатларда кулланды. Анын әсәрләренә жил көтмәгәндә, уйламаганда, нәкъ Такташ әсәрләрендәгә шикелле, кинәт килеп кереп, фикер сөрешенә, хис агымына юнәлеш бирүче ачкыч — сүз булып китә. Ике пьесасының берсен ул «Әгәр жил очырса...»(1983) дип атый һәм вакыйга «серен» ачу юлында шул атаманын метафорик мәгънәсе турында бер мизгелгә дә онытмый. «Без — кырык беренче ел балалары» әсәрен гомумирәк рух белән тәмамлауга да жил образы мөмкинлек бирә. Ул — бүгенге белән үтәп киткән яшылек арасында арадашчы.

«Ах син жил!

Син һич агачларны селкетмисен.

Син бары тик телеграф чыбыкларына гына кагыласың да шомлы итеп сызгырасың. Аязга булса да, янгырга булса да сызгырасың, Син миңа яшьлегемне сөйләсен...»

Иң соңгы юлларына килеп кергән жил образы «Ут чәчәге» әсәренән янгыраш офыгын кинәйтеп жибәрә. Салмак кына исә башлаган жил акрынлап табигать тормышына яна бер агым булып килеп кереп, лирик затның зиһен күзәнәкләрен уятып жибәрә. «Кинәт дымлы жил исеп китте, күк йөзенән урман белән тоташкан ягыннан шомлы гөрелдәү ишетелде, янгыр жиле уйнаклап күл кырыендагы сары инкүлекне бетерә башлады...

Тукта, исмә, жил, болын исе алып киләсен дә тын юлларын кытыклайсың, хәтерне тирәнәйтәсен...

Чү! Тукта жил...

Бер әсәрендә жил авторның вакыйга-хәлләргә шәхси мөнәсәбәтен, бәйсен шәрехләү, үз эчке дөньясын ачу алымы булса, икенчесендә ул каһарманның рухи халәтенә үтеп керү максатына буйсына. Такташның нечкә билле март жиле «Мәнгелек яз» романының үзәк герое Ахиярга да «тынгы бирми». «Март жиле председатель Ахиярны төмам исәрләткән иде».

Кыскасы, бөтен ижаты буйлап энже бөртекләредәй сибелгән жил образы махсус фәнни хезмәтнен нигезен тәшкил итә алып, традицион образның яна тормыш белән яшәвен күрсәтү дә булып иде.

Ин тирән рухи тамырлары белән жиргә якын авыл кешесе булса да, Мәһдиев фикерләү рәвеше белән «көнбатышлашкан», сурәтләү чаралары, композиция (тартмалы) төзү алымнары буенча модернистик, экспрессионистик, төртмәле телле кабатланмас шәхес иде. Белем тәжрибәсе, татар, рус әдәбиятларын яхшы белүе, дөнья сүз сәнгәтеннән хәбәрдарлыгы ана бал корты кебек, бер чәчәктән икенчесенә жинел күчеп йөрергә мөмкинлек бирә. «Язучының ижат лабораториясеннән» язмасын ул «В.Солоухинның «Капля росы» дигән романын укыйм» дип башлап жиберә. Рус авылының тирән серләрен яхшы белгән, халкының сулышын тоеп, шуларга барабар өслүб таба алган В.Солоухин ана рухы белән ин якын язучыларның берсе. Бу әсәр белән танышу барышында М.Мәһдиев үз авылын искә төшерә, аналогия, чагыштыру эзли, роман турында беләнлөй «онытып», читкә калдырып, күнеленә сенеп калган авылдашларының үзенчәлекле, кабатланмас сыйфатларын барлый башлый. Берничә сызык аша һәркайсының килеш-килбәтен, холкын, рәсемгә төшергәндәй, шактый кешене, авыл өчен мөһим үзгәрешләрен сурәтләп бирә. «2. Гатият абзый, затлы рәвеш, Уральск тормышын сөйли, суыкта эскерт салганда үрдәк кыздырып ашау турында төмлөп сөйли, авызга егып салалар, ди.

Төкә сөзгәнне төмлөп сөйли... 5. Хадичәтти. Артистка, Мәгъсүмне мәче алырга чыгара... Мансур белән без көнбагыш башын урлагач, әни янына кереп... Ике малайсыз калды...»

Берничә жөмлө, штрих белән кешенен матурлыгын да, фажигасен дә искә төшерә. Һәркайсында хикәялек оеткысы жәйрәп ята.

Табиғый хасияте белән философ, тарихчы, көрәшче, лирик-монсу жанлы шәхес буларак, Мәһдиев татар әдәбиятында барган эзләнүләр рухын алдан сиземләп, кешенен ан төпкелендә яткан катламнарга үтеп, яшәешнен гомумсимволик мәгънәләрен ачу юлларын күрсәтеп, сызымлап калдырган икән, ләбаса.

Татар әдәбиятының гүзәл казанышларына таянып, ул прозабызны гажәеп матур образлар, камил сурәтләр белән багетты. Чал тарихлы татар сүз сәнгәтенә үз биеклеген тудырган олы сүз остасы булып кереп калды.

Юмор — табигать бүлгә

*Бу дөньядан кемнәр китәр, кемнәр килер.
Көлә-көлә юмор яшәр гомер-гомер.*

Гамил Афзал

Юмор хисе — тумыштан бирелә торган табигать, ата-ана, Аллаһ бүлгә. Ул, акча кебек, йә бар, йә юк. Сәләтле язучы үзен көчлөп яисә кемнәндер үрнәк-өлгә алып булса да, көлкеле сюжетлы әсәр тудырырга мөмкин, ләкин «агач көрәк белән карандаш очлап булмаган» (М.Мәһдиев) шикелле анардан юморист чыкмаячак. Көдү хисе белән туган кешеләрдән, гадәти аралашкан

вакытта да, шаянлык, ироник караш белән чынбарлыкны бизәбрәк яшәргә омтылыш бөркелеп тора. Әйтик, арабызда яшәп ижат итүче Марсель Галиев, Камил Кәримов, Алмаз Хәмзин, Ләбиб Лероннар белән күрешкәндә үк, алар әле сиңа берни әйтмәсә дә, автоматка көйләнгән жиһаздай, авыз синаен өмерне көтеп тормыйча, як-якка жәелә башлый.

Батулла елмаюын, жылы сүзен, очрашкан кешесенә мөнәсәбәте ачыклангач кына чыгарса, Фәнзаман исә ироник карашын, бәясен кара эшләпәсе сытылганрак чыраена төшергән шәүлә астына яшерә дә, «теге» тынычлангач, көтмәгәндә чагып ала. Ә инде юмор, сатира төрәнә караган әсәрләрендә көлү осталарыбыз яшәешәбезне, кеше холкын, сөйләшү-аралашу алымнарын үзләренчә янгыратып, көлдәрәләр, уйландыралар, башкачарак яшәүгә рухландыралар. Алда әйтелгәнчә, житди язучылар «ширкәтәндә» дә кинәт юмор капусы ачылып, әдәби хәзинәбез тутыкмас әсәрләргә баеп куйган очраклар да була. Мисал эзләп күрешсә керәсе түгел. Коммунистлар хакимиятен, ул чор тәртипләрен сагынуын яшермәгән, тышкы кыяфәте белән житдилекнең аргы ягына чыккан, кыскасы, жиз һәйкәл урынына гына бастырып куярлык Фәтх Садриев каләменнән чәчрәп торган сатирик, гротескы «Адам әүлиясе» повесте төштә дисән, хәтта Мәҗидиәв тә, «едва ли», дип, әйтмәсә дә, кем уйлаган мәгънәсендә озак итеп башын селкеп торыр иде кебек.

Юморист саналуга дөгъва итеп тә әсәрләренә көлдәрү рухы житешеп бетмәгән мисаллар да бар. Шагыйрь Зәки Нури, урыны жәннәттә булсын, гадәти аралашканда жор телле, һәр күренеш-вакыйгадан, сүздән кызык табып, кәмит ясап яши белүче шахәс иде. Ә чәнечкеле, төртмәле, көлкеле дип тәкъдим ителгән шигырьләре иреннәргә елмаю күбәләгән сирәк кундыралар. Зәки абыйның тапкырлыгы, чичәнлегә, үткән сүзә ник шигырьләренә кунакка булса да керми икән, дип, кемдер эпиграмма да язган иде.

Ошбу шахәс турында сүз чыккач, шуны искәртәсе килә: Зәки Нури — Татарстан Югары Советы депутаты, Язучылар берлегә рәисә вазибаларын башкарган түрәләр арасында (тәнкыйтьче, галим Ф.Галимуллинны санамаганда) Тукай бүлгән алмый калган бердәнбер язучы. Бу анын шахәсенә хөрмәт уятмый кала алмый. Ялагайлар сүзенә ышанмыйча, үз ижатына объектив бәя бирә белү — юмор хисен булу-булмауга да бәйле дип уйлыйм. Ул — әхлак шикелле үк, нәселдән килә торган хасият.

Халыкның тормыш тәҗрибәсен, тапкырлыгын «тәнәнә» сендергән мәкаль-әйтемнәрдә, мәзәкләрдә, чәнечкеле жырларда күптәннән яшәсә дә, язма әдәбиятка юмор, сатира сонрак үтеп керә, ә инде XIX гасыр ахырында, бигрәк тә XX йөз башында поэзиябез алдынгы дөнәя әдәбиятлары дәрәжәсендә торган көлү үрнәкләрен бирә. Акмулла, Тукай, Бабич, драматургиядә Г.Камал кебек олы шахәсләребез юмористик, сатирик әсәрләрендә шул чор татар жәмгыятенен үсешенә аяк чалып торган тискәре күренешләрен, искелек калдыкларын, печән базары мөртәтләрен, надан руханиларны кояш яктысына тартып чыгаралар. Үткән белән көлә-көлә саубуллашып кына киләчәккә барып була, дигән фикерне уздыралар «Чикерткә», «Ялт-йолт», «Яшен» кебек сатирик журналларыбыз.

Юмор белән сатира дулкыны прозага сонрак һәм авыррак үтеп керә. Сатира өслүбенән житди казанышы, беренче карлыгачы булып саналырга ләеклы әсәрә — Шакир Мөхәммәдовның 1905 елда ижат ителгән «Япун сугышы, яхут доброволец Батыргалы агай» повесте. Юмористик юнәлеш, үзе турында «кычкырып» хәбәр бирмичә, нечкә һәм кычыткан кебек, көтмәгәндә чагып алып, Ф.Әмирхан, Г.Гобәйдуллин, Ш.Камал (анын «Депутат»ы әлегәчә заманча янгырый) әсәрләрендә реалистик төпкә бөтен ижатларын туыландырып, баеп тора.

XX йөз башында ижат ителгән хикәяләрендә Ф.Әмирханнның көлүе, яна гайләгә әле генә төшкән оялчан килең кебек, «холкын», киләчәктә өйдә кем хужа буласын сиздермичә «яши». Язучының интеллект көче, сурәтләгән кешеләренә ахыр жылы карашы (Салихжан кари, Сәмигулла абзый һ.б.) сатира утын чыгарудан тыебрак тора.

1924 елда ук язылып та, бары тик 1991 елда гына укучыга барып ирешкән «Шәфиғулла агай» да язучы ата-бабалардан калган горейф-гадәтләрдән, милли йолалардан баш тартып, яна хакимият штампларын, шигарьләрен уйламыйча, мәгънәсенә төшенмичә кабатлап, тере мәеткә әйләнгән типтан каһкаһә белән, сатира чараларының чикләнмәгән мөмкинлекләреннән файдаланып көлә.

Шул ук егерменче елларда ижат ителгән «Собачье сердце» әсәрендә М.Булгаков, эттән кеше ясап, гротеск — чиктән тыш күпертү алымы белән, замана галәмәтләрен икенче яктан фаш итә.

Сталинизм чорында, әдәбиятның сакалыннан социалистик реализмның корыч кулы тотып торган елларда, сатира белән юморның әллә ни мантый алмавы аңлашыла булып. Борынгылыктан, комсыз хәзрәтләрдән, унмаган колхозчылардан көлеп кенә бу төрнән зур унышларга ирешә алмавы көн кебек ачык иде. Шәхес культы фаш ителеп, Хрущев жепшеклегә безләргә дә килеп житкән алтмышынчы елларда гына юмор белән сатира иркенрәк сулап куйдылар. Көлү капкаларын каерып ачып, олы юлга чыгу мөмкинлекләренен чиксезлеген күрсәтеп, ике талан күтәрелә: шигърияттә Гамил Афзал (анын «Өф-ф итеп» шигърьләре жыентыгы 1968 елда нәшер ителә), прозада юмористик хикәяләре һәм «Без — кырык беренче ел балалары» (1968) белән Мөхәммәт Мәһдиев. Әйтәрсен лә, жир катламы күмеп торган чишмәне кемсәдер тазартып куя да, аннан тынчу һаваны таратып, тирә-якны сикәтләндереп жибәргән саф, салкын, вакыты белән кайнар су бәрәп чыга. Шул чорда М.Әмирнән «Балыкчы яланнары», «Мыжык карт», Батулланын юмористик хикәяләре, чак кына башына житмәгән сатирик әкиятләре, Ф.Батталның шул юнәлештәге тәжрибәләре күренә. Бу әсәрләр яхшылыкка юлдаш, тупаслыкка, түбәнлеккә, артталыкка, наданлыкка дошман булып, татар дөньясын уяту максаты белән юлга чыгалар. Г.Афзал ижатында куырып, көйдереп алырдай сатира алга чыкса, М.Мәһдиевтә юмор, житешсезлекләрдән жылы һәм яратып көлү өстенлек итә. Сатирага ул сонрак язылачак әсәрләрендә, бигрәк тә «Ачы тәжрибә» истәлекләр китабында, публицистикасында мөрәжәгать итәчәк. М.Мәһдиев фикеренчә, юмор икейөзлекке, ялагайлануны кабул итми. Бер олы түрәнән дә бу жанрны үзәнә хезмәт иттерә алганы юк кебек. Законнан өстен көлү күнеле кин, рухы бай кешеләр өчен яши. Дөнья әдәбиятын Сервантесның «Дон Кихот», Лопе де Вега комедияләреннән, совет чорын «Двенадцать стульев», «Золотой теленок», татар көлү сәнгәтен Тукайның «Кисекбаш...»ыннан, «Без — кырык беренче ел балалары» кебек әсәрләреннән мәхрүм итсәң, ул таланган өй, басылган бакча кебек шыксызланып калыр иде.

Газиз Мөхәммәтшин, Фаил Шәфиғуллин һәм югарыда аталган башка юмористларның унышларын-ачышларын инкяр итмәстән, янача фикерләү, тормыш низагларын шаярту, сүз уйнату аша уздырып жибәрә белү Мәһдиев исеме белән бәйле булуы бәхәс уятмый кебек. Ул халык ижатының, классик әдәбиятның бай йолаларына таянып, көлү божрасына алынган типларның үз-үзләрен фаш итүен (эчке, яшертен), ижатчының үз бәясә, шәхси мөнәсәбәте, карашы (тышкы, ачыктан-ачык) белән кушып алып баруга, диалогларның әһәмиятен арттыруга ирешә.

Бу әсәренән үзенчәлекләре, мәгънәсе, янгырашы турында фикерләр алдагы бүлекләрдә әйтелгәләгән иде. И.Фәттаховның «Көлә беләп көлә

иде» («М.Мәһдиев әсәрләрендә юмор». Мәгариф. 1999. № 4. 22-23) мәкаләсенен күпчелек мисаллары «Без — кырык беренче ел балалары» белән «Ачы тәҗрибә» китабыннан алынганнар. Ил тарихындагы фажигалә елларны тасвирлаган, укучы яшүсмерләреннән тормышын бизәмичә, көлкеле ситуацияләр, кызыклы алымнар белән сурәтләгән бу әсәр композицион жыйнаклыгы, бәяләренен төгәлләге белән укучылар һәм әдәби тәнкыйть тарафыннан үз чорында ук унай бәяләнде. Әлбәттә, аның төп ачышы бай һәм жор теле, сыгылмалы өслүбе, үзеннән жибәрми торган чәчрәп торган юмورى.

«Без — кырык беренче ел балалары»нын беренче юллары ук сине ин житди вакыйгаларны да жинел итеп, жылы юмор белән кабул итүгә әзерли кебек. «Коридорга чабата тузаны аркылы («чабата» тәрәзә урынына куелган диярсен. — Т.Г.) көлтә-көлтә булып кояш нурлары сузылган иде. Менә дөньянын рәхәте кайда икән. Әле кичә генә без колхоз басуында көлтә кергә, бәрәңге ташый идек. Үгезне туарып тәртә арасыннан этеп чыгарганга әле тәүлек тә тулмаган... Миләр катып калган, аларны кыймылдатмаганга өч-дүрт ай».

Мәһдиев каләме кагылган укучы яшьләреннән, укытучыларнын, шул төбәктә гомер итүчеләреннән күбесе сөйләшү, уйлану, үз-үзләрен тоту рәвешләре, көлкеле вә сөйкемле сыйфатлары белән һәркайсы кабатланмас шәхес буларак күнелдә калалар. Шуларнын берсен — «сәхнәдә» аеруча еш күренгән, мыскыллап көлеп, ахыр чиктә ихласи яратып сурәтләнгән Гыйззәтуллинны искә төшерик. «Гыйззәтуллин питон авызына үз ихтыяры белән кереп барган гипнозланган куян шикелле аның артыннан кабатлай» чагыштыруы егетнен югалып калуын күрсәтә, алдагы өзек анардан көлүнә тагын да югарырак «дәрәжәгә» күтәрә. «Гыйззәтуллин теге коры яшен чатнаган вакытта авызын ачып калган иде, берничә секунд буенча шуны яба алмыйча катып торды. Бите ап-ак булды (автор егетнен шул халәтен үзә күрәп торган диярсен. Бу алым әдәбиятнын ышандыру көченән бер чыганагы. — Т.Г.). Ләкин сары күлмәклә — нигездә мәрхәмәтлә кеше (исеме әйтелмичә, тышкы күренеше, бу очракта киemenen төсе белән генә тамгаланган кеше өлешчә генә яхшы була ала).

Ул, Гыйззәтуллиннын битенә кызыл таплар чыккач кына, янадан дәште.

— Кабатла минем арттан, — диде. Аның тавышы, һәр сүзә чырт-чырт итеп чыга иде».

Сугыш чоры яшәешенә жайлаша алмаган, укуы да авырлык белән бирелгән каһарманыннан көлүнә автор күп төрлә алымнар кулланып дәвам итә. Аны искә-телгә алганда да фамильярлык өстенлек итә: Гыйззәтуллин һәм бетте-китте. Үзен яратмаган, анларга теләмәгән укытучылар белән тарткалашып, егет төмам бетерешә. «Гыйззәтуллин биреште. Тавышы теткөләнде, вак-вак кисәкләргә таркалды, берөзлексез борыныннан акты. «Якынаячакмын» сүзен әйтеп бетерә алмыйча, кинәт урталай сынып, партага ауды». Теләсә нинди тискәре, аумакай кешедә, бигрәк тә яна гына тормыш юлына атлаган үсмердә хәтердә калырдай яхшы сыйфатлар да булмыйча калмый ди кебек автор алдарак.

Сирәк эләгә торган мунчада юынган укучы ямьсез малай түгел икән.

«— Апа, Гыйззәтуллинга яна колак куйганнар!» — дип кычкыра берсе. Ул «алсу янаклы, матур кызгылт колаклы чип-чиста бер мөлаем малай булып класска килеп керә». Шаян арттырулы бәяләрендә кырысрак булганы өчен автор каһарманын инде бизәп сурәтли. «Мунчада юуну» кешенен матур киләчәгенә киная — символ, чистарыну — катарсис дәрәжәсенә күтәрелә.

Уналты-унжиде яшьлек үсмерләренң һәр шәйгә үз бәяләре, ачык ярылып яткан мөнәсәбәтләре булуны ассызыкларга онытмый Мәһдиев. «Без тынып калдык. Мөрәле малае Әлтафи миңа борылып пышылдап кына болай диде: « — Чукунды, малай, монда ат печүчеләр әзерлиләр икән, укытучылар түгел».

Әлтафи үз сүзен өздәреп әйтә белә, бәягә кесәгә керми торган, колоритлы укучыларның берсе. Менә яшьләргә рәсем укытучысының килеп чыгышы турында хәбәр килә. «Әтисе потомственный дворянин булган икән. Моны ишетүгә безнең колактар торды. Әлтафи һич тә риза булмыйча, бөтен класска ишетелерлек итеп татарча: — Череп таркалган сыйныф, — диде. Әркәшә дә моңа кушылып:

— Алайса, безне алпавыт калдыгы укыта икәд, — дип куйды.

Әркәшенән һәрвакыт борыны тыгылган була, һәм ул бервакытта да борын авазларын әйтеп мәшәкәтләнми иде».

Бу юллар көлкеле эффект тудыру белән беррәттән, сугыш алды балаларының аны шул чор сәясәте — сыйнфыйлык белән агуланган булуны да искә төшерә. Яшь каһарманның белем, төрле фәннәргә үзләштерү дәрәжәләрен ачканда, авторның төп таянычы — юмор. Шул ук Әлтафи икенче бер очракта бөтенләй башка яктан «ачылып» куя. «Әлтафи дык-дык басып (ул зур-зур эш ботинкалары киеп йөри иде), кыю рәвештә карта янына барып басты, күрсәткеч таягын алып аны Канадага төртте дә сөйли үк башлады.

— Гренландия бик зур жир кесәге, — дип алып китте ул, — андый зур жир кесәге бик сирәк очрый. Анда бик суык, анда аюлар, жирафлар, кыр кәжәләре һәм моржлар яши...». Укытучы, әлбәттә, дөньясын онытып, үз уйдырмасына үзе ышанып сөйләгән Әлтафине «— Гренландияме ул», — дип, бүлдәреп, ачуланып ташлый.

Мәһдиевның Әлтафи, Әркәшә, Зарифуллин, Гыйззәтуллин кебек яшьләрдән башка үзе ифрат яхшы белгән, дөньясын онытып келгән кавем — укытучылар. Инде классик мисал булып киткән, укытучылардан келгән кискәкләргә искә төшерик. Сүз әүвәл автор исемнән бара. «Зоология укытучысы, куенына кереп, озак кына актарынды да чынаяк зурлыгындагы сәгатен тартып чыгарган булды». Чынаяк зурлыгындагы сәгатенң эчке кесәгә сыймаганын белсәк тә, баянчыга ышангандай булабыз. Колакны икенче күзәтү торгыза. Мөгаллим сәгатенә кулына алмый, ә «тартып чыгарган»дай була. Ин гадәти мантийк буенча да, шик белән әйтелгән фикернен аңлатмасы булырга тиеш. Баяне укытучысының эш-хәрәкәтен инә күзеннән уздырып утырган укучы гына бирә ала. «Узган төн генә йокы алдынан Әлтафи сөйләнеп яткан иде: «зоология укытучысына корчангы йоккан ишем, шуна күрә дәрес вакытында сәгать караган булып кашынып ала икән».

Рус теле укытучысын карикатура — маска дәрәжәсенә күтәреп көлдә ижатчының авыл тормышын нечкәлекләргә белән белүе ярдәмгә килә. «Күзлеген салгач бу кеше бөтенләй хәтәр булып тоелды. Гел йөгән белән күреп ияләнгән ат янына йөгәннен салгач барырга куркасын. Ул әллә нинди талый торган ат күк тоела». Күзлексез мөгаллим янына йөгәннен салган, «талый торган» атны бары тик Мәһдиев кенә бастырып куя ала. Монда инде, көлөргә дә, еларга да белмисен!

Укытучыларга шаян, төртмәле бәясендә ижатчы һәркайчан яшьләр ягында, ан-белем бирүчеләргә алар «күзлеген киеп», ан төпкелләренә төшөп бәяли. Укучылар берсенен тышкы кыяфәтен хуламасалар, икенчесенен тел чатакчыларын көлү үзегәнә алалар. Биредә автор олуг галим М.Бахтин Ф.Рабле ижатында ачкан «мәйдан көлүен» — арттыруны соң чиккәчә житкерү алымын куллана. Башка житешсезлекләре өстенә укытучы — нечкә аяклы, чандыр яңаклы (биредә эчке рифма — аяклы — яңаклы эффектны

көчәйтә), шүрәле бармагыдай озын нәзек бармаклы ир уртасы бер кеше». Берсе икенчесеннән ямьсез эпитетлар (нечкә, чандыр, нәзек) укучыларнын аны сөйкемсез, шыксыз бер адәм итеп күз алдына китерүләрен хуплау бурычын үтәп, табигать шул чаклы рәнжеткән кешене кызгандырып та куйдыралар.

География укутучысының сакаулыгыннан көлү авторга да, укучыларга да чын ләззәт бирә.

— Ужган дәрәчтә беж Гренландия турында укыдык, — дип сүз башлады ул, янчыклы кесәсенә кулын тыккан килеш. — Кем җавап бирергә тели».

Гренландия белән Канаданы бутаган Әлтафигә аның жен ачулары чыга.

«— Чин нәрчә, — дип булдерде аны укутучы, — әллә күжен чыкканмы?»

Өлкәнрәк буын вәкилләре дә, яшүсмерләр кебек үк, ярата, сөя, борчыла белә икән. Концертлар оештырып йөрүче Галиев Гадиләне ошатып йөри һәм, мөхәббәттә анлашу нияте белән үзенә чакыртып ала. Менә ул «Күзләрен йомып кашларын җыерды һәм башын артка ташлады.

— Хәсбиева! — диде ул, театраль тавыш белән. Мин сезне сөям.

Гадилә, әлбәттә, берни дә анламады.

— Нәрсә дисез, Галиев абый?

— Мин сезне сөям, — диде артка ташланган баш. Әйе, мин сезне... — Бу хәлгә шатланасымы, кайгырасымы икәнән Гадилә, әлбәттә, белмәде. Ин беренче эш итеп ул елап жибәрде...

МәҖдиев «Без — кырык беренче ел балалары» әсәрәндә укучы белән укутучы арасындагы мөнәсәбәтне, мәгарифкә бәйле мәсьәләләргә яктырту белән беррәттән, концертлар оештыру, әдәбият белән сәнгатьнең кеше тормышындагы урыны турында да үз фикерләрен, теләкләрен әйтеп калдыра. Катлаулы, гомуми фәлсәфи мәзгүтларны аңлаешлы, хәтергә сенеп калырлык итеп аңлатуда ана шул ук — Троян аты — юмор ярдәмгә килә. Әйтик, сәнгатьнең асылын ачарга омтылган дистәләгән тәкдирмнәр, нәзари уйланулар яши. МәҖдиев берәүне дә кабатламыйча, сәнгатьне, жинел генә, матди дөньядан өскәрәк күтәрә дә куя. «Сәнгатьнең тамак туклыгы яки ачлыгы белән бернинди уртаклыгы юк. Сәнгать — мөстәкыйль, ул ашказаны, корсак фәлсәфәсеннән югары. Сәнгать ягылмаган бүлмәләргә, чишенмишә йоклауларны исәпкә алып вакланмый... Аның законнары мөстәкыйль, ул, теләсә, суыкны да, ачлыкны да буйсындыра. Чөнки ул — йөрәк эше».

«Без — кырык беренче ел балалары»ның юмор бәпчәкләре сурәткә ялтырап килеп кермәгән битен табуы кыен.

Гомумән аның әсәрләренән яратып укуының сере фикерләү табигыйлегендә, теленен халыкчанлыгында, яшәешбезнең ин карангы күренгән почмакларында да яктылык таба белүдә һәм кешелекле юмор хисендә дип уйлыйм. Бөтен ижатына хас шул үзенчәлекләргә каһарманнарын тере, жанлы, үтә күренмәле һәм бер күрешүдә үк онытылмаслык итеп сурәтләргә мөмкинлек бирә. Әйтик, педучилище тормышына багышланган әсәрнен Әркәшә, Гыйззәтуллин, Әлтафи, Зарифуллин, Баязитова, Нина кебек укучыларын, аларга сабак бирүчеләргә, мөхәббәт мажараларын, су коенгандагы «ачышларын», концерт куюларын, ата кара тараканның кан әйләнеше турындагы, МәҖдиевтән башка берәүнен дә башына килә алмаган, тузга язылмаган сөйләкләргә бик теләсән дә, онытып булмый. Ижатына ин төгәл бәяне Аяз Гыйләжөв биреп калдырган иде. «МәҖдиев ни хакында, кем хакында гына язмасын, ул дөньяның ин каршылыкты вакыйгаларына да монсу, йомшак юмор, якты күз белән карады. МәҖдиевтәгә монсу, жинел юмор сирәк очрый торган табигать бүлгәе ул» («Сайланып чыккан сүзләр»).

Кырыс чынбарлык

Роман, хикәя, баян кебек проза жанрының серләренә төшенеп, тәнкыйть мәкаләсе, ижади портрет, сәяхәтнамә, брошюра, монография кебек төрләренә иярлөгәч, һәркайсының үсешендә үз чалымнарын калдыргач, Мәһдиев драматургия дип аталган өлкәдә көчен сынап карарга була. Русларның «не боги горшки обжигают», дигән мәкаләгә таянгандай, тиз арада «Хәсрәтле өч көн. Борчу катыш комедия» (1982), «Әгәр жыллар очырса. Драматик повесть» (1983) исемле ике пьеса язып ташлый.

Төгә хикәяләрен, «Без — кырык беренче ел балалары»н, «Фронтвиклар»ын «Казан утлары»ның баш мөхәррирләре (Р.Мостафин, Г.Ахунов) күтәрәп алып, тиз генә бастырып чыгарудан, укучының, тәнкыйтьнең «урага» кабул итүеннән «башы әйләнгән» Мәһдиев пьесалары да шундый ук унышка ирешер дип хыялланып, хәтта шулай булуына шикләнмичә, режиссерларның, театр әһелләренен күнел ишекләренә «шакый» башлый. Әсәрләренә укыйлар, ара-тирә мактаган булалар, әмма берсе дә сәхнәләштерергә алынмый. Аеруча татар күчмә театрының режиссеры Р.Тумашев теше-тырнагы белән каршы төшә, Мәһдиев пьесаларына унай бая биргән артистларны наданлыкта гаепли. Үзе мөкиббән китеп, изгеләштереп йөргән, Уфада эшләүче күренекле режиссер Р.Исрафилов та әүвәл фикерен, бәясен әйтмичә интектерә, кат-кат хат язгач кына, тискәре мөнәсәбәтән житкәрә. Әсәрән сәхнәдә куя артыннан йөрәп, автор күп вакытын югалта, нервыларын бетерә, ә шул чорның күренекле режиссерлары «Мәһдиев — драматург» турында ишетергә дә теләмиләр. Обкомда да теләктәшлек таба алмый. Мәдәният бүлгәе мөдире М.Мусин «Все это не ново, понимаешь, в чем суть» — дип кенә жибәрә. Тәнкыйтьтә дә яклау сизелми, киресенчә, якын дустан, рухи кардәше Ф.Миннуллин «Бу инде пустяк әйбер, моны тәнкыйть иткәнгә әйбер әйтмә», — ди һәм драматург, шагыйрь Р.Мингалимовның шундый ук фикердә торышына басым ясай. Г.Камал исемен йөртүче академия театры житәкчеләре Мәһдиев пьесаларын бусагадан кире кагалар. Бу «чабулары», үзен аңларга теләмәүләре турында Мәһдиев «Мин драматург булам» мәкаләсендә төфсиллә һәм үтемле итеп язса, сонрак, «Сәлимжанов-Миннуллин мафиясе» араларына кертмәде, мине танымау шуннан башланды, алар белән бәйләнүе дә куркыныч иде, берсе — юрист, икенчесе — бухгалтер, дип, жирдәге торышының сонгы көннәренәчә шаяртуын-чынын бергә кушып үпкәләп йөрдә (шәхсән, Туфан Миннуллин 80 еллыгына багышланган кичәдә Мәһдиев ижатына, аның халыкчанлыгына, сыгылмалы теленә ифрат югары бая бирде. Аны Ә.Еники белән янәшә куйды).

Тырышкан табар, ташка кадак кагар дигәндәй, Мәһдиев, күчмә театрының шул чордагы директоры Мансур Шихапов ярдәмендә, бер пьесасын сәхнәдә куйдыруга ирешә. «Хәсрәтле өч көн» комедиясе, — дип яза автор югарыда аталган мәкаләсендә, — КамАЗда, Түбән Камада ситгезәр йөз урынлы залларда шулап узды. Дус-ишсе мин үзәбез яши торган микрорайонга — Төзүчеләр сараена чакырдым. Зал монда да тулы иде. Ахырдан, бер-ике көннән бу турыда сүз булды. Халык бик карый. Бик ярата дип сөйләделәр». Татарстанның халык артисты, пантомима остасы Нуретдин Нәжмиев тә «Хәсрәтле өч көн» комедиясенә унай бая бирде: «Пьеса Мөхәммәт абыйның прозасы дәрәжәсендә торма да, халык аны яхшы кабул итте, без заманында ул пьесаны Мәскәүгә дә, Петербургка да алып бардык», диде. (30 август, 2011 ел).

Тамашачы карый, кабул итә, матбугат авызына су капкандай дәшми, башка театрлар Мәһдиев пьесалары турында ишетергә дә теләмиләр, үз хәсрәтләре үзләренә житкән. Театр сәнгатендә яна исемне кабул итмәүдә күпмедер дәрәжәдә субъектив момент та булгандыр, бәлки, ана Аяз Гыйләжөв усаллыгы, үжәтлөгә житмәгәндер. Театр дөньясына артык якын

кеше булмагач, өздерең раслый яисә киресен исбатлый алмыйм. Мәгәр сәхнә тирәсендә конкуренция белән коррупциянең ифрат көчле булуы турында төрле кешеләрдән ишеткәнем бар.

Белүемчә, Мәҗдиев пьесалары драматургия белгечләре, тәнкыйтьчеләр игътибарынан да читтәрәк калдылар. Мактамадылар да, күтәрелеп-бәрелеп сүкмәделәр дә. Күрәсен, Мәҗдиев — прозаик, Мәҗдиев — галим абруе чабуларынын тартып торгандыр. Драма жанры белгече, Мөхәммәтнең якин иткән кешесе, дустан, профессор А.Әхмәдуллиннан «Мәҗдиев пьесаларын ничегерәк бәялисез?», дип сорагач, туры җавап бирмичә, «мин аның прозасын бик яратам, публицистикасын югары бәялим, шап укытучы иде», дип котылды, судан юешләнмичә генә чыкты (июль, 2011).

Белгеч булмасам да, юл унаенда пьесаларга үз карашымны да әйтеп үтим. Укыла торган әсәрләр. Драматургиянең төп кануннары да үтәлгән. Фикерләү рәвеше, тормышның төрле кыйтгаларын ирония белән кабул итә белүе, каһарманнарын сөйләштерә алуы күз алдында. Шулай да, драма жанры ана баш бирми, биленә ияр салдыртмый. Хикмәт шунда дип уйлыйм: автор динамика, тоташ хәрәкәт турында онытып жибәрә дә әсәр (монологлар) озынга китә, жөмлөләр арасында булырга тиешле ачыкламышларны үзара сөйләштерү аша чагылдыру ихтияҗы турында «онытып», характерларны ачып бетерә алмый, арада «чи жирләр» кала. Язучы үзе аңлаганны тамашачыга житкәрә алмый.

Сискәнү эффекты югала. «Хәсрәтле өч көн» комедиясеннән бер күренешкә генә тукталыйк. Әнисе үлгәч, башка хатынга өйләнгән өчен, әтисенә үпкәләп, шабашкага чыгып киткән Сирин аның секретрә янына, Дина бүлмәсенә килеп керә. Кыз, әлбәттә инде, таныш булмаган, шапшак киёмле адәмне хужасы — әтисе янына кертми. Егет: «Дөнъяны матурлатырга дип туганыгыз өчен», «Сезнең әти-әнигезгә рәхмәт» дип, авызында кош сайратып, кызны мактарга керешә. Дина шунда ук: «Юкка матур сүз сөйләсез. Минем кешем бар инде. Занята!», дип, ярып сала һәм сөяргәсенә кем икәннен, ягъни иң тирән йөрәк серен өч дөкыйка элек кенә танышкан «бульдозерчы» (ул аны шулай бәяли) йолкышка ачып сала: «Улмы? Ул — зур начальник. Персональ машинасы, өч бүлмәле квартирасы. Дачасы... Кызганычка каршы, өйләнгән. Һәм икенче тапкыр». Мондый мөнәсәбәтләренә кабул итмәгән «тунейдец» (кыз бәясе) мешанлыкка, акчага сатылуга каршы монолог тотта. «Мин бу дөнъядагы бөтен мешанлыкны актырып, бульдозерым белән упкынга төртеп төшерермен. Мин сезне, үземнең бульдозер пычагына утыртып, ул сазлыктан алып чыгармын». Кыскасы, аның пьесалары жинел укылса да, анда сәер эпизодлар, персонажның эчке мантыйгы белән акланмаган, прозаик «аңлатмаларын» таләп иткән урыннар шактый.

«Без — кырык беренче ел балалары», юмористик хикәяләре биеклегеннән фикер йөрткәндә, Мәҗдиев Камалларны, Исәнбәт-Туфаннарны бәйгегә чакырыллык, эчләрне катырып көлдерерлек комедия остасы булып күтәрелергә тиеш иде кебек. Беренче кабул итмәүләрдән үк кулын салындырмыйча, борынын төшермичә драма әсәрләрен язудың дәвам иттерсә, бәлки, шул югарылыкларга күтәрелгән дә булыр иде. Бәлки, акыллы кеше буларак, үзенен потенциал мөмкинлеген дөрәс бәяләп, жанры артык «борчымаска» булгандыр. Гөнаһысын өстәмә алып, ике пьесасының нигезенә салынган сюжетларны повесть-роман кысаларында «жәеп» салса, татар прозасы янә ике «шедеврға» баеган булыр иде дип тә уйлап куйдым. Кем белә... Барысы да Ходай Тәгаләбездә кулында... Кырыс чынбарлык шундый...

Замандашлары Мәһдиев хозурында

«Ачы тәҗрибә» китабында, төрле очрак белән язылган мәкаләләрендә, хатларында үзе белән бер чорда, күбесе бер үк мохиттә яшәгән шәхесләргә Мәһдиев гажәеп төгәл бая бирүе белән таң калдыра. Тарих, киләчәк өчен, әдәби нәфис әсәрләре белән беррәттән, анын мемуарлары да кыйммәтле чыганаҡ булаларына бәхәссез. Әдипнән каләм очына эләккән кешеләр берничә төркөм тәшкил итәләр: язучылар, каләмдәшләре, университет укытучылары, дуслары, туганнары... Безгә таныш яисә бөтенләй белмәгән кешеләрнән холкын, фыгылен, сөйләү рәвешен, психологик халәтен ул берничә жөмлөгә, сүзгә сыйдыра (рус халык мәкалендәгечә, «не в бровь, а в глаз»). Менә ул бер төркөм язучылар белән Актанышта әдәбият-сәнгать көннәрендә катнаша. Яшырәк язучылар төркөмөн «шыгырдавык иденлә, монсу, тарихи-иске мәктәп-интернатына урнаштырдылар. Анда — мин, шигъри жанлы Рим Кәримов, кая барса шунда кемгә бәйләним дип, мәнге мәшәкать эчендә газап белән яшәп ятучы Марсель Галиев, исәплә егет Мөсәгыйт Хәбибуллин» («Таныш өяңкеләр моны»).

Үзе шикелле үк табигать баласы, ифрат ямьле, бәрхет тавышлы радио дикторы Римнән елына бер булса да, авылына кайтып, яна костюмын пычратудан курыкмыйча, туфракка, чирәмгә ятып аунавын, колхоз атына атланып йөрүен шигъри югарылыкка күтәрәп, сокланып сурәтлән, шул күзәтүләре аша егетнән романтик холкын ачып бирә.

Авторның ул чорда яшә язучы М.Галиев шәхесенә битараф түгеллеге алдагы өзектә тагын да ныграк күренә. Каләмдәш дустан ул елмаеп, көлеп, иркәләп, хәтта шул самимилегеннән көнләшәп, арттырып, күпертеп тасвирлый. Мәһдиев укучысын аны яратырга, һич югында аның белән «санлашырга» мәҗбүр итә, башың ике булса, бәйлән М.Галиев белән, ди кебек автор.

«Кайсыдыр чоланнанмы, тәрәзә артыннанмы, зәң-зәң тавыш янгырый, беләп торабыз инде — Марсель Галиев. Актаныш культура бүлегендә эшләгән бер кечкенә гәүдәле егеткә кичтән кадалган иде. Үрмәкүч белән чебен бәрелешкәндә көрәш ничек тыгыз, киеренке булса, монда да шулайрак иде. Болай гына аерылу юк. Юк, вәссәлам. Шаярма син, М.Галиев булган жирдә андый скандалсыз була алмый...». Мәһдиевкә үпкәләп булмый. Чөнки үзе дә үткән телле юморист М.Галиевне үзенә кызык табып, тормышны бизәп яши белгәнә өчен беркадәр көнләшәп сурәтләве сизеләп тора.

Ижатка үзеннән сонрак килгән буынның кумиры (мәсәлән, Р. Зәйдулла, Г.Морат, Л.Лерон, З.Хөсниярлар ана, Марсель Баянович, ни боерасыз, нәрсә кабасыз дигән кебегрәк, ихтирам белән күзенә карап торалар) М.Галиев үзе дә теләсә кемгә баяне, яхшы жилем белән ябыштырганды, чәпәп куя белә. Эзоп теле, төрттерү, киная белән әйтелгән, язылган жөмләсенән мәгънәсенә төшенү өчен акыл шәрифләрен эшкә жигү кирәк була.

Яраткан язучысы, остазы (аларның сурәтле фикерләүләре арасында якынлыкны сиземләве кыен түгел) Мәһдиевнән шаяртып «чәметкәләп» алуын гафу итәргәме, юкмы дип озак уйланып йөргәннән соң, Марсель «бурычны» өлешчә кайтарырга була. Юкса, мөридләре аны дәрәс анламас. Үзәра сөйләшкәндә, М.Галиев төксә тавыш белән, тыныч кына әйтәп куйды.

— Мөхәммәт абыйны лектор буларак мактауларында күпертү юк түгел. Аның тавышы йоклата торган, монотонныйрак иде.

Мәгәр М.Галиев үз дәрәжәсендә кала алды. М.Мәһдиев безне ташлап киткәч язган «Әя, агаң, яшен күпме?» мәкаләсендә «монотонныйрак» тавышның прозасына югары һәм ин төгәл бәяләреннән берсен бирде.

Дистәгә акын тарихи романнар авторы М.Хәбибуллинга нисбәтән

юл унаенда гына әйткән сүзнен («исәпле») даһилыгына үземне «төп башына» утырткач, тулысынча ышандым. Бер әдәби жыелыштамы, юбилей кичәсендәме Мөсәгыйт кулыма «Атилла» романының русчасы жыелган флешка тоттырды.

— Тәлгат туган, үз вакытын белән, эчен пошканда, романны укып кара әле. Өендә йә эшендә компьютер бардыр бит? Синен тарихи әсәрләр турында язганын да, сөйләгәнән дә бар.

Мин Мөсәгыйт каләмдәшемне татар тарихын яхшы белгәнә, һәрвакыт ачык йөзлә, пөхтә киёмлә, жинел хәрәкәтлә булуы өчен хөрмәт итә идем һәм «Атилла»сын, берничә кич утырып, кызыксынып, романның тулаем яхшы тәәсир калдыруын, тик авторның вакыт-вакыт, онытылып китеп, борынгы әби-бабайларыбызга хәзерге чор кешеләре чалымнарын «сендереп» язуын хупламыйча, кыскасы, унай вә йомшаграк якларын күнелемә беркетеп укып чыктым.

Бераз вакыт узганнан соң, ул миннән язманы кайтарып бирүне сорады. Гел күрешеп торыу мөмкин булмый дип, мин аны пиджак кесәсендә йөртә башладым. Янәдән очрашкач:

— Ну ничек, укып чыга алдыңмы?

— Әлбәттә, күптәннән танышып чыктым.

— Ошадымы соң, укырлыкмы?

— Бу олы тарихи шәхесбезне күтәргән өчен рәхмәт. Атилланың үлемен дә, алман язучы-галимнәреннән үз милләт вәкилләрен күтәргән версиясе шаукумына бирелмичә, үзенчә аңлаткансын, — дип романчы яныннан тиз генә китмәкче идем, барып чыкмады. Иплә генә култыктан алып, Мөсәгыйт төп фикерен алга чыгарды.

— Беләсенме, Тәлгат, миңа аны бастырып чыгару өчен берәр белгечтән толковый тәкъдим кирәк, диделәр нәшриятта. Синен роман белән танышуын бушка китмәсен, бер-ике биттән генә торган рецензия язып бир инде. Русча.

Да, бу иптәш чыннан да һәр адымын алдан исәпләп яши икән, мөкерлә тозагына каптырды бит, әгәр башта ук, «фикеренне язып бирү өчен укып чык әле», дисә, үз фәнни эшләрем күп, Тукайның 125 еллыгына әллә ничә мәкалә язасы бар, КДУның татфагын бетерәләр, кәеф тә юк дип, мен дә бер сәбәп табып, баш тартып идем. Бу очракта миңа кәжәләнәп торырлык хут калдырылмаган иде.

Бәяләмәмне язып өенә шалтыратуга, ак костюмнан, галстуктан ялтырап килеп тә керде татар тарихы белгече. Үзе рульдә. Йә, кайсы оятсызы бу «пижонга» 83 яшь бирер, дип уйлап куйдым. Чынлыкта, татар язучыларына яшәү үрнәге күрсәткән өчен генә дә, бәяләмәмне барыбер сырлап биргән булып идем Мөсәгыйт дуска.

Гадәттә язучы фикерен гел аралашып, үзе яхшы белгән, мәжлесләр бүлешкән кешеләр турында әйтеп калдыра. МәҖдиевнен күрешеп, үзе әйтмешли, әвәрә килеп яшәгән каләмдәшләре, якин дуслары Аяз Гыйләжөв, Гариф Ахунов, Фарваз Миннуллиннар икәнлеген язмаларында, әсәрләрендә бу мөхтәрәм шәхесләреннән исемнәрен даими телгә алып торыуыннан күренә. Әлегә затлардан аерып карасаң, МәҖдиевнен үз портреты да тулы булмас иде шикелле.

Мөхәммәт «Ачы тәҗрибә» китабында Аяз дустаның ялган сәясәт корбаны булуын, фажигасен, йөрәк сыкрануын, гаделсезлекне кискен кире кагуында гаярь шәхес, егет булуын ассызыклап, хәтта соклануын яшермичә, без (мин) алай ук булдыра алмыйбыз дигәнрәк аһән белән яза. Сибгат Хәкимнен кеше илә табигатьнең мәңгелек бердәмлеген моңга күмеп биргән, гадәти агачларны әдәби образ дәрәжәсенә күтәргән, соныннан

популяр жыр булып киткән «Таныш өянкеләр» әсәрен Рафаэль Сәхабиев башкаруында тынлаганда, Аяз абый суырылып, куырылып төшә һәм, тыела алмыйча, үкси-үкси елый башлый.

Мәһдиев анын бу мизгелдәге рухи халәтен, өзгәләнүен гажәеп сәдә тирәнлек белән ачып сала. Автор әүвәл А.Гыйләжевның нотыгын тәкъдим итә.

— Менә мин елыйм, мин. Күрдәгезме? Ник күрмисез? Мин бит бывший «зек»! Минем бит аркамда номер бар иде. Мин бит 1-Г-732ле кеше. Фамилиям юк иде! Күрәсезме, Сибгат Хәкимнең бу жырыннан мин нинди хәлгә киләм?

Елаучынын сыкрануына, сорауларына Мәһдиев аңлатма бирә. Әлбәттә, берәз арттырып, шул мизгелдә чистарыну (катарсис) кичергән кешенен эчке хәлен, андый вакытта көчле хисси тәэсир алган заттан төрлөсән көтәргә мөмкин булуны да искәртеп яза.

«Күрмәгән кешенен эш хәтәр. Шуна — күрергә тырышалар. Чөнки әлегә иптәш — Аяз Гыйләжев. Әйе, нәкъ үзе. Кушылып еламыйча кара — ил-умач итеп шунда ук изеп ташлар. Һәм ана кушылып елыйбыз».

Мәһдиев фикеренчә, Аяз Мирсәет улы үзен кырыс тотарга, кальбәнә балавыз кебек жебеп төшәргә ирек бирмәскә тырыша, эмоциясен ачы теленә чыгарып, үзен «бушата белә».

А.Гыйләжев белән бергә катнашкан икенче вакыйганы сурәтләгәндә каләмдәшенең гаделсезлекне, кимсетүне кискен кире кагуы үзәккә алына. Ул — Каракалпакстанда Татарстанның әдәбият-сәнгать көннәре узучы белән бәйлә. Ифрат купшы, тантаналы төсмердә, күп акчалар түгелеп узган бу тамашаны Мәһдиев «Ачы тәҗрибә» мәжмугасында, ана гына хас күзәтүчәнлек, юмор белән баян итә. Биредә авторның бу вакыйгага нисбәтән гомуми бәясен һәм Аяз абыйга кагылган өлешен генә китерәм.

«Житмешенче елларда язучылар арасында, ничектер, бик нык грация узырылды... Мона иң зур анализ ясаучы Аяз Гыйләжев булды. Без — Рафаэль Мостафин, Равил Фәйзуллин һәм мин зарланмадык, опера, филармония артистлары белән аралашу безгә күнелле иде, аннан соң без гел су коенырга йөрдек, күп кеше белән аралаштык. Аяз — Жан Вальжан — гел сүгенде.

— Үземнең ноль икәнәмне шушында килгәч кенә белдем.

«Әйе, ярар, аңласын. Теге беренче категорияләләр аны еш кына үз максатларында гаубица урынына файдаланалар. Атар очен ул кирәк, әмма категориягә килгәндә инде — гафу итәсен, Аяз энекәш! Нукус шәһәрәннән, бәлки, ул шунысын да аңлап кайткандыр.

Категорияләр бүләк алганда да сизелде. Кемгә чапан-бүрек, кемгә күлмәк-галстук, кемгә тагын нәрсә... Мин «Аяз Гыйләжев галстугына асылынып үлмәсә ярар иде», дип курыктым. Анын бу сыйфатын белгәннәр бүләк ителгән сары каракуль пальтоларын, чапаннарын киеп безне үртиләр иде. Аяз, бичара, гел сүгенде. Гаделсезлекне яратмый ул».

Бу өзеккә өстәмә аңлатма кирәк түгел дип саныйм. Тыныш билгеләре тиешле урынга куелган.

Якын дуслар, якташлар арасында да мөнәсәбәт гелән ал да гөл булып тора алмый икән шул. Мәһдиев белән Ахунов якташлар, икесе дә Арча төбәгеннән, бер үк көллияттә, бер үк укытучылардан белем, әхлак дәресләре алсалар да, ижади ярыш вәзгыяте араларына карангы шәүләсән төшереп, болытны куертып алгалаган икән. Дустының бер яхшылыгын уңай бәяләр, рәхмәтән әйтеп, Мәһдиев икенче очрактагы, көнчелек тудырган «этлеген» башкачарак сурәтли.

«Гариф «Казан утлары»ның редакторы булып эшләгәндә мең авырлыкны жинеп минем беренче романимны («Фронтотиклар». — Т.Г.) басты. Өлкә

комитетында утырган татар милләтенә дошман түрәләр (татар түрәләр) мине сытып ашап бетерергә тешләрен шыгырдатып утырган чор иде — 1972 ел. Гариф шунда егетлек эшләде, тегеләрнең әшәкелеген жинә алды. Мин аңа рәхмәтле».

Шул ук «Ачы тәҗрибә» китабында Мәҗдиев сүзен дәвам итә. «Гомерләр узды, сиксәннәнче еллар башында минем бер повестемны ике ел рәттән Тукай премиясенә тәкъдим итеп карадылар — һәр икесендә дә шуны миңа бирдертмәс өчен иң нык чабып йөргән кеше Гариф Ахунов булды. Һәм теләгенә иреште дә. Мин инде монын өчен аңа кан дошман булырга тиеш идем, ләкин була алмыйм...

Гариф белән без һаман бергә, сөйләшеп, кинәшеп яшибез».

Кешеләрнең күпчелегенә хас бу психологик халәтне үзенен көндәлекләрендә Ф.Яруллин гаять төгәл ачып бирә. «Арадагы мөнәсәбәтләр бозылмасын дип, үз принципларына каршы килеп булса да, аралашып йөргән кешеләрнең чын йөзләрен дөньяга фаш итмисен... Шунсы да бар: сина начарлык эшләгән кешенең башка берәүгә яхшылык кылуы мөмкин» («Казан утлары». 2011. № 1. 114 б.).

Мәҗдиев «Кеше китә — жыры кала», «Торналар төшкән жирдә», «Бәхилләшү» повестялары өчен 1990 елда Татарстан җәмһуриятенә Г.Тукай исемендәге премиясенә лаек була.

Анын Тукай бүлгән алу юлында үзен егетләргә тотуы, эчке горурлыгын, намусын саклый алуы турында легендалар йөрде. 1984 елда үзен премиягә тәкъдим итәргә йөрүләрен ишеткәч, ул, «Әмирхан Еники алмыйча торып, миңа аны көчләп бирсәгез дә, баш тартчакмын», дип әйткән имеш. 1990 елда шуна якын хәл кабатлана. «Миңа караганда, бу бүләккә ГУЛАГ тоткыны Ибраһим Сәлахов лаеклырак», дип, аркасын куна такта йоткандай туры тотып, идарә утырышыннан чыгып ук киткән дип сөйлиләр, озын телләр. Шул елны Тукай премиясен икесенә дә — И.Сәлаховка да, М.Мәҗдиевкә дә бирәләр.

1990 елның 8-нче апрелдә Рафаэль Сибатка язган хатында премиягә мөнәсәбәтен Мәҗдиев болай шәрехли: «Ишетүемә караганда миңа премия (Тукай исемендәге) бирергә җыеналар икән. Ләкин ул хәл — бирү-бирмәү минем торышымда бернинди роль уйнамый. Мин аңа шатланмыйм да, кайгырмыйм да».

Ике тапкыр тәкъдим ителеп тә бүләкне бирмәүләре өчен күнел түрендә үпкәсе ятса да, Мәҗдиев яраткан шагыйренен исемен йөрткән премиягә, әлбәттә, сөенгәндер. Чытыкланмыйча, «миңе, ниһаять, премиягә лаек, дип табуларына чиксез шатланам», дисә ул Мәҗдиев тә булмас иде.

Мөхәммәтнең юкка шикләнүчән, шөбһәләнүчән, үпкәчел холкын белгәнә, Г.Ахуновның талантлы якташына премия бирдертмәс өчен «чабып» йөрүенә ышанып ук бетмим. Г.Ахунов бу вакытка бүләкне үзе алган, «жиргә төшәсе дә» ерак калмаган, идарә рәисе, «татар халык шоферы»ның хужасы булып сонгы елын эшли, Мәҗдиев аңа бер тарафтан (идарә рәисе итеп сайламаулары да көн кебек ачык, Т.Миннуллин белән бәйгегә чыкмаячак) да көндәш була алмый, ни өчен реалист Ахунов анын белән булышып йөрсен икән? Хәер, кем белсен, иҗат кешеләренен эчке дөньясы төпсез кое, офыксыз чиксезлек, диләр түгелме сон?

Тукай премиясе тирәсендә бәхәсләр, фикер төрлелеге элек тә туа торган, киләчәктә дә булыр дип уйлыйм. Мәҗдиев кебек талант иясенә дә, язучылар берлегендә рәсми урын биләмәгәч, депутат булмагач, бүләкне алуы ансат булмаган икән. Жәмәгәтчелек Тукай премиясенен абреу елдан-ел төшүне күреп, сыкранып торса да, берни кыла алмый. Бигрәк тә М.Шәймиев президентлыгының сонгы елларында бу бүләк ул үзе яхшы белгән яисә

ана мәдхия яудырган, сүзе үтәрдәй кешесе, түбәсе (толкачы) булган дөгъвачыларга бирелде. Татар мәдәниятеннән, асырым алганда әдәбиятыннан хәбәрдар булмаган комиссия өстән күрсәтмә белән хәл иткән премия конъюктур бер чарага әйләнде. Тукай премиясен тәкъдир комиссиясе татар телен, әдәбиятын, сәнгәтен яхшы белгән, объектив кешеләрдән торырга тиеш. Бу хакта тагын да житдирәк дәлилләрем булса да, үзенә премия бирмәгән өчен үпкәсен чыгара, дип уйламасыннар өчен, дәвам итмим. Сүзәбез Мәһдиев ижатында, тормышында замандашлары сурәте турында бара ич.

Үзенә язмаларында каләм очына эләккән бик күп татар язучыларынан ул янә берсен «аерып» куя. Ул — Роберт Батуллин (Рабит Батулла). «Ачы тәҗрибә»сәндә Мөхәммәт сүзгә аның үзенә «бирә».

— Без Зәй яклары, гадәти түгел. Без — тормышта гел артист. Без маска киеп яшибез. Без кешеләрне, тормышны өйрәнәбез, кешеләрнең кайвакыт бөөк, кайвакыт бик түбән булуларын күзәтәбез. Бөтен хикмәт шунда, кешеләр безнең чын йөзәбезне аңлап бетермиләр. Зәй яклары без шулай.

Әйтергә кирәк, М.Мәһдиев истәлек язмаларында Батулланың «кыланышларын» юмор, ирония белән тасвирлауга шактый урын бирә. Күп яклы талант ияләренә, тормышны бизәп яши белүчеләргә Мәһдиев кызыгып карады, яратып сурәтләде. Батулла хәзер дә жәйнен иң эссе көннәрендә дә түгәрәк, жылы кышкы чечән бүреген салмыйча, килешле сакалын үзәннән «калдырмыйча», янадан-яна мәзәкләр табып, Мәһдиев тудырган образга турылыклы калып яши бирә.

«Бар шундый бер Батулла...» (1988) исемле мәкаләсәндә Р.Фәйзуллин да аның тумыштан килгән артистлыгына басым ясый. «Батуллага мәйдан кирәк, халык кирәк. Бу сыйфат ана эчтә яткан асылы — артистлыгынан килә булса кирәк».

Язучыларның ижат йортларында очраткан башка милләт язучылары, бөөкләр анында чәбәләнгән урта кул каләм ияләре дә игътибарга лаек, файдалы Мәһдиев өчен. «Тере көе мин күргән шәхесләрдән берсе — Самуил Маршак. Кызык инде: Ялта, кемнәрне генә очраштырмыйсың? Сугыш вакытында Маршак сатирасын укып, ятлап фашистларга нәфрәт кайнатып яшәдек без...

Савва Галавановский — украин халкының шагыйре, драматургы һәм прозаигы. Үз машинасында — теге, беренче марка, ышанычлы нык тимерле «Волга»да килгән, ишегалдында күлгәдә тора, кешеләр шакката: үз «Волга»сы белән! Тагын берәү — Семен Бабаевский. Такыр, ялтыравыклы баш, ишегалдына ул чыкканда Ялта кояшы ике була! — көт тө тор! Безне, яшлөгәбездә, «Кавалер Золотой звезды» дигән әсәре белән алдаган, бөтен бер буынны адаштырган язучы... алдавыч романы өчен Сталин премиясе алган кеше».

Язмаларында артык телгә алмаса да, минем белүемчә, озак еллар дәвамында Мәһдиев күренекле язучы, үткән телле, милли рухлы публицист, дәръяларны аркылыга-буйга инләгән Миргазиян Юныс белән тыгыз аралашып яшәде. Араларын бәйләп торучы жепнен бер очы икесенә дә талантлы прозаик булуларына барып тоташса, икенче кырые икесенә дә дингезгә мөхәббәтләрендә иде. Торгынлык елларында Мөхәммәтнен Миргазиян жибәргән күчтәнәчләр артыннан Мәскәү-Казан поездын каршыларга төшкәлөгәндә дә хәтердә. Ул елларда еш сөйләселә торган мәзәкне ишетмәгән кеше булмагандыр. Чит ил кунагы урамда бер абзыйны туктатып сорый, имеш.

— Сездә азык-төлек белән тәмин ителү ничек тора?

— Бик ныклап уйланылган. Үзәкләштерелгән. Әүвәл бөтен Союздан

ашамлыklarны Мәскәүгә ташыйбыз, тегеләр туйгач, кибетләр аша, кире алып кайтабыз.

Мөхәммәтнен жирдәге тормышының сонгы елларында, үзләрендә гаеп булдымы, читтән «ярдәм» килдеме, ике бөек язучыбызның ашларына «кара таракан» төште. Мәгәр алар үз үрләрендә кала алдылар: бер-берсе хакында матбугатта да, аерым сөйләшүләрдә дә ямьсез сүз әйтешмәделәр, «мәхәббәтләре узса да» кеше булып калдылар.

Әдәби әсәрләрендәге шикелле үк, публицистикасында да МәҖдиев тулы бер төркөмнен, бу очракта язучы халкының, психологиясен нечкә тоемлы күзәтү, деталь аша ачып бирү осталыгына ия иде. «Язучының ижат кичәсе була. Ахырдан банкеты да була. Әнә шунда калучылар хатыннары белән, башкаларга, киенеп, кайтырга жыенучыларга мыскыллы елмаю белән карап басып торалар. Язучы үзе дә кыенсына... Аһ, тегене чакырасы калган икән... Аһ, моны». Юбилей кичәләре уздырган кешеләр башыннан узган халәтне автор берничә юлга сыйдырган. Банкет дип аталган галәмәткә каласы да килми, тамак та тук, яшь вакыттагы кебек эчеп тә булмый. Мәгәр шунда чакырылмасаң, барыбер үпкәлисен. Үзен дә кемгәдер «соныннан кал», дип ым какмасаң, «дошманнар» сафын арттырасың. Мәҗлесендә утырганы «мәхәмәттенне» тиз оныта, ә чакырылмаганы үпкәсен, «мине кешегә санамады», дип гомеренә исендә тотта. Кеше хәтеренен шул гадәте бар шул. Каләмдәшләре янына еш кына үз образын китереп бастырырга ярата «Ачы тәҗрибә» авторы.

МәҖдиевнен үз шәхесен жинелчә көлү белән бәйләве, хәтта тәнкыйди мөнәсәбәте турында онытып, аның һәр жөмләсен туры мәгънәсендә кабул итсән, аптырап, югалып калуын да ихтимал. Мәсәлән, мин аның «Узган гомер — калган хәтер» мәкаләсендә урын алган әлегә жөмләсе турында шактый уйланып утырдым. «Дөньяда исәр кешеләр күп булмый. Сәламәт акыллылар, эшлеклеләр күпчелек. Мин — исәрләренң ин алдынгы сафында». Мона хәтле әле бер сәрхушнен дә, эчкеченен дә үзләренә тискәре бәя биргәннәрен хәтерләмим. Ә МәҖдиев үзен «исәрләр»нен әйдәп баручы рәтенә чыгара да куя. Үз ихтыяры белән. Бу аның чыглыклануымы, юри-мырый кыйлануымы, үзен «табышмак» шәхес итеп чыгарып, оригинальлеккә дөгъва итүеме? Бәлки, ошбу алым шикләнүчән, шомланучан холкын «тынычландыру» ысулы гынадыр. Дөресен әйткәндә, вакыйга-хәлләргә, эчке халәтенә артык ихласи бәясә белән ул үзен йомшаклыкта, куркаклыкта гаепләргә дә урын калдыра. Әйдәгез, миннән көлегез, мине рәхәтләнәп үртәгез, сезнен иреннәрдә елмаю бәпчекләре биюен күрү минем өчен зур бәхет, ди кебек тә, бахыр. Шәһәр фатиры янына утыртылган өрәнгә агачы бик тиз үсеп китеп, яшенле-янгырлы көнне аның балкон тәрәзәсенә үк сыланып, күнеленә шом сала. Кисеп ташыйсы килсә дә, ахыр «нәтиҗәсе» кулыннан тотып тора. «Мин курка калдым: доцент Фәләнов йорт янындагы агачны кискән өчен штрафка тартылды, дип парткомга кәгазь килсәме? Беттем дигән».

Шул ике «тануында» МәҖдиев үзе, аны бик теләсән дә, башка берәү белән бутап булмый.

МәҖдиевнен фән әһелләренә игътибары — гомере буена диярлек шул катлам кешеләре илә аралашып яшәве белән аңлатыла. Бу даирә белән якыннан таныша башлавы, өйләнен, авыл мәктәбен калдырып, аспирантурага керү имтиханнарын бирү чорыннан ук килә. «Аспирантурага керер өчен татар әдәбиятын тапшырганда комиссиядә Х.Госман, Я.Агишев, З.Мәжитов иде. Тегеләрен танысам да, З.Мәжитовны белми идем: бу нинди малай-шалай миңа сорау биреп утыра соң, дип ачудан тешләремне кысып жавап бирдем». Белгечлеге буенча тарихчы булса да, Арча көллиятендә алган

төплә белемә, әдәбиятка мәхәббәтә сизелү комиссияне канәғәтләндерә, һәр кешегә хәерхәлһы, ярдәмчел доцент, Тукай ижатын өйрәнүгә зур көч салган доцент Я.Агишев тәкъдиме белән ана бишле куялар.

М.Мәһдиевнән публицистикасында, прозасында тарихыбызда, ижтимагый тормышыбызда, әдәби дөньябызда эз калдырган, ялтырап күренеп алган кемнәр генә искә алынмый, үткен каләм очына эләкми? Ирекле агышлы, тар кануннарға буйсынмаган, үз эчкә рәвешә белән яшәгән өслүбә авторның «исенә төшкән», үзәктәге вакыйгага азмь-күпмә мөнәсәбәтә булган теләсә кайсы шәхесне сурәт майданына алып керергә мөмкинлек бирә. Аерым алганда, Мәһдиевнән фән әһелләрен «урнаштырган» киштәсә ифрат бай һәм чуар.

«Буржуа язучылар», юлдашлар рәтендә типкәләп йөртелгән асыл затларыбызны кайтаруга бик күп көч куйган, үзенә күрә кыюлык, каһарманлык үрнәгә күрсәткән, татар әдәбият белеменән беренче профессорларыннан Мөхәммәт Гайнуллинның фидакарьлегә алдына Мәһдиев баш ия, аның рус сүзләрен, фамилияләрен анламас дәрәжәдә бозуында (Рәсүл Гамзатовларга килешә ич) «милли колорит» күрә. Аның ярдәмчеллегә, кин күнеллелегә күп татар балаларының фәннәр кандидаты, докторы булуына юл ачты. Аның урынында тар эчлә башка берәү булсамы, хәзергесә көндә татар белеменә хезмәт итүче күпләр тиешләр дәрәжәләрен алмый йөрерләр иде дигән фикерен ассызыкый Мәһдиев.

Татар журналистикасын фәнни нигездә өйрәнә башлаганы һәм, бигрәк тә, якин дусты Муса Жәлил исемен «халык дошманы», «сатлык жан» дип авыз чайкаган заманда да гайбәтләргә ышанмаган, аның акланасына, пакьлегенә, намусына, үзенә авырлык китереп булса да, шикләнмәгән, дәрәжәләрен тантанасына инанган, ага аягын шыгырдата-шыгырдата химкорпусның өске катына студентлары янына ашыккан Гази Кашшафка соклануын белдерә, рәхмәтен индерә Мәһдиев.

Аның хөрмәт иткән кешеләренән берсе — XX гасыр башы әдәбияты белгече, бик күп дәрәжәләргә авторы, профессор И.Нуруллин. Башы «тәнкыйди реализм» белән чуалган Ибраһим ага бик еш кына «өченче» аягын татар бүлгә урнашкан дүртенче катта онытып калдыра. Жиргә төшеп житүгә, «ярдәмчәсә» искә төшә.

— Ы... е... ы... дип, галим ыңгыраша башлауга, «Мөхәммәт таякны алып төш инде», жөмләсә үзенә килеп житкәнчә үк, дәүләт доценты өскә менеп китә. «Таяк ташучының» иркәләнеп зарланганы һаман колакка тора: «яшә гомерем Ибраһим абыйның оныткан өйберләре артыннан йөгереп узды». Араларында чын дуслык яшәде.

Күренекле тел галиме, профессор Латыйф Жәләйне Мәһдиев «галимнәрнен галиме», үзенчәлекләр шәхес дип атый, аның кешегә зыяны тимәгән сәерлекләрен, авыруы белән бәйлә тотышын ифрат яратып сурәтли. Профессор Әнвәр Ахунжанов «киенү моделе» дип тәкъдим ителә.

Отелло ролен уйнаучы артистларны хәтерләткән, кара йөзлә, бөдрә чәчләр, тәгәрәп төшә дип торган зур күзләр, мәһабәт гәүдәлә шагыйрь, фарсы теле белгече М.Ногман, үзен гел карап, Казан галимнәре арасында ин пөхтә һәм заманча киенеп йөрүчә, фольклорчы Хәмит Ярми образлары янәшәсендә, Мәһдиевкә «аяк чалудан» башка бер шөгыйльләре булмаган, обком секретаре М.Вәлиев, мәдәният бүлгә мөдире М.Мусин күренеп китәләр, лаеклы баярлар алалар.

Алдагы елларда Мәһдиев белән турыдан-туры аралашкан, жилкәгә жилкә терәп эшләгән кешеләрдән аеруча ике зат — татар әдәбияты кафедрасы мөдирләре Хатип Госман һәм аны алыштырган филология фәннәре кандидаты Альберт Яхин еш телгә алыналар. Сикереп төшеп мактау юк: йә зарлану, йә юмор...

Татар шигырь төзелешенен зур белгече, марксизм-ленинизмга ихластан ышанган, укучыларыннан да шуны таләп иткән Х.Госманга Мәҗдиевнен мөнәсәбәте ике яклы. Бер тарафтан, таләпчәнлегө, бигрәк тә архив, вакытлы матбугат чыганакары белән эшләргә өйрәтүе, эстетлыгы (матурлыкка игътибар ягы) өчен ул ана рәхмәтле булса, икенче яктан, фирка кушканны, марксизмны ортодоксларча татар сүз сәнгатен бәяләүдә төп бизмән берәмлегө итеп алуы һәм бигрәк тә проза әсәрләрен яза башлавын кабул итмәве өчен ана үпкәсен белдерә, рәнжүен яшерми.

Марксизм тәгълиматы дигәннән, М.Мәҗдиев Маркс китаптарын бусагадан кире какмый. «Марксизм» дигән фәндә Маркс юк, аның өйрәтүләрен бозып, сәясәткә буйсындырып, примитивлаштырып бетерделәр», — ди торгание ул. Җае чыкканда шуны да искәртик: «Без — кырык беренче ел балалары» повесте авторы Ленинның кырык биш томнан торган әсәрләрен сатып алып, тулысынча укып чыга. Башка андый татар язучысы бармы икән?

Профессорга дәгъвасы шуна бәйле. Фәнни житәкчесе, үзенен шәкерте янәдән доцентлыкка сайланган вакытта, «докторлык диссертациясә язам», дип ял алган Мәҗдиевнен роман-повестылар ижат итү белән мавыгып, вакытын уздырганда, совет хөкүмәтенә күпме зарар китерүен санап чыгаруы, шуны мөһим мәсьәлә итеп күтәрүе күнеленә тия. Х.Госманның чыгышыннан автор мондый өзекне китерә. «1972 елның 1 январеннан 1974 елның 1 январена кадәр фәнни хезмәткәр. (Сүз Мәҗдиев турында. — Т.Г.). Докторлык диссертациясен язү өчен бөтен эшләрдән азат ителгән. Аена 250 сум хезмәт хакы сакланган. Аның нагрукасы кафедра членнары арасында бүленгән. Диссертация материаллары белән эшләгәндә ул кыенлыктар кичерде, марксизм эстетикасын белүендә кимчелекләр ачылды... Менә шуннан нәтижә: ике ел буена Мәҗдиев хезмәт хакы фондыннан 6000 мең сум акча алды». Алдарак профессор Мәҗдиевнен төп житешсезлегө итеп әдәбиятны марксистик-ленинчыл эстетикадан аерып өйрәнүдә күрә, бу карашның башкаларга да начар йогынты ясавын искәртә (1989, январь). Гадәтәнчә, Мәҗдиев нәтижәсен гомумиләштереп бирә. «Мин менә шушундый флюгер белән утыз елга якын эшләдем. Без, татарлар, әнә шундый. Әнә шундый булганга күрә утыз жиденче елларда безнең зыялыларның барысы да диярлек берсен-берсә кырып бетергән. Пастернак, Булгаковлар калган. Тихонов, Леоновлар, А.Толстойлар калган».

Дорес, Мәҗдиев үзә дә Х.Госманга «битараф» түгел, җае чыккан саен (үзә табып) аны «чеметеп» кенә тора. Галим 60 еллык юбилеен «Парус» исемле иң нәзакәтле ресторанда уздыра икән: «колактан колакка сөйләделәр: калькуляциясен Әмирхан Еники төзегән», ә ул «череп таркалган дүерән — морзалар нәселеннән». Мәҗдиевнен тел төбеннән бер нәрсә анлашыла: чын марксист мондый мешанлык базына тәгәрәмәскә, башкаларга гына түгел, үзәнә нисбәтән дә, кырысрак булырга тиеш икән. Ә монда иң затлы ресторанда калькуляцияне «дүерән» токымы үзә төзи...

Холкы-фигыле белән үпкәләүчән, рәнжүчән булып, кечкенә генә бәхәснә дә авыр кичереп, һәркайсы йөрәгендә, бәгырендә тамгасын калдырса да, Мәҗдиев тиз кайтып төшүчән, олы шәхәсләргә хас булганча, гафу итүчән иде. Ул ике кешенә генә кичермәде кебек. Берсе — Сталин, икенчесе — Х.Госман. Үләрәнә берничә ай калгач, ул үзен шактый кыерсыткан А.Яхинның өенә чылтыратып анлашуы турында, сөенеп диярлек, миңа да хәбәр салган иде.

Бәлки, Х.Госманга үпкәләвендә М.Мәҗдиев бөтенләй үк хаклы да түгелдер. Мәгәр фәнни житәкчесенә олы дәгъвасын ул әлегә язмаларында гына түгел, ә шәхси сөйләшүләрдә дә туктаусыз искә төшереп, тәкъарлап

торды. Шуна күрә бу мәүзугъ (докторлык мәсьәләсе) алдагы бүлекләрдә дә калкып чыгачак.

Ике татар зыялысы, ике талант (Х.Госман, М.Мәһдиев) арасында чыккан низагның төбөндә, начар мәгънәсендәгә «татарлык» — көнчелек, күнел тарлыгы яткандыр, дип уйлыйм. Советларга Мәһдиев китергән матди зарар өчен ихластан борчыламы профессор, әллә аның чын коммунист икәнлеген шымчылар парткомга кереп әйтсән өчен күзгә төтен жибәрәме? Татар әдәбиятының алтын фондына керәчәк әсәрләргә ин дәрәс, хакыйки бәяне бирергә тиешле профессор аларны укымаганмы, әллә күзләрен кызыл каплап аңламаганмы? Бу сорауларга хәзер берәү дә җавап бирә алмас инде.

Мәһдиев ингә-ин терәп эшләгән, һәр көнне күрешеп торган кафедра әгъзаларын да аңлый, алар белән дустанә яши белде. «Ачы тәҗрибә» китабын күренекле фольклорчы, шигырь белгече Бакировка түбәндәгә юллама белән бүлөк итә. «Марсель! Син бик чибәр егет, бик тә эсерлекле галим. Минем кебек фән дөньясына очраклы рәвештә килеп кәргән «заочник» түгел.

Мин сина карап утыз ел буге «матур көнләшү» хисләре белән яшәдем. Инде бүген мин шат: сина да алтмыш тулган! Әле гел эчем пошып йөри идем: нишләп миңа гына тулды бу алтмыш яшь, нишләп Бакировка тулмый ул! — дип... Тәбрик итәм. Сине ихтирам итеп М.М.» 10.12.93.

Бу юллардан Мәһдиевнән үзен юри кимсетеберәк (яңасе, ул «заочно» гына укыган) кую аша чын галимлекне бәяли белүе, юмор, шаярту белән аркадашына жылы мөнәсәбәтән сиздерүе, гали шәхес булуы, башкаларны олыласаң, үзен дә зураерсын мантийгы белән яшәве күренә.

Фән әһелләрен сурәтләгәндә Мәһдиев үрнәк алып яшәргә лаеклы рус галимнәренә дә үз бәясен биреп уза. «Ул елларда университетта үз эшенә фанатикларча бирелгән «иске тип» профессорлар байтак иде. 1966-1969 елларда университетның берләштерелгән профкомы председателе булып эшләгәндә, мин болар белән шактый аралашу бәхетенә ирештем. Болар — математиклар — Б.Л.Лаптев, А.П.Норден, биолог В.М.Марков, Н.А.Ливанов, юрист А.Т.Бажанов һ.б.» Шул ук «Ачы тәҗрибә» китабының башка бүлегендә автор дәвам итә. «Университетның рус галимнәре исә бик кызыклы, үзенчәлекле шәхесләр иде... Боларны тыңлаганда мин бик бәхетле минутлар кичерә идем». Философия кафедрасы мөдире Д.Г.Морозовның ин бөек материяләр, «субстанцияләр» турындагы лекцияләреннән мәкиббән китүе дә тикмәгә түгел. «Озак еллардан соң боларны искә төшереп уйлап йөрим: их, булсын иде бүген Зыя Камали, Җ.Атласи, Ш.Мәржани, Ж.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин кебек философларыбыз, тарихчыларыбыз», — дип уфтаныу аңлашыла.

Сөяксез тел

Яшәсен!

*ирләрнең көчле булып та,
сабыллыгын жуймаганы.*

Р.Фәйзуллин.

Жан дуслары күп булмаса да, Мәһдиев үз эченә бикләнеп, кешеләр белән аралашмыйча яшәүне күз алдына китерә алмады. Табигате белән ачык йөзле, туры сүзле, рухы камил хөсөтсез Мөхәммәтнең очрашып, фикер алышып яшәгән, кин күнелендә урын табылган затлар шактый, тарихчылар арасында да аркадашлары, фикердәшләре күп иде Мәһдиевнән. Аерым алганда, бер үк чорда аспирантурада укып, соңыннан даими аралашып, белемнәре өчен хөрмәт итешеп яшәгән кешеләрнең берсе — академик, язучы Миркасыйм

Госманов иде. Аларны татар тарихын, чыганаclarны янача өйрәнү, дәрәс бәяләү мәсәләләре якынлаштырды. Гадәти аралашуда Миркасым кәперәеп алырга яратучан, четерекле холыклы булса да, Мәҗдиев ана да «ачкыч» таба белде. Кечтеки генә күренсә дә, һәркайсының холкын, психологиясен ачып салган бер вакыйга шаян күзәнәкчәкләре белән күз алдында тора. Әлмәт районында булган бер очрашуданмы, конференциядәнме сон, Казанга кайтырга чыктык. Машина колхоз рәисе, милли рухлы шагыйрь, гажәп булган егет Илдус Гыйләжөвнәке. Ул Мөхәммәт абыйсының, укытучысының буш «әржәгә» утырып йөрергә яратмаганын яхшы үзләштергән. Берәр сәгать кайткач, тукталып, капкалап, авызны чылатып алырга булдык. Табиять баласы Мәҗдиев урман аланын, чишмә янын, елга буен күрәп ала да, йөртүчегә туктарга куша. Икенче «привал» вакытында ук Миркасым чыраен сытып, иреннәрен бәрәштәрәп, «мине табынга чакырмагыз, артык ашамыйм да, эчмим дә», дип әйтәп салмасынмы. Без дастархан янында утырганда, читкәрәк китеп, янаclarын уйнатып тәмәке суырды. Юлашыбызның ашау-эчүдән баш тартуы булды, алда утырган Мәҗдиев машинаны юри ешрак «ял иттерә» башлады, мина «Миркасымны утырырга чакырма», дип пышыллады, үзе дә эндәшмәс булды.

Шуннан сон инде төтен эчүчәне кытайлар гына уйлап таба алган алым (ул үзе дә шунда туып-үскән) белән «жәзалау» башлана. Сөяксез тел эшкә керешә. Тәмәкече ераккарак киткән саен, «монотонный» тавыш көчләрәк чыга.

— Карале, тавыкны безнәң якта башкачарак тутыралар, болай тамакка ятышлырак икән. Кичә, мәҗлестә, ат итенә житешмәгән идем, авызда эреп тора, малай. Безнәң бабайлар, салкында юлга чыкканда, майлы ат калжасы ашаганнар, кулга да сөрткәннәр, бер дә өшетми, ди. Камыр әйберләре бигрәк тәмле, испан зәйтүн маенда пешкәнлекләре сизеләп тора. Кичә игътибар итмәгән идем, аракысы Мәскәүнен «Кристалл», заводында эшләнгән икән. Шуны күпме эчсән дә, иртән баш авыртмый... Реклама алымы белән ризыкларны мондый мактауларга тәнендә жаны булган адәм баласы түзәп торамы сон?

Өч-дүрт тукталыштан сон, безнәң янга утырудан баш тарткан кеше, машина тирәсен әйләнәп чыкты да:

— Житте сезгә, мине мыскыл итәргә, салыгыз мина да!

Мөхәммәт «күптән шулай кирәк иде, инде бу вакытта өйгә дә кайтып житкән булыр идек» дип, тулы рюмканы академикның кулына тоттырды.

Татар әдәбияты тарихын, бигрәк тә XX йөз башы феноменын бәяләүдә аларның фикерләре туры килә иде.

Мәҗдиев күнеле, жаны белән яшьләргә тартылып яшәде. Ә.Еники, Ф.Хөсни, Г.Бәширов, С.Хәким, Х.Туфан, И.Сәлахов, М.Әмир, А.Расих кебек үзеннән өлкәнрәкләр белән дустанә яшәсә дә, «кулга су салырга ярый башлаган» малай-шалай янында ул үзен иркенрәк сизә, өстенлеген сиздермичә мәш килә...

Мәҗдиевнәң һәрвакыт аралашуга ымсынып торган холкына минем энәкәшләр — медицина фәннәре докторы, профессор Әфхәт Галиуллин, авыл хужалыгы хезмәткәре, ул чорда Түбән Кама авыл хужалыгы идарәсе начальнигы Әсхәт Галиуллин, минем авылдашлар, олы жанлы, физик яктан да, рухлары белән дә таза егетләр Марат белән Мансур Әхмәтвалиевләр күнеленә хуш килделәр дип уйлыйм.

Һәркайсы хәлләрәннән килгәнчә, Мөхәммәт абыйларының тормыш-яшәешен жинеләйтергә, мөмкин булганча ярдәм итәргә тырышып яшәделәр. Мәҗдиев белән аралашуны, аның мәзәкләрен, бәяләрен, үртәвен, ирештерүен үзләре өчен мәртәбә санап, елмаеп кабул ителәр. Ә ана ни

әйтсә дә килешә, кешенен горурлыгына, намусына кагылмаган шаяртуга үпкәләп тә, рәнжеп тә булмый.

Мәһдиевкә якыннарына, дусларына бирелгәнлек, риясызлык хас иде. Телә усал, күзәтүчәнлегә куырып алырлык булса да (ин төгәл кушамат, билгеләмә бирүдә аның белән ярыша алырлык кешене белмим), аңа дәгъва белдереп булмый. Бердән, ул тач, анык, үткен бая бирә, икенчедән аның төрттерүе, чәнчеп алуы усал, авыз түгел. Чичәннәр шулай алар, чакмадан ут чыгара да, юлын дөвам иттерә, аның арасы юк, офыкка житәсе бар. Ә ул, шайтан, гомер кыскарган сәен ерагая бара...

Дусларын, танышларын искә алганда, янә бер кешене онытсам, Мөхәммәт мине «гафу итмәс» иде. Ул — ифрат кин күнелле, кунакчыл, Бауман районы (хәзерге Вахитов) администрациясе хезмәткәре, керәшен татары Николай Егорович Мышев. Бу егет Горбачевның коры законы чорында бик күп татар язучыларын, шул исәптән ошбу китапның төп каһарманнарын мәрхәмәтенән ташламады, кирәк чакта, эшкә урнаштыру мәсьәләсендә дә ярдәмән күрсәтә белде.

Студентлар аудиториясендә лекция уку, нотык тоту капчык ташу кебек авыр хезмәт булмаса да, алжыта, желекне суыра, нервларны какишата. Яшь тынлаучыга бит синен даһи язучы, зур галим, профессор булуын кирәк түгел, сөйләгәннәрен мәгънәле, тыңларлык булсын, фәнне үзләштерергә ярдәм итсен.

Лекциябез төмамлануга ah-vaһ килгән булабыз да, Мөхәммәт белән күз карашыбыз белән генә аңлашып, «Югарочнын (Егоровичнын «татарчасы») хәлен белеп кайтыйк әле», дигән каттый фикергә киләбез. Ниятләр изге: ни өчен әле без якын танышыбызның исәнлегә турында белешмәскә тиешбез. Максатыбызны бер-беребезгә дә танырга тарсынып, Островский урамына төшәбез (барырга якын булуы да безнең файдага). Без юк-бар турында сөйләшеп утырган арада бүлмәгә «билгесез ният» белән Ф.Миннуллин, М.Вәлиев кебек язучылар, бүлмә хужасынын күп санлы, университетта, Саратов партия мәктәбендә бергә укыган танышлары килеп керә. Арадан берсе безнең «күнел китабын» укыгандай, хәмергә бирелгән талонга да галәмәт чиратлар аркасында, бернәрсә алып булмау, «эче пошу» турында тәмләп зарланып ала.

Өч диплом иясе (Лаеш авыл хужалыгы техникумыннан башлап) «мискин» үлеп күрсәткәнче, ашыгыч чаралар күрә. Әлбәттә, тиз генә бөтен серне ачып салмый. Фирка мәктәбен узган кеше гитай була алмый.

— Энта... энта... Атнаның калдык көнендә (жомга була инде ул) дуслар керми калмас дип берне алып куйган идем, — дип, сөйләнә-сөйләнә, урындыкка басып, шкаф башыннан «бердәнберен» алганда, теге шайтан алгырысы, иптәшләренә үзе турында хәбәр салып — сабуулашырга була. Шешәләренң «холкы» шундыйрак шул, ник мине алмыйсын, аны сайладың дигәндәй, безнең иреннәрдә бәхет нурлары балкытып, тавыш чыгарып алалар. Килгән кешеләр арасында капкалау әйберләре кыстырып килгәннәре дә була, яшырәге жәһәт кенә ипигә чыгып керә.

Ни генә әйтсәгез дә ир-ат халкына алдан чакырылып, киенеп-ясанып, күчтәнәчен кыстырып килү мәжбүри булган, төрле салат, шулпа исләре белән тулган бүлмәдә бер-беренә ясалма мәдхия яудырып утыру мәжлесләренә караганда, стихиячел оешкан, ирекле очрашулар күбрәк ошый төшә. Сонгысынын үзенчәлегә шунда: нәрсә тапсаң, шуны аша, ни салсалар шуны эч, беркем сине «монысын ал, тегесен кап», дип тенкәнә тиеп, кыстап аптыратмый. Сөйләшү ирекле, офыклар кин. Биредә Р.Фәйзуллинның изге бүлмәсендәге шикелле, гел әдәбият турында гына сөйләшү дә мәжбүри түгел. Эчкә жылы кергәч, Мәһдиев хәйләкәр елмая башладымы, мәжлесне илһамландырып жибәрәрдәй яналык көт тә тор.

— Егетләр, зинһарлап сорыйм, миңа бүген күп салмагыз, якын-тирәмнән суганны да алып куегыз... Пауза. Бүген бер матур апагыз белән күрешсә бар. Үбешергә туры килмәгәе дип куркам... Хатын-кыз суган исен бер дә яратмый.

Ин сонгы кәлимәнәң егетлек абруен, бәясен күтәрү өчен әйтелгәнән тавышы басынкырак чыгудан ук сизенсәк тә, ышанган булып утырабыз. Тикшереп булмаган ялганнан барыбызга да рәхәт. Бер-ике дөкыйка узуга, Мәһдиев суганын да уртлый, салучы әйләнәп узмасын дип, буш савытын да суза. Аның өчен ин мөһиме сенсация ясап, шаккатырып, андый мөмкинлөгә булмаганнарны көнләштереп алу. Максатка ирешелде, хәзер үзенне «кешечә» тотсан да була.

Әгәр дә сез Мәһдиев өстәл тирәсендә утыручыларга уйланыр, көнләшер өчен бер жим ташлады да, тынычланып калды дип уйласагыз, нык ялгышасыз. Аның әле тагын житдирәк «заготовкасы» барын сиземләп, көтебрәк утырабыз. Янә бер «әхлак» дәресе алабыз. «Югарочнын» шкаф башына чираттагы үрелүен көтеп тора да, яна «үгет-нәсихәтен» кызышкан колакларга сендерә башлай.

— Хатыннан бер нәрсәне дә яшерергә ярамый, егетләр. Гел дөресен сөйләргә кирәк. Ялган барыбер бер килеп чыга ул. Бу хакыйкәткә мине халык депутаты, Төлгатнәң авылдашы, Аязнын жан дусты Фалис Вәлиев ышандырды.

Тынлык. Көтәбез. Ул, Альберт Яхин үрнәгендә, аны ирештергәндәй, кыска, «коерыгы» киселгән жөмлөләр белән давам итә.

— Фалис сөйли. Өйгә төнге уникеләрдә кайтам. Ишекне ачам. Керәм. Хатын тәрәзә төбәндә. Йокламаган. Көткән. Кызыл жиләкләр төшерелгән халаттан, чырае сытык. Күзләре дымлы.

— Кайда йөрисең төн ката? Борчылып утырам.

Мин нәкъ булганча сөйләп бирәм.

— Ак чәчле, зәңгәр күзле, озын сыйраклы маржа килеп керде кулга. Тиз генә аерылышып булмады, хатын, дим. Хужабикәм саплы тимер таба яисә утюг күтәрәп өстемә килер дип көткән абзагыз, ни күрә? Хатыннын кабатрмадай иреннәре ихтыярларын жуеп, елмаеп, колак янына ук менеп киттеләр.

— Чурынчык, ялганчы. Сина тагын. Карт исерекбаш миннән башка кемгә кирәк булсын. Әйдә, тизрәк чишен дә ят!

Нәкъ булганын түкми-чәми сөйләгәндә, хатын беркайчан да ышанмады. Ә инде, төлке кебек койрык болгап, Шәймиевнәң ярдәмчесе, профсоюз комитетыннан юрист, тикшерүче килгәние дип шомарта башласан, тотылуына 101 процент гарантия. Янына килеп исәнәң башлай. Чит ислемай исе килә, ди. Миннән васыять шул. Хатыныгызнын исәнлегә турында кайгыртсагыз, тотыласыгыз килмәсә, ялан дөресен бәрегең! Бу — халык сайлап куйган ин югары оешма кешесе — депутат фикере, егетләр.

Жир шарынын барча гаиләле ирләре өчен «файдалы» бу кинәшнә Мәһдиев Фалистан ишеткәнме, әллә мәжлестәшләренән бөхетле тормышка өметен уяту нияте белән, үзе уйлап чыгарганмы, хәзер кистереп әйтүе кыен, үзләреннән дә сорاپ булмый. Мондый әхлакый хикәятне сайлаучыларын алдау өчен үз ялганына үзе ышанган депутаттан да көтеп була, уйлап чыгарырга дигәндә барон Мюнхаузенны да уздыра алган Мәһдиевнәң үз ижат жимешедер дип тә фаразларга мөмкин. Бигайбә.

Мөхәммәт өчен ин мөһиме очкын сүз, көтелмәгән мантийклы жавап, яңа мәгънәви борылыш. Аның төртмәле, шук теле, гадәти әйбердән көлкеле мәгънә табып (юмористик хикәяләрәнә, «Без — кырык беренче ел балалары»на, башка әсәрләренә жылылык, ышандыру көче индергән ироник

караш), һәртөрле сорауга, алда күргәнәбезчә, тиз җавап бирүе сокландыра иде. Ул һәр шәйдән кызык, ямь табып, тормышның авыр мизгелләрен бизәп яши белде. Утыз ел дәвамында студент халкы белән генә аралашып яшәү генә житмәгән, алда әйтелгәнчә, М.Галиев, Ә.Гаффар, Р.Низами, Р.Зәйдулла, З.Хөснийяр, Г.Морат, Л.Лерон кебек ул чорда әле яшь язучылар белән әвәрә килеп, кинәшәп, үртәшәп көн күрде. Ул тыныч, ипле, түк тормыш, комфорт яратса да, беркайчан да Татарстанның иң ерак почмагына укучылары белән очрашуга барудан баш тартмады. Әлбәттә инде югарырак дәрәжәле кешеләр жинел машина белән килеп алып, хатыныннан аркасын кашытып озаттырып куеп, очрашудан соң кире өенә китереп куюларын яратты. М.Галиев, К.Кәримов, Г.Морат кебек юмористлар Мәһдиевнен «Волга» машинасынын (ул чорда әле чит ил арбалары иң олы түрәләрдә генә иде) алгы утыргычына жәелеп кунаклап, һава торышына карамайча, тәрәзәне тутырып ачып, терсәкне чыгарып барырга яратуы турында тел чарладылар. Күрәсен, бөеклек белән сабийлык, сиам игезәкләре шикелле, һәрдаим бергә йөриләрдер.

Мөхәмәтнен мәзәкләргә мөнәсәбәте үзенчәлекле иде. Ул аларны тынлы исләргә дә, билдән түбән тозлы-борычлыларын яратмый, хәтта читкәрәк китеп тора. Үзе сөйләгән мәзәкләргә тормышчан, мәгънәле иде. Менә шундыйлары истә калган.

— Халык белән шыгрым тулы трамвай бара. Чыгу ишегенә таба ышкылат-төртелә хәрәкәт иткән абзый алдында торган гнадердай таза адәмнән «сез киләсе тукталышта төшәсезме?» дип сорый. Тегесе «төшәм», ди. Ә сезнен алда торган егет тә чыгамы? «Ул да чыга, әлегә бу хакта үзе генә белми», дигән җавап ала.

Янә берсе.

— Америка резиденты белән очрашуга шпион килеп төшә. Ул, тиешле фатирны табып, ишеккә шалтыратып, «космоска моннан жибәрәләрме?», дигән парольне әйтергә тиеш була. Әмма матур киенгән, ыспай гәүдәле шпион өйнен катын бутап, башка фатирга элгә. Аннан эзмәвердәй гәүдәле, кара майкалы ир килеп чыга. Тегенен бөгелә-сыгыла, «космоска моннан жибәрәләрме?», дигән соравына, «моннан теге дөньяга олактыралар, ә сезнен шпионыгыз бер этаж астарак яши», ди.

Өченчесе:

— Советлар чорында бер ир Алманиядән «абыегыз чукракланды, берни ишетми, байлыгын сина яздырды, килеп ал», дигән өметле телеграмма ала. Үзегез беләсез, ул заманда чит илгә, бигрәк тә мирас алуга чыгу өчен әллә ничә түрәдә булып, бер кочак кәгазьгә кул тамгасы салдырасы, ин авыры КГБ рөхсәтен алу була. Шунда утыручы җаваплы полковник иргә «акыллы» кинәшен бирә: «Абыенның байлыгын СССРга күчүгә үтенеп хат яз, бездән генә алырсың, интегеп йөрмә». Безнен илдә фәлән проценттан артыгын алып булмасын яхшы белгән ир: «иптәш полковник телеграмманы дөрес аңламагансыз, ул бит ычкынмаган, чукракланган гына», дип җавап бирә.

Аралашучан, теләсә нинди катлау кешеләргә белән уртак тел таба белүчән шөхәс буларак, Мәһдиевнен аркадашлары, танышлары күп дигән идек. Кешеләр ана сусап, ихтыяж күрәп яшәде. Мәгәр аның якын дуслары берничә кеше генә иде. «Сүземез» шулар хакында.

Дәвам киләсе саннарда

Розалина
Шаһиева

МӘҢГЕЛЕГЕҢ БАЛКЫЙ, АСЫЛЗАТ...

Үрмәли кайрыга бөжәк,
Черек агач, яфрак.
Чәер эчендәге шул бөжәктәй,
Талпына, әй, йөрәк!
Катып калган өмет,
Үтәлмәгән ният...
Сөю, вәгъдә, фани табигать!
Шул бөжәктәй мин дә
Бер карамчык!¹ —
Калдым сөю төяп,
Моң төяп...

Ике уй

Иске дөнья тыкрыгына,
Базарына, сазына,
Тартыша, ургый кайтам дип
Жүләр күңел, сагына...
Юлларын борып куйсаң да,
Кайтыр диеп бер көнне —
Якалап илт фани тәнне,
Борып булмый акылны.

Сыр-сыр биналар өстендә
Жилфер-жилфер,
Бөтерелә,
Нидер төрә.
Саклый, өрә,
Тарих яза
Байракжан!

¹ Карамчык — шәүлә.

Катламнардан көйри
Чыгыйм диеп
Гүзэл бер жыр, ашкынып жиргә.
Тәңрем, кабыз утың,
Бир игелек –
Бу дөньяга килгән шагыйрьгә!..

Алкыш

Р.Х.-га

Шигырь кыры,
Тарих, ният, жырай
Мәңгелегез балкый, асылзат...
Таудай күләм,
Сәләт, кәрәмәт!²
Акыл мәгънәләрең бихисап!

Сүзең гажәп,
Ару хакыйкәт.
Иман сүзе белән дөвала,
Һәр кәлимәң — күңел даруы...
Юл анасын, мохит көйчесен
Мең күтәрер
татар ыруы.

Улым Илемә

Илем син, улым син,
Уңым син, сулым син,
Узганым, килерем,
Чыныккан тимерем.
Жәлилем токымы,

Илемнең им-томы.
Гүзәле жырымның,
Хужасы жиремнең.
Иделем егете,
Күңелем өметә.

Сары көзнең алтын түмгәкләре
Арасында калган
ялгыз алан...

Яфрагың — ни?
Ефәгең — ни?
Яшелең — ни?
Карап тора челтәреңнән,
Кеше сыман, соры болан,
Чәйнәп үлән...

Гасырны тою авырга уфтанам...
Хисләрең, милләт, сөюне,
Бер жепкә тезә алмауга — ук тәнем....
Ә барыбер — ни булмасын үткәнем
шомлы, дәртле,
ак чәчәкле, киләчәгем — күңелемнән
үпкәнем...

Жилфер-жилфер — нинди иләс-миләс,
Күңелләрдә нинди татлы гамь?
Сәфәр чыкмас булсам, боегам да,
Илләр гизмәс булсам — тугыгам.

² Кәрәмәт — мөжүс байлык.

Сагынырсыз берчак шулай
шагыйрьләрне,
ак чырайлы хатыннары,
пир ирләрне.
Тылсымнарны гөлләр
итеп жыю кирәк,
Алар булса, күңел — бакча,
жәңнәт — йөрәк...

Күкләр йотар, жир иңәр,
Башың тартсаң илеңнән.
Анаң сөте, ил йорты
Якын булсаң — тилертә,
Ерак булсаң — тилмертә.

Нәни кызым, нурлы йөзем,
гомерең булсын, бәгърем, озын.
Кыр чәчәгем, киләчәгем,
нәрсә чәчсәм — үсәчәгем...

Тау итәкләрендә
иелеп-иелеп эшли игенчеләр...
кызыл яулыкларын, кыз тоткан кебек,
жылфердәтә жил, дулкынлата жил...
Басынky жылләр, узынky жылләр
Безнең якларда
сыйпыйдыр жирне...
Түгелә хезмәт.
Уйларымда: илемдә калган
ак кәгазьләрем — тау итәкләрем.

Тәнкыйтьчегә

Яз нәлэтләр, сал дәгъваләр,
Каләмеңне кымшандыр.
Минем сәләтсезлегемә син,
Көчең житсә, ышандыр!
Яз тәнкыйтьләр, яз каһәрләр,
Уйна, ургы, сокландыр!
Тик шигъри кәрләлегемә,
Угың житсә, ышандыр!

.....
Пошынам, агуың житмәс...
Тойсаң йөрәк жылысын,
Телең чакса, күңлең чакмас...
Шигъриятнең олысын...

Ярулла Кәрим

Аллам

Юк янымда якын дустым,
Юк хатыным, юк балам.
Алар миннән читләштеләр –
Әрни йөрәктә ярам.
Тик Аллама ышанам мин,
Тик Аллама ялварам,
Сакла мине афәтләрдән,
Ярдәм бир миңа, Аллаам.

Сөю

Күзләремә карадың да телсез калдым
Әйтерсең лә яшен сугып, һуштан яздым.
Йөрәгемне көчле ялкын биләп алды, –
Татлы газап–сагышларга мине салдың.
Нинди хәлдә калуымны күрмәдең син,
Уйларымны–хисләремне белмәдең син,
Яннарымда син юк мине иркәләргә,
Гомер уза чумып моңга–хәсрәтләргә.
Ни сөенеч! Бу дөньяга син килгәнсең,
Читтән торып миңа дәрт һәм көч бирәсең.

Каләмем

И каләмем, ярый, син бар,
Синсез мин нишләр идем.
Башларыма кайгы килсә,
Суларга төшәр идем.
Күңелемә тулган зарны
Сиңа сөйлим, каләмем.
Яшәргә хәлем беткәндә
Синнән көч, дәрт алам мин.
Авыр хәлләргә юлыксам
Киңәшчем син, иптәшем.
Хаклык өчен көрәшкәндә
Син минем көрәштәшем.
И каләмем, ярый, син бар,
Синсез мин бетәр идем.
Якты дөньяны мәңгегә
Калдырып китәр идем.

Сатирик әсәрләр конкурсы

Фәнзаман
Баттал

ЖӘҢӘННӘМДӘ ДӘЖЖАЛ

ШОМЛЫ ХИКӘЯТ

16нчы тәмуг башлыгы Ата Шайтанның кабинетына тыны беткән, төсө киткән, өстендәге күлмәк дигән бердәнбер чүпрәге дә кендегеннән югарырак күтәрелгән секретарыша Женбикә атылып керде.

— Сезгә Генеральный Иблис Үзе чылтырата, Шайтан Чортович! Тавышы бик кырыс тоела!..

— Тоелса-тоела инде, барыбер сөйләшми калып булмый. Безнең тәмуг та аның субъекты бит, — ди-ди трубканы күтәрде Ата Шайтан. Аннары, жәһәт кенә урыныннан кубып, үрә катты:

— Тынлыйм Сезне, Иблис Сатанович!

— Йа, хәлләр ничек анда? — диде өстән күкрәгән таләпчән юан тавыш, аның сәламен дә алып тормыйча.

— Булдырабыз, Иблис Сатанович!

— Сезнең булдырганны, нәрсә кырганны беләм инде мин...— диде тегесе канәгатьсезлек белән. — Анлатыбрак сөйлә.

— Стабильно, Ибли...

— Әллә нинди тузга язмаган сүзләргә өйрәнеп беттән әле син!— диде, сүзен ярты юлда бүлдергән хужасы, кырт кисеп. — Үзенне шул тәмуг башлыгы итеп куйган чагымда ничәмә-ничә тапкыр әйттем бит инде мин сина, жир өстенә менмә, менмә, бозарлар дип! Андагылар кебек үк алдарга, баш бутарга өйрәндән әле син! Жиде кат жир астында тыныч кына ятуынны, эшләвенне бел син! «Стабильно» имеш-ш-ш... Мин бит синнән конкрет хәл турында сорыйм.

— Авыр инде... Бик авыр...

— Хәзер мине тыңла! Минем карамактагы 80 тәмугның барысыннан да Бөтендөнья тәмуглары башлыгы Маршалский Иблискә жалулар бара башлаган. Имеш, Жир шарынын алтыдан бер өлешен биләп торган тәмугларыбызда әрвахларнын хокуклары сакланмый икән... Андый шикаятлыр синен тәмугтан аеруча күп килгән. Шуны бел: синен тәмугка меннәрчә кешеләрдән торган тикшерү делегацияләре, төрле комиссияләр жибәргә ниятлиләр!

— Нишләргә тиеш соң инде мин?..

— Трубканны куюга ук модернизация гамәлен кыла башла! Төмүгүннүн ыргысын оймак кебегрәк хәлгә китерергә тиешсен. Бездәгә халыкның фани дөньяда чакта «Совет кешеләренән бүгенге буыны коммунизмда яшәр!» «Алга— коммунизмга!» «Россия, алга!» кебегрәк өндәмәләргә алданып тереклек итүен дә истән чыгарма. Ин әвәл «Алга — оймакка!», «Бүген төмүгә янучылар жәннәт түрәндә яшәр!», «Жәһәннәм, алга!» шикеллерәк өндәмәләр яздыр. Анда урыслар барлыгын да онытма. «Преисподняя, вперед!» дигән лозунг та элдер!

— Төзелеш материалларын кайдан ташырбыз икән соң, Иблис Сатанович?

— Надан сорауларын белән рисвай булма! Син бит гөнаһка батканнарны — төмүг кисәүләрен күкертле сумалада кайнатасың. Әле анда гәрәбә дигән сумала да күп. Әнә, кеше сурәтенә кер дә, Пушкин шәһәрәндәгә гәрәбә бүлмәсен карап кайт...

— Жир өстенә менмә, дип әле яна гына кисәттегез бит...

— Моңысы анын махсус командировка! Бу очракта ярый. Рөхсәт.

— Анладым, Иблис Сатанович! Димәк, делегирование полномочии турындагы Указыгыз һаман да үз көчәндә икән...

— Әйе, анлык кына хокук бирелә сина... Шул гәрәбә бүлмәсендәгәчә матур итеп эшләт барысын да. Жирнен алтынчы катындагы ком, известь, таш кебек материаллар өстенә убардай булып тупланган. Су дисән, сигезенче катта — жир асты океаны, тагын да астарак гомер-бакый кеше кулы житмәячәк иң затлы нефыт дингезе... Катлам-катлам өелгән алтын, көмеш! Синен төмүгә да меннәрчә галимнәр, архитекторлар, прораблар, проектчылар яна — алар анда мыж. Шуларны жыеп кинәшмә үткәрә тор! Зур гөнаһлыларны гына яндыруны дәвам ит сәкарь биләмәсендә. Гөнаһлары чамалы булган бөтен кавемне ышкә жик! Ана кадәр митингга жый, яхшы эшләүчеләргә коммунизм... ә, әйе, жәннәт вәгъдә ит! Барысы да эшләсеннәр. Бөтен ресурслар бар синдә, потенциал һәм резервлар куәтле! Давай, сөйләшкәләп торырбыз, кинәшербез. Хәзергә житеп торыр!

... Ата Шайтан фани дөньяда Социалистик Хезмәт Герое дәрәжәсенә ирешкән прораб белән кинәшергә булды иң элек. Сүзнен ни турында барганын анлауга ук, кистереп әйтте прораб:

— Сметасы кайда?

— Анысы нәрсә?

— Шуннан башка салам да селкетергә ярамый төзелештә! Смета ул — төзелешнен анасы!

Аптырашта калган Төмүгбашы янып ятучылар арасыннан берничә рәссамны таптырды. Өндәмәләр, плакатлар кирәклеген белгәч, берәүсә куанычтан кычкырып ук жибәрде:

— Урра, шабашка, егетләр! Эшлибез! Ләкин расценкасын күрсәт!

— Анысы нәрсә инде тагын?

— Ясалачак һәр плакатның, өндәмәнән квадрат сантиметрына кадәр исәпләнгән бәясә була ул. Аннары, килешү төзәрбез, имза куеп пичәт сугарсыз. Шуннан соң гына эшләргә тиеш булабыз.

Шулай да берсе ризалашты — төмүгтагы гөнаһ шомлыкларын митингга чакыру ыгъланы һәм «Жәһәннәмнән — жәннәткә!» дигән өндәмә язып бирде.

Шул хәбәрләрне күрүгә-ишетүгә үк таудай учакларда, сулы һәм сумалалы дөү казаннарда йә янып, йә кайнап ятучы гөнаһ ияләре аксап-туксап та, атылып-бөреләп тә, үрмәләп тә Ата Шайтан кантуры каршындагы иге-чиге күрәнмәгән «Жәһәннәмгә миллиард ел!» майданына ташкын булып ыргылдылар. Араларында һәр гасыр вәкилләре булган кебек, әле сонгы елларда гына дөньялыктан киткәннәре һәм туп-туры ошбу жәһәннәмгә эләккәннәре дә бар. Аларнын ничә миллион яки миллиард икәнән белсә дә бер Алла беләдер!..

Күпмө генә булмасыннар, араларында элек НКВД, КГБ, МВД кебек оешмаларда зур дәрәжәләргә ирешкән, подвалларда меннәрчә гаепсез бәндәләрне жазалап-газаплап яшәгән бәндәләр дә, шундый гамәлләреннән соң шинельләрен, погоннарын яшереп куеп, чалма-чапанлы булып киткән муллалар да, КПССтан соң да дүрт-биш партиягә яраклашкан, шуларның һәркайсына тиз-тиз генә үзләшә барган зур житәкчеләреннән дә, төрлө баскычтагы думаларда әвәре килгән, һәр чорда сайлаучылар акчасын үзләштергән депутатлар да, гомерләре бие һакимиятләр тирәсендә койрык болгый-болгый, төрлө премияләр алган, тузга да язмаслык чүп-чар әсәрләрен жыештыргалап, күптомлы китаплар чыгарган профан каләмчеләреннән дә йөзләре шәйләнә... Андый әтрәк-әләмнәр монда да Ата Шайтан нотык тотачак трибунага һәм шул трибуна куелган президиум калкулыгы тирәсенә елышканнар... Кыскасы, Жир шарында нинди һөнәр яки гамәл булса, шуларны башкаруда биниһая гөнаһ жыйган адәм актыкларының тәннәрен жуймаган әрвахлар чирүе тупланган бу мәйданга...

Ата Шайтанны, барабаннар кагып, быргылар уйнатып, үзенң полкы һәм тән сакчылары озатып китерде ике башлы аждаһа рәсеме саф алтыннан коелган зур герблы трибунасы янына. Марш уйналып бетүгә, сүз башлады Тәмугбаш:

— Үзгәртеп кору һәм стабилизм заманнарында зур жинүләр үткәч, модернизация чорын башлап жибәрәбез. Максатыбыз изге: сөекле Ватаныбызга әверелгән Бөек Тәмугыбызны оймакка әверелдерү планнарын тормаышка ашыру...

Аннары, киң итеп сулыш алгач, күкрәген киерә төшеп, борын тишекләре белән дә тәмуг түшәмен күрергә теләгәндәй, башын тантаналы кимәлдә өскә күтәрде. Сүземне дәвам итәм, дигәндә генә күзенә мәйдандагы чирү арасында «Долой, оймак! Яшәсен тәмуг!» дигән плакат күтәргән адәми зат чалынды. Аны озата чыккан тәмуг әфисерләре Ата Шайтан карашы текәлгән якка ташландылар, плакатлы тәмуг кисәвененң якасыннан элөп алдылар. Нишләтмәкче булганнардыр — белгән юк, ләкин Тәмугбашның катгый боерыгын ишетүгә үк хәрәкәтсез калдылар.

— Тимәгез! Демократияне бозмагыз!

Аннары, шайтан чыраен фәрештәнекедәй йөзгә алыштыргач, йомшак тавыш белән өстөп куйды:

— Бирегә, трибуна янына китерегез. Сәер гамәленен хикмәтен үз авызы белән аңлатсын.

Ә теге шомлык, чакыруны да көтмәстән, плакатын тагын да югарырак күтәрөп, өерне яра-ера үзе ыргылды трибунага табан. Шулчак бөтен мәйданда бер генә тавыш ишетелөп алды.

— Нинди дәжжал бу?!

Анысы президиумда утыручы чалмалы чекистныкы иде. Аның сүзен аңламый калган Ата Шайтан пышын-пышын гына сорап куйды:

— Нәрсә ул «дәжжал»?

— Дөнья бутаучыларны, котыртучыларны шулай атыйлар дөньялыкта...

Ул арада плакатлы зат трибунага якынлашканда ук ярпач тавышы белән ярсулы аваз салды:

— Кирәкми безгә оймак! Кир-рәк-ми!!! Безне, Кояш астындагы гомеребезне дә тәмугтай шартларда яшәгән жан ияләрен, тәмуг куркытмый. Оймакның ни икәнән укып та беләбез. Анда тәртип бар, анда итагатылек саклау кысаларында иркәләнеп, назланып, битараф булып яшәргә туры киләчәк. Без, Россияннар, алай битараф булып яши алмыйбыз. Чөнки без үчле халык. Гасырлар бие күп сугышлар башлап, «Канга — кан, үлемгә — үлем!» дип яшәргә күнеккән халык без! Менә монда Сталин да яна. Без ул ысбулычны бөек юлбашчы дип атадык. Ә ул күп нәселләренә бетерде, миллионлап кырды, үз илләреннән куды! Ә хәзер ул безнең кебек үк шыгырдап яна, безнең тирәдән кача алмый, бәдбәхет! Тәмуг

сакчылары күрмөгөндө, почмакка сендереп ярабыз, дөмбөслибез үзөн. Рэхат! Анын белөн дус булып яшөгөн, соныннан икәүлөп сугыш чыгарган Гитлер да монда! Жай чыккан саен аны да үрлө-кырлы сикертеп акыртабыз, бармак башы хәтлө мыек астына кәжә тоягы терәп, тешләрөн сындырабыз. Берия дә безнен нәфрәттән качардай ырык таба алмый өтөләнә.. Әйләндерә-әйләндерә типкалибез кабахәтне! Үзе бер жан рэхәте аннан үч алу! Менә әле генә Ельцин дигән алкашны да китерделәр бирегә. Ул бит икешәр-өчәр ел хезмәт хакы бирмичә иза чиктерде дә безне, аннары, дефолт ясап, алачак акчаларыбызны нульгә калдырды. Ким-хурлыктан кырылды халык, балалар ачтан үлдә. Кәрәчә говоря, никто не забыт, ничто не забыто! Энә, анын да ут эчендә өтөләнәп бакырганы, ярпач тавышы белән үкөргәнә монда ук ишетеләп тора... Ну, погоди, Ельцин! То ли ещә будет! Ишмәнне ишәчәкбез! Үзләре дә халыкка үчлө булган меннәрчә сатраплардан, диктаторлардан, тираннардан үч алырга кыжрап торган безләргә ождам нипачум хәзергә. Шушы митинг узуга ук, жиннәрне сызганып, акырып яткан ул сәрхушне тәүбә иткәнчә типкәләргә барабыз.

Шул арада, аны хуплап, мөйданнан тавышлар янгырады:

— Браво! Ул эчеп яткан жирдөн әлегә исән булган жуликларны һәм караclarны да көтәбез... Аларының да иманнарын киячәкбез!

— Кузькину мать покажем!

— Мочить будем!...

Хәйләкәр булып чыкты бу оратор! Иван Грозныйларны, төрлө Петрларны, Николайларны һәм башка бик күпләрне дә сүгә-сүгә телгә алгач, йомшак кына тавыш белән сүзен болай түгәрәкләде:

— Сина утка төшкән миллионнарча жаннардан зур рәхмәт, хөрмәтлө галижәнап Шайтан Чортович! Синен рәхимлеген аркасында, син биргән ирек шартларында, без рәхәтләнәп үч алабыз. Ләкин син безне ождамга куарга ашыкма, яме! Әгәр дә син әйткән ясалма жәннәт сезләргә кирәк икән, пажалыста, социалистик ярыш оештырып төзибез аны! Баш өсте! Гөнаһларыбыз төмам янып беткәч, күнелләребез дә пакылангач, ождамны безгә Аллаһы Тәгалә үзе бирер, — диде дә, кабат мөйданга мөрәжғәтә итте:

— Шулай бит, иптәшләр! Дөр-рес әйтәмме?

Шуны гына көткән кебек, мөйдан Брежнев заманындагы съездлар сараенда алкышлаган депутатлардан да мең мәртәбә көчләрәк кул чабарга кереште.

— Шул-лай! Шул-лай!

— Дөр-рессс! Дөр-рессс!

Мөйдандагы «дөррессс»ләреннән гөрселдәп торуын бик озақ тынлап торгач, Ата Шайтан уң кулын өскә күтәрәп алды. Төмам тынлык урнашкач:

— Жәһәннәм, алга! Яшәсен тәмуг! — дип, ике генә сүз белән шигарь салды.

— Ура-ра! Урра-а-а-а!

«Урра!»ларның бик күп сәгәтләр янгыраячагына шигә калмаган һәм дә рухланган хәлдә, Ата Шайтан, йонлы койрыгына кулларын сөртә-сөртә үз кантурына теркелдәде һәм шәп-шәрә килеш көтеп торган гүзәл Женбикәне дә күрмөгөндәй, кабинетына ашыкты. Ләкин Женбикәсә назлы куллары белән муенына сарылгач, түзмәдә, кире борылды һәм бөтен шартын китереп назлы башлады... Назлап туйгач, торып утыруга ук телгә килде:

— Кстати, искә төште... Генеральный Иблиснен яна килгән, үз кулы белән папписайт иткән Указын табып күтәр әле... Анда назлауларга кагылышлы пунктлар да булырга тиеш. Укыйк, танышык...

Назлы Женбикә кирәклә папканы тиз тапты, Указы да жәлт кенә тартып чыгарды һәм аңа күз салып алуға ук астына ут капкандай черелдәп жибәрде:

— Ужас! Кошмар!...

— Котны алдын, нәрсәгә өтөләнәсен, яптырмалахай? Укы!

— Беренче пункт: «Уйнашчы хатыннары янача жазалау ысулы: аларны. уттай кызган торбаларга шәп-шәрә килеш атландырып, шул торбалар буйлап әрле-бирле шудырып жәфаларга!...» ди-ел-гән... Коточкыч бит бу, Шайтан Чортович!

— Нишлисен бит, чибәрем, — дип авыр сулап куйды ачуы басылган Тәмугбаш. — Бик кирәкле Указ бу! Чөнки кешелек шулкадәр шашты, азгынлыкның, зиначылыкның чиген атлап чыкты. Күп аталар үз балаларынын кайсы ир катнашы аркасында туганын да белмиләр. Хәтта, ата — кызын, ана улын белми торган очраklar да геометрик прогрессия белән арта бара! Үзен дә беләсен, без дә, ягъни шайтаннар да кешелекне вак-төяк азгынлыкларга, яман гадәтләргә өйрәттек. Ләкин кешелек бездән дә уздырды!... Инде аларнын хәттин ашкан бозыклыклары безнен балаларга да күчә башламагае дип көенер вакыт житте... Мәсәлән, синен белән мин дә гөнаһлы... Аларда, зиначылык аркасында, төрле милләтләр буталышып бетте, ни Аллага, ни бәндәгә, хәтта ни женгә, ни шайтанга диарлек мутантлар үрчедә. Менә синен белән минем арадагы зиначылык та кешелектән кәргән гадәтнен башлануы була инде! Элек, кавемнәрендә берәр яман гадәт күрсәләр, «шайтан котыртуы бу» диләр иде кешеләр. Хәзер инде үзләре безне котырта башладылар.

— Ә азгын ирләргә нинди жәза каралган соң?

— Алай бик беләсен килсә, алып барып та күрсәтермен... Хәзергә шуны бел: алар өчен тәмугның ин аскы подвалында махсус бункер бар. Азгын ирләр тәнендәге азгынлык сәбәпчесе дип саналган урыннарны миллионнарча ач күселәр умырып-умырып тарта.

Коты очкан Женбикә тагын бер мәртәбә чырылап жибөрмәкче иде, әмма авызын каплап өлгергә мәжбүр булды. Ник дисән, нәкъ шул мизгелдә Жәза штабының Феликс Дзержинскига охшаган башкомандующие килеп керде дә, итекләрен бер-берсенә чарт-чорт бәргәләп, ун кулын чигәсенә куюга ук үрә катты.

— Рөхсәт итегез, Ата Шайтан Чортович, рапорт бирергә! Дөньялыкта Кадафи, Милошевич дип йөртелгән ике бәндәне китерделәр! Аларга нинди жәза бирергә?

— Алар үз халыкларын менләп, дистә менләп канга батырган, үтергән хәшәрәтләр. Ягъни, диктаторлар. Хәзергә Уставыгыз кушканча жәза бирә торыгыз. Жәлләмәгез! Соныннан кинәшербез!

Ул чыгып китүгә үк, Женбикә әйтеп куйды:

— Абау! Кешеләр үз ыругларын менләп кыралар диген, ә?!

— Аптырама, әле алардан йөз мәртәбә күбрәк кырганнырын, төрле дин, төрле милләт кешеләрен үзара сугыштырып, үлемгә дучар иткәннәрен дә тиздән китерерләр. Син бит әле яна кабул ителгән секретарышам. Яшыләген белән күп нәрсәне аңламыйсын, белмисен хәзергә.

— Әле ярый, женнәр, шайтаннар арасында андый кабахәтлек, үзара дошманлык сизелми, — дип сөенде гүзәл Женбикә. — Әле минем жен — женне, шайтан шайтанны үтергәннен ишеткәнәм дә, күргәнәм дә юк.

— Әйтәм бит инде мин сина... Әгәр дә Кояш астында яшәүче ике аяклы ерткычлар гадәте керә башласа, безнен арада да башланырга мөмкин андый хурлыклы хәлләр.

Сүзен әйтүгә үк жәт кенә урыныннан торды да:

— Синен белән мавыгып, төп эшемне оныттым, каһәр! — ди-ди кабинетына ашыкты Ата Шайтан һәм керү белән үк телефон төрепкәсен күтәрде:

— Кадерле Иблис Сатанович! Мондагы халык бик бердәм тотынды төзелешкә! Сөз әйткән планнарны икеләтә кыска срокта үтәргә әзербез.

Ожмахны төзү өчен проект жибәрегез.

— Яхшы, маладис! — диде дә Генеральный Иблис, тагын бер яна боерык өстөдө:

— Әйтергә онытканмын: илле чакрымлык метро төзелешендә дә катнашырга кирәк булыр. Килер кунактар урамнардагы пробкаларда иза чикмәсен инде!

— Төзибез, яхшылап төзибез, Иблис Сатанович! Ләкин әйтегез, жир астынын жиденче катындагы тәмугыбыз астыннан үтәргә тиешме ул метро, әллә өстеннәнме?

— Кайдан да ярый! Үзең сайла! Кирәк тапсаң, метроны аска да, өскә дә сал!

Шул мизгелдән соң Шайтан Чортовичнын ярты гомере төзелешләрдә үтә башлады. Әнә, меннәрчә бригадалар, һәр һөнәр буенча идарәләр оеша, тәмуг гражданныр зур дәрт белән ком, сумала, алтын, цемент ташый... Хәтта Гитлер белән Сталинга да эш тапканнар прораблар — икесе бер носилканың ике башыннан тотып, йөгәрә-йөгәрә кирпич илтәләр. Хрушев совковый көрәк белән киерелеп-каерылып измә изә, Император Николай аның кисмәгенә көянтәләп су ташый, Наполеон бәдрәф өчен жир казый, Брежнев метро өчен шпаллар әзерли торган махсус калыпларга бетон тутыра... Кай тарафка карасаң да эш кайный. Арырак күз салсаң да кызык: берәүләр Берия аркасындагы докерларныкыдай йөк ташу подушкасына:

— Бери больше, Берия! — ди-ди таш төйиләр. Тегесе исә, сүз тынлаучан малай шикелле, «беру я, беру я», дигән сүзләрен кабатлап тора. Чөнки, карыша калса, тәмуг гражданнырының аяклары астында тапталачагын яхшы белә.

Вақыт бара, ага тора... Әнә инде төрле төстәге гәрәбәләр белән чәчәкләп-нөкышлөп тышланган биналар да бер-бер артлы тезелә бара. Кунакханәләр, вокзаллар, уен йортлары, спорт сарайлары, ресторанныр, тагын әллә ниләр... Санап чыкмалы түгел. Юлларнын өслекләре дә күкертләнгән гәрәбәләр белән ябылган. Борчак кына түгел, хет тары бөртекләре төгәрәтеп уйна! Пыяладан да тигезрәк бу юллар. Хәер, миллионнарча һөнәрчеләргә нинди эш чыдасын!

Ә Генеральный Иблис Сатанович өзми-куймый чылтыратып, кызыксынып тора:

— Тәртипме? Карагыз аны, дөньяви аңгыралар кебек яна салган асфальт юлларны кабат-кабат жимерә-ерта торбалар, кабельләр салып көлкөгә кала күрмәгез! Уйлап эшләгез! Бигрәк тә канализация коеларын, гидрантларны төзөгәндә күбрәк жаваплылык тоегыз. Әнә, Жир өстендөгә шундый сасы коеларга адәмнәрнен сабыйлары коела башлады. Хурлык.

Яки:

— Йә, Метро төзү ничек бара?

— Өстөгесендә поездлар йөри башлады инде, Иблис Сатанович! Төгәрмәчләр йөгәргәнә колакларга да сизелеп тора.

— Астагысы нишли?

— Селкенә.

— Нәрсә селкенә? Женбикәнә дигәнәме?!

— Халык эшли, барысы да селкенә, хәрәкәт итә дип әйтүем инде...

— Террорчыларга каршы әзерлек ничек?

— Хәзергә андыйлар сизелми бит әле... Аңа да әзерлек кирәкмени?

— Ачык авызлы булма. Каф-Тауда сугышлар дәвам иткән саен, андыйлар үрчи тора. Тәмуг патриотларынын ин батыр, ин кыю шайтаннарны сайлап әтрәтләр оештыр, ыштубыты!

... Ясалма ожмах тәмам төзелеп беткәч, аллы-гөлле утлар да кабынгат, төзүдә

эшлэгән кавемне кабат сәкарьгә тутырырга бoергач, Ата Шайтан Генеральный Иблискә рапорт биру нияте белән кабат кантурына керде. Фәрештәнекедәй йөзен югалтып, чын асылына кайтып, мөгезләрен тырпайтты, тешләрен ыржайтты, шаркылдап көлдә һәм телефон трубкасына таба кулын сузды. Шулчак жир тишекләреннән дә, ташлар арасынан да үтеп, көчле, әмма салмак тавыш янғырады. Ул тавыш, хәтта, Жирнең бөтен катларын да үтеп, күктән үк янғыраган сыман да тоелды Ата шайтанга. Тышта бихисап салютлар, фейерверклар уйнагандай тоелды да, жир асты дөньясы кып-кызыл кан кебек утка төрелде. Ә теге бөтен галәмгә янғыраган тавыш берничә сүзле генә булса да, кайтаваздай кабат-кабат кайтып, гөрли башлады:

— Болай да кызганыч гөнаһлы әрвахларны алдамагыз, дөнъяны бозмагагыз... бозмагаыз... гыз... гыз... Миннән каһәр сезгә!...

Жинелчә генә жир тетрәде. Тирә-як яктырып алган бер мизгелдә һушына килгән Ата Шайтан нибары бер хәл күрде: ялган олмак төмам янып, жишерелеп беткән һәм кара күмергә әйләнгән иде...

Шашкан һәм сикерләнгән халәттә, ул Генеральный Иблискә зарланмакчы, анын алдында акланмакчы булып, элемтә аппаратына тотынды һәм үкси-үкси Иблис Сатановичны сорайды. Ә аннан пошаманлы хәлсез тавыш өзек-татык жөмлөләр житкерде:

— Соң инде... Түнтәреш булды... Иблис Сатанович урынына Иблис Дьяволович утырды... Тәмуг тетрәде, бар да бетте дисеңме? Калган 79 тәмугта да шул ук хәл... Тавыш янғырады дисеңме?... Бездә дә янғырады... Кем тавышы икәнән анладынымы соң?... Ярый, анларсың әле... анларсың әле... әле... әле...

ЛӘБИБИЗМНАР

- Минем иң куркыныч дошманым — үзем.
- Би белмәвем карамастан, хатын мине бик шәп биетә.
- Яшьлегем — кызык, картлыгым — мыжык.
- Әбилә өй — бәбилә.
- Үзем юан булсам да, күңеләм нечкә минем.
- Язучының азганы — шәп әсәрләр язганы.
- Зыялы кеше — зыянлы кеше?
- Гашийк булган саен шигыр яза, кәгазь җитмәс иде шагыйрьгә.
- Хәтерең әйбәт булса,
Әйтерең гайбәт булмас.
- Мәхәббәт шигыр дә, бала да тудыра ала.
- Бәхет кош булса, аны һәркем читлектә тотар иде.
- Тишек хәтерне ямап булмый.
- Тау күрмәгән бәндәгә түмгәк тә биек.
- Без шундый халык: без сатылмыйбыз, безне сатып кына алатар.

Ләбиб ЛЕРОН

Туфан Миңнуллин

ҮЗГӘРҮ

ҮЗЕМ ТУРЫНДА ҮЗЕМ

Холык, гадәт

Кеше холкы туганда ничек булса, үлгәндә дә шулай кала диләр. Шулайдыр. «Туганда ук чүпрәккә төргәнне яратмадың, елый идең, үсә төшкәч, өстендә юрган тотмадың», — ди торган иде әни. «Бөтен бала да биләгәнне яратмый инде», — дигәч, «Мин беләмме, син беләсеңме, ничә бала үстердем», — дип авызы томалады әни. Балки, ул хаклыдыр. Үзсүзле идем, кире идем. Үзем теләмәсәм, кушылган эшне эшләми идем. Эти сүз дәмәдә, әнидән элгә иде. Такташ өйтмешли, «шактый талчыбыгы ашадым». Әни чираттагы экзекуциясен үткәргәндә еламый идем, каш астыннан гына карап тора идем. «Бу төрене игә китереп булмый», дип әни тәрбия системасын үзгәртте — мине мактап эшләтте. Үзсүзле, киребеткән булсам да, асылда мин шактый ук куркак кеше. Кешеләрдән әлләни курыкмыйм сыман, табигатьнең стихиясеннән һәрчак курыктым. Яшенле яңгыр вакытында юрганга томаланып ята идем, хәзер дә шулай, үзгәрмәдем. Әгәр аягым баскач, жиргә тимәсә, тирән суга кермим. Югыйсә ярыйсыгына йөзә дә беләм. Самолетка беренче утырганда курка-курка утырган идем, гел курыктым. Ахырдә бөтенләй утырмас булдым. Сәбәбе дә чыкты. Бервакыт Минзәләдән Казанга очканда яшенгә эләкте. Куркак кешегә шул житә калды, бүтән утырганым юк. Куркуымның сәбәпләрен эзли торгач, төшөндәм: табигать алдында мин көчсез икән, табигать белән алышырга ярамый икән, аңа жайлашып кына яши алам икән.

Тагын ниләрдән куркам? Зират өстендә ялгыз йөрергә куркам. Төннәрен зират яныннан үтү миңа бик-бик кыен. Казан кешесе булып алгач та авылга еш кайта идем. Жәй көне пароход Казаннан кичен китә дә караңгы төшкәндә Антоновка пристанена килеп туктый. Мин жәяүләп озын тауны күтәрелгәнче, Антоновка, Кече Салтык авылларын үткәнче төнгә сәгать уникеләр тула. Ө Кече Салтык белән Олы Салтык арасында рәшәткә белән уратып алынган, «Изгеләр кабере» дип аталган урын бар. Төнгә сәгать унике жән-пәриләр көеф-сафа корып йөри торган чак дип бала чакта ишеткәннәр нәкъ шул кабер янында искә төшә. Юлы да бит аның кабер рәшәткәсенә орынып үтә. Мин бүтән чакта онытылып торган бисмиллаларны, «колһуалла» догасын искә төшерә-төшерә каберне басу өстеннән уратып узам. Көлсәң — көлке, әмма чыны шул. Мәеттән куркам. Бервакыт театрда эшлөгәндә СССРның халык артисты Хәлил ага Әбжәлиловны моргтан алып кайтырга жиберделәр. Төн иде. Ябык әржәле машинага табутны куйдылар. Миңа машина кабинасында

урын житмәде, ескә утырттылар. Куркаклыгымны сиздерәсе килмәде, яшь чак бит, киттем утырып. Машина театр янына туктагач, ничек сикереп төшкәнемне сизми дә калдым. Бер ай буге күз алдыма килеп газаплады Хәлил ага. Әтиңең үле гәүдәсен күргәч тә аңымны жуеп егылганмын. Монда, бәлки, курку ғына да булмагандыр. Еш кына берәр билгеле атказанган кеше үлгәч, аны озатырга барам. Шулай тиеш. Почетлы каравылга басарга туры килә. Анда мәетнең йөзенә карамаска тырышам. Нишләтим, шулай. Ақыл белән бөтенесен дә аңлайм, ләкин куркуымны җиңә алмыйм. Бала чакта да шулай иде, хәзер дә шулай. Куркаклыгымны ақлар өчен дәлилләр эзли. Иң көчле дәлилем шул (уқып белдем): бернидән дә курыкмый торган кеше үзе куркыныч икән.

Тагынмы? Тагын төнлә ялгызым мунча кермим. Тукайның «җен-пәри дип сөйләнүләр искеләрдән калган ул, сөйләве яхшы-күңелле, шагыйрәнә ялган ул», дигәннен укып, шулай икәннен аңласам да, җен-пәриләрдән куркам. Һәртөрле ырымнарда да ышанам әле. «Кара мәче», «буш көянтә-чиләк» очраса, көеф кырыла да куя. Кайчандыр «саубуллашканда кул биреп аерылышсаң, бүтән күрешмисең икән» дип кемдер әйткән иде, шул күңелгә кереп калган һәм мин очрашканда кул биреп күрешәм дә аерылышканда кул бирмим. Бу гадәтемне аңламаганнарда аңлатам. Бераүнең дә үпкәлегәнә юк әле. Чөнки ул яхшы нияттән эшләнә. Кайберәүләр сәерлегемнән көлемсери, әмма минем тирадә кул бирешмичә генә сабуллашучылар арта бара.

Кычкырып сөйләшә торган гадәтем бар. Югыйсә саңгырау да түгел. Күрәсең, безнең гаилә гадәте миңа сеңгән. Без дә, әтидән кала барыбыз да, кычкырып сөйләшә идек. Өебез яныннан үтеп китүчеләр «болар ызгышлар икән» дигәннәре хәтердә. Көлгәндә дә кычкырып көлөбез. Барыбыз бергә кычкырып көлгәндә өй селкенә иде. Бу гадәтемне үзгәртәргә күпме тырыштым, булмады. Кешеләр еш кына: «Нигә кычкырасың?» — дияләр иде. Бигрәк тә нәчәлство янына кергәндә уңайсыз иде. Чөнки түрәләр үзләре каршында койрыгын кысып, шыпан ғына утырып, гаепле кеше сыман курка-курка өкрән генә сөйләгәнне хуп күрәләр. Бигрәк тә әлегә гадәт гаиләдә жайсыз, өкрән генә, сабыр ғына нәрсәдер аңлатырга тырышасың, «Нигә кычкырасың?» — диләр. Юк, үзгәртеп булмас, ахры. Чөнки кычкырып сөйләшүнең кайбер яхшы яклары да бар. «Туфан абыйның яшерен эше, яшерен сүзе, мәкере юк аның», — диләр. Юктыр, һәм мин өрми торган эттән куркам, дәмши утырган мыштым кешеләрне өнөмим. Оятсызларны яратмыйм. Оятсыз хатын-кызларны, дөньяның иң чибәре булсалар да, жөнем сөйми.

Кайберәүләр төрле дәрәжәле исемнәр, премиялар даулап йөри. Мин аларны хәтта ачуланмыйм да, кызганам ғына. Аллага шөкер, күп дәрәжәле исемнәрем, премияләрем бар, берсен дә теләп алмадым. Бөрвакыт газетада үзен шагыйрь дип санаучы берәү «өрсезләр бөтен нәрсәне алып бетерделәр, мин генә бернәрсәсез калдым» дигән елак шигырен бастырды. Югыйсә аның әллә ничә дәрәжәле исеме бар иде. «Мәдәни жомга»да эшлүчеләргә өйттем: «Күчреп басыгыз да шул шигырен, астына, фамилиясе янына исемнәрен тезеп чыгыгыз», — дидем. Тыңламадылар — оятсызлык белән очрашканда каушап та каласың бит ул. Өч тиенлек эш кырмаган килеш дәрәжәле урын биләп утыручылар, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе дип аталучылар бар. Аларның йөзләренә бәрәп сүз өйтә башласаң, кемнәрдәр, вакланма, диләр. Әйе, хәтер саклап вакланмыйбыз. Татарстан Фәннәр академиясендә берәү членкор булып санала. Минем аңардан: «Кайда синең фәнни хезмәтең?» — дип сорыйсым килә. Мин белгәнә — уртакул студентның диплом эше дәрәжәсендә. Мәнә хәтер саклау кая илтә. Бу юлларны язганда да «вакланам бугай» дип уйлап куйдым. Вакланасың инде, оятсызлар беркайчан да вакланмыйлар, вакланучыларны гаеплиләр генә. Бу — аларның көрәш ысулы. Миңа еш кына: «Күп эшлисез», — диләр. Аптырап калам, чөнки мин ялкау кеше, йокларга яратам. Әни мәрхүмә: «Көбир белән Өммия өчен кайгырмыйм, бу Түфаны бигрәк йокы ярата, нишләпкәр бөтәр инде», — дип, минем өчен борчыла иде. Ходай саклады үземне, шөкер, үз тамагымны үзем эшләп туйдырам. Ялкаулыкны исбатлый торган критерийлар бар. Түгәлегенә 24 сәгать, шуның күпмесен эшләп уздырам икән? Әйтмим, оят. Бүтәннәр өчен дә оялам әле.

Мәскәү гәжитләрен укысаң, читтән килеп эшләүче гастарбайтерларны сүгәләр, кереп тулдылар, диләр. Аларны кертмәс өчен эшләргә кирәк, господа. Нәрсә, алар сезнең өчен эшләп, кол дәрәжәсендә яшасеннәрме? Ә сез эчеп, гүләйт итеп, йокы симертеп кенә яшәргә тиешме? Алай булмый ул, әфәнделәр. Миңа, мәсәлән, Аллага шөкер, гастарбайтерлар кирәкми, ялкау булсам да, үземне мәжбүр итеп эшләтәм. «Уян, тор, эшлә, сине кем ашатырга тиеш?» — дия иде әни. Кеше эшләр өчен яратылган — мине яшәтүче аксиома шул. Шунның белән ялкаулыгымны жиңәргә тырышам.

Дөньяда кешенең кешелек сыйфатын билгели торган тагын бер нәрсә бар: юмартлык һәм саранлык. Кайсы ягы күбрәк икән миндә? Анысын бүтәннәр беләләрдер. Әмма мин сараннарны яратмыйм. Кысмыр дигән сүз дә бар татарда. Моңысы берәз кагыладыр миңа: исәпләргә-санарга яратам. Хәер, бу кысмырлыкка кермидер. Кыскасы, әлеге мәсьәләдә үземә бая бирергә алынмыйм.

Тагын бер гадәтемне язам да нокта куям. Хыялланырга яратам. Хыял дөньясында яшәү ялкаулык галәмәте дип язганым бар. Ләкин хыял дәрәясына чуму миңа рәхәтлек бирә. Тормышның мең төрле мәшәкәтләреннән, ыгы-зыгыларыннан качып татлы хыялга чумасың, йолдызларга менеп төшәсең, ождам бакчасында хозурланып йөрисең. Тирә-ягыңда бөхетле кешеләр. Алар сиңа елмаялар, син дә елмаясың. Рәхәт. Бала чакта мәктәптә укуыңда дәрес барганда да менеп китә идем күкләргә. Андый чакта укучылар кайда йөргәнәмне чамалыйлар иде, тып-тын гына утырсам да: «Миңнуллин, дәрес тыңла», — дияләр иде. Балачак хыяллары, әлбәттә, бүгенгеләрдән аерыла. Бүген хыяллар да үзгәрдә. Кешелек дөньясын бөхәтле итеп күрәсе килә. Анда тешләрен ыржайткан империализм да юк, халыклар, милләтләр дә тигез. Телләр төрле-төрле, ләкин кешеләр бер-берсен аңлыйлар: урысы урысча, татары татарча, кытае кытайча сөйли. Мондый хыяллар иртән иртүк йокы туеп уянганда туа. Ятасың рәхәтләнеп. Торасы, дөнья мәшәкәтләренә чумасы килми. Ялкаулык инде бу, ялкаулык. Хәерле булсын.

Шәхес

Шәхес төшенчәсен мин фәнни телдә аңлатып бирә алмыйм, шәхеснең нинди булырга тиешлеген тоям, сизәм генә. Минемчә, ул үзен үзәк алырга һәм кешелеген саклый белергә тиешле адәми заттыр. Шәхес тәрбияләү иң әүвәл гайләдә башлангыч тиешлеген тормыш тәҗрибәсеннән чыгып беләм. Шуннысы да мәгълүм — меккеннәр шәхес тәрбияли алмыйлар. Менә ни өчен хакимнәр үзләреннән түбәннәре изәләр. Алар бу эшне явыз булганнары сәбәплә генә эшләмиләр, аңлы рәвештә буйсынучылар әзерлиләр. Меккеннәрнең үз фәлсәфәсе бар. Ул — җайлашу, түзү, ничек кенә булса да исән калу. Сабырлык дигән күркәм сыйфат та меккеннәр телендә беренчел төсмерен югалтып, нинди әшәкелек күрсәң да дәшми калуны алга сөрә. Үзең теләп кол булудан да зуррак түбәнлек юктыр. Әти ягын бик белмим, әни ягынан безнең нәселдә горур кешеләр иде. Физик яктан көчле булмасаң да, үзләрен кыйнаттырмадылар. Габдел нәселә белән бәйләнмәгән хәерлерәк дигәннәрдер. Безнең нәселдә үзәк башлап кешегә сугучыларны мин хәтерләмим. Әмма үзләренә суксалар, күзләрен кан баса иде. Кулларына ни элксә, һөжүм итүчегә шуның белән оралар иде. Соңыннан ни буласын уйлап бетермиләр иде. Хәтерлим әле, авылыбызда бөтен кешене куркытып яшаган берәү әнинең абыйсына бәйләнеп, аңа суккан. Әнинең абыйсы (минем өчен Яшь бабай) читән казыгын суырып алган да тегенәк башына сылаган. Теге башы ярылып ауган. Шушы хәлне аң итеп сөйләделәр. Шул хәлдән соң теге адәм Яшь бабайлар урамыннан үтәргә дә курыккан диләр.

Ә болай безнең нәсел уен-көлкә белән яши иде. Яшь бабай авылның бер мазәкчесе иде. Аның тирәсендә һәрвакыт кешеләр булды. Әни турында күп яздым, тагын да әйтсә сүзләрем калгандыр (әтиләр, әниләр турында сөйләп бетереп буламыни). Иң авыр елларда да (сугыш вакытында ачыктан шешендек) әни безне теләнергә чыгармады. Теләнчеләрне яратмады да.

Хәтерлим, берәү хәер сорап безгә кәргән иде, «Аягың-кулың төзек килеш соранып йөрисең, оятсыз, үз балаларыма да ипи сыныгы юк әле», — дип борып чыгарды. Без дә аңардан берәр нәрсә сорасак, «еламый ғына сора», ди иде. Әтибездә үтә йомшак кеше иде, ләкин мескенләнде. Аның миңа әйткән бер жөмлөсөн мин еш кабатлыйм: «Караң булсаң да кеше кәсәсенә кермә, банкы бас». Болар барысы да безгә йоккан, геннар булып күзәнәкләргә сеңгәндер инде. Шәхес булып формалашуыма бәйлә мисаллар китергәндә кайберләре, бәлки, мактану кебегрәк тә килеп чыгар, әмма максатым мактану түгел. Бәлки, алар горуранлырлык мисаллардыр да. Әйе, үз-үземне яклау инстинкты миндә көчлө, хәтта акылымнан да көчлөрәктәр әле. Мин оттырырга яратмыйм. Отышлы уеннарны да акча кызганудан түгел, уенда оттырудан куркып уйнайым. Үземне көчлө итеп сизгән, жиңчөгемә ышанган уеннарны ғына уйныйм. Берәр әйбер сорап та, «юк» дисәләр, хурланам. «Нигә сорадың инде, шул көнгә калдыңмыни?» — дим, үкенәм. Шуңа күрә үзем өчен соранып йөрмим. Сораганым да бүтәннәр өчен. Кайчак акыл белән, шулай кирәк булганга, кемгә дә булса яарга тырышыла. Әмма бу минем үземә кыйммәткә төшә — көннәр, атналар бие үземне битәрләп йөрим. Әлегә сыйфатым бүтәннәргә да сизелә, күрәсәң, бервакыт «Газпром» житәкчесе (шулай ук үз бәясен белүче кеше) Рифкат Кантюков минем бер бай адәм белән сөйләшәп торуымны ишеткән. Мин әлегә акчалы кешедән кемгәдер ярдәм итүен сорыйм икән. Соңыннан Рифкат Габделхәевичәйтә: «Туфан Абдуллович, беркөн алынгангызыны ишетеп тордым, сезгә килешми», — диде. Яңагыма суктылармыни.

Мәктәптә укыганда бием кечкенә иде. Шуңа бик хурлана, үртәлө торган идем. Кызлары да бит аның бөләкәй буйлыларны егеткә санамыйлар. Казакъстаннан (чирәм жирне үзләштергән елларда) бер ел әчәндә егерме сантиметрга үсеп кайттым. Шуның өчен казакълар жиренә бүген дә рәхмәтлем.

Казакъстанның Кустанай өлкәсе Таран районы потребкооперациясе карамагына барып төштем. Баш бухгалтер янына кердем. Ул миңа карап торды да: «Посылают сюда разных сопляков», диде. Мин: «Я не сопляк, у меня есть удостоверение об окончании курса бухгалтеров сельпо, там все «отлично», дидем. Миңа ул вакытта 19 яшь иде. Мине совхоз рабкоопның (рабочий кооператив совхоза) хисапчысы итеп жибермәкче булдылар. «Я счетоводом никуда не пойду, пойду только старшим бухгалтером», — дидем. Теләр-теләмәс кенә яңа оешкан Баймагамбетов исемендәге совхозрабкоопның өлкән бухгалтеры итеп билгеләделәр. Совхозның һәм совхозрабкоопның председателләре мине малайсытмакчылар иде, ниятләре барып чыкмады. Учетта тәртип юклығыннан файдаланып урлашырга жыенуларын белеп, юлларына аркылы төшкәч, сагаеп калдылар. Урлашуға көйләнгән бер документка өлкән бухгалтерның имзасы кирәк иде, мин кул куймадым. Рабкооп председателе Панченко мине мәжбүр итмәкче. «Я председатель, ты должен подписать», — ди. Мин дә беләм: өлкән бухгалтер председателгә буйсына, председатель имзасыннан соң ул, теләмәсә дә, кул куярга тиеш. Шунысын да беләм: мин мәжбүри кул куяр өчен, председателгә имзасы ике булырга тиеш. Ул чакта бухгалтер өстеннән җаваплылык төшә. Әйттем моңа: «Подпишитесь два раза, тогда и я подпишу», — дидем. Панченко надан — тәртипне белми, аңлаткач, куркуга калды. Кул куелырга тиешле документны алып кәсәсенә тыкты да: «Я еще тебе покажу, татарчонок», — ди бу. Мин дә моңа: «Не пугай, хохол», — дидем. (Фамилиясенең ахыры «о» хәрәфенә беткәч, украин дип уйлаган идем, урыс булып чыкты). Янаса да, Панченко юашланды, Туфан Абдуллович, дип сөйләшә башлады. Миннән башка урлаша алмый иде шул. Мин дә йомшап киткәнмен инде, бер-ике тапкыр урлашырга «ярдәм иттем» үзенә. Ә урлашу өчен совхозда һәм совхозрабкоопта бөтен мөмкинлекләр бар иде. «Дерес» итеп документны ғына тутырырга кирәк. Ләкин урланганны үземә берни дә алмадым. Әтиңең каны аша урлашуның яхшылыкка илтмәгәннән белә идем. Аның каравы, 60ка якынлашкан Панченко 19 яшьлек «татарчонок» каршында пәси кебек кенә йөрдә. Райпотребсоюзның баш бухгалтеры да «сопляк» дип әйтми башлады: квартал отчетын карап чыкты да: «Молодец!» диде. Шулай итеп, чирәм жирләрден шәхес буларак чыныгу алып кайттым. Мәскәүгә, М.С. Щепкин

исемендәге театр училищесына укырга барганда мин инде житлегә башлаган шахес идем. Яшь бабайның, безнең нәсел махы бирми, дип тәрбияләве үз эшен эшләде.

Ялгышуларым күп булды, әмма алар мескенлек, булдыксызлыктан түгел, артык горурлыктан булгандыр. Бәлки, ул горурлык та түгелдер инде, масаю, такабберлек кебегрәк нәрсә булгандыр. Яшь чак, юлар чак бит.

Мәскәүдән театрга кайтканда мин «гражданин» дип аталырлык кеше идем инде. Мәскәү атмосферасы, Хрущев алып килгән азмы-күпме демократия дә ярдәм иткәндер. Мәстәкыйль фикер йөртергә батырчылык итә идем. Әйтергәме икән, әйтмәскәме икән дип шикләнеп калган чакларым булса да, үз уемны, үз фикеремне айтмича калдырмадым шикелле.

Камал театрында артист булып саналган чак. Театрга баш режиссер итеп Михайлов дигән бер адәмне китерделәр. Труппа белән беренче очрашуында ук бу бәндә: «Я выбью из вас татарщину», — дип әйтеп ташлады. Өлкәннәрнең рухы рәнжемәсен, берсе дә берни дәшми. Шуннан мин сикереп торып: «Почему вы нас оскорбляете?» — дип кычкырдым. Бу нидер аңлатмачы булып акланырга кереште. Мине үз кабинетына алып кереп «эшкәртәргә» тотынды. Мин аңа: «Вы не должны работать в татарском театре», — дидем. «Скорее всего, ты не будешь работать», — диде ул миңа. Ләкин ни өчендер театрдан куып чыгармады. Югыйсә мине куып чыгару җиңел иде: әле берни дә эшләп күрсәтә алмаган артист кисәге. Аның каравы, хәтерләмим инде, берме-ике ме елдан үзен кудылар. Алкаш булып чыкты. Китәр алдыннан урамда очрашкач, миңа: «Будьте довольны, я уезжаю», — ди. «Давно пора», — дип әйтмәкче идем, ни өчендер кызгандым. «Прощайте», — дип кенә китеп бардым.

Әмма театрдан мине барыбер куып чыгардылар. Әлеге да баягы тел тик тормаган өчен. Камал театрының икенче катындагы коридор тәрәзәләре Сәйдәш йорты дип аталган йортның тәрәзәләренә терәлеп диарлек тора. Сәйдәш йортында яңа гына укып кайткан Щепкин училищесын тәмамлаганнарның (безнең, ягъни мәселән) берничәсе яши. Көннәрдән бер көнне безнең Ф. исемле кызыбыз үз бүлмәсенә бер егет белән кайткан. Кайтканнар, ләкин тәрәзәләренә пәрдәсен корырга башларына килмәгән. Боларның кыланышын театр тәрәзәсеннән Барый Әшрәпов дигән артист карап торган. Барый абыйны мин бик тәкъва кеше дип беләм. Күрәсеп, Сәйдәш йортындагы күренеш аның күңеленә тигәндер, бу, театрдагы кайбер артистларны да чакырып китереп, «спектакль» күрсәткән. Шау-шу купкан. Икенче көн театрың профсоюз председателе Рәшидә апа Җиһаншина утырыш җыйды. Миргалим Харисов белән мин дә профсоюз комитеты ағзалары. Җыелышның сәбәбе — кызының мораль йөзен тикшерү. Барый абыйдан сөйләттеләр, тагын кемдер кызыбызны бозыклыкта гаепләде. Ф. мескен елый. Шунда Миргалим белән икәү сикереп тордык. Миргалим ни әйткәндер, хәтерләмим, мин Барый абыйга һәм тәрәзәдән аның белән бергә карап торучыларга кычкырдым: «Монда аны түгел, сезне тикшерергә кирәк, — дидем. — Ничек итеп оялмыйча карап тордыгыз? — дидем. — Син, Барый абый, әгәр да чын егет булсаң, Сәйдәш йортына керер идең дә, Ф.ның ишеген шакып, тәрәзә пәрделәрегезне корыгыз, дип әйтер идең», — дидем. Кайсыдыр инде Миргалим белән мине һәм калган щепкинчыларны да әхлаксызлыкта гаепләде. Рәшидә апа да соңгы сүзне әйтеп, безне гаепләде. Шунда мин, контрольте югалтып: «Сезне дә беләбез, Рәшидә апа», — дип ычкындырдым. Комитет утырышы таралды. Озакламый Рәшидә апаны театр директоры итеп куйдылар. Һәм мин театрдан очтым.

Очып барып телевидениегә кундым. Редактор итеп алдылар. Ул вакытта каләм тота белә идем инде, бер-ике пьесам да куелган иде. Яхшы гына эшли башладым. Гали абый Хәсәенов атлы талантлы режиссер белән бик тату эшләдек. Кызыклы-кызыклы тапшырулар әзерлибиз. Макталабыз. Ләкин көннәрдән бер көнне тапшыруларга анализ ясаганда тапшыруны ни өчендер тәнкыйтьләделәр. Макталырга өйрәнгәч, тәнкыйть күтәрүе авыр бит ул. Җәмгыяви тапшыруларның баш редакторы Итфал Исхакович миңа: «Сез бу тапшыру белән ни әйтергә теләдегез?» — дигән сорау бирде. Мондый сорауны ишеткәч, минем женем котыра. Бүгенге көндә дә «Спектаклегез белән ни

«айтергә теләдегез?» — дисәлар, «Әйтеләсе спектакльде әйтелгән», — дип кенә кырыс итеп җавап бирәм. Итфал Исхаковичка да: «Игътибар белән карарга кирәк иде», — дип ычкындырдым. Шуннан китте бәхәс. Без Гали абый белән икәүләп әдәби-нафис тапшыруларда фикер икенче төрләрәк әйтелә, маңгайга бәрәп әйтелми, дидек. Итфал Исхакович телевидениедәге идеологиягә җаваплы кеше буларак катып калган кәжүнни редактор иде. Ул: «Бөтен тапшыруларда да фикер аңлаешлы булып өстә ятарга тиеш», — ди. Шунда мин стенада эленеп торган бер картина-натюрмортка күрсәттем дә: «Әнә, анда бәрәңгеләр, кишерләр, суганнар сурәтләнгән, кайда аның фикере? Нәрсә, рәссам, «ашагыз, тыгыныгыз», дип әйтергә теләгәнме?» — дидем. Тынлык урнашты, кемдер ишетелер-ишетелмәс кенә кеткелдәп тә куйды бугай.

Шул көннән соң бу баш редактор белән аралар суынды. Ул әдәби тапшыруларга турыдан-туры кысылмаса да, җае килгән саен чәметеп ала иде.

Бервакыт уйлап-уйлап тордым да, «Нигә партҗыелышларда миннән башкагына сөйләшәләр, нигә мин читтә калырга тиеш», дип, партиягә керергә булдым. Һәм телевидениенең партия оешмасына гариза яздым. Итфал Исхаковичның сүзеннән чыкмаучы парторг Янгулов абый әйтә миңа: «Туфан, без сезнең гаризагызны карадык, әмма сабыр итәргә булдык, партия әгъзасы булырга сиңа иртәрәк, син әле аның өчен идеологик яктан өлгереп җитмәгән дигән фикергә килдек», — ди. «Ничек, — мин әйтәм, — өлгереп җитмәгән? Мин әдәби тапшырулар редакциясенә өлкән редакторы, телевидение ул идеологик оешма, нигә, алайса, өлгереп җитмәгән, идеологик яктан ышанычсыз кешене шундый эштә эшләтәсез? Алайса, мин сезне читләтеп, гаризаны турыдан-туры партия райкомына сәбәпләрен әйтеп илтәп бирәм», — дидем. Янгулов абый куркуга төште. «Туктале, Туфан энекәш, мин тагын бер тапкыр комитет әгъзалары белән сөйләшеп карыйм әле», — диде бу миңа. Бер-ике көн үткәч, Янгулов абый елмаеп, эш бүлмәмә килеп керде дә. «Булды, Туфан, алабыз», — диде. Шуннан мин: «Юк инде, бу юлы мин кермим сезнең арага», — дип, гаризамны кире алдым.

Аралар төмам бозылды. Ярый әле куып чыгармадылар, үзем киттем.

Тиздән Язучылар союзына әгъза итеп кабул ителәр. Идара утырышында членлыкка кабул иткәндә хупладылар, сораулар биреп интәктерүче дә булмады. Мәрхүм Афзалага Шамов кына: «Аракы эчәсәңме?» — дип сорыйсы итте. «Өлегә эчә алам», — дигән җавапны ишеткәч, берничә язучыны көлдәреп тамак кырып куйды. Язучылар, хакимият тарафыннан буйсындырылган халык булсалар да, ара-тирә холыкларын күрсәтеп алалар иде. Бигрәк тә Салих Баттал обкомның канына тоз салды. Разил Вәлиев белән Зөлфәт съезд вакытында язучылар өстенә, яшьләр өчен журнал таләп итеп, листовкалар сиптеләр. Мин андый ук кыюлык эшләмәсәм дә, Батулла белән бергәләп җыелышларда арткы рәттән репликалар кычырып утыра идем. Берсендә, мәсәлән, Союз председателе Ибраһим Гази доклад сөйләгәндә «демагогия!» дип кычкырдык. Шул чакларда минем өчен бүгенге көнгә чаклы билгесез сер булып калган хәл килеп чыкты. Минә Язучылар союзы партөешмасының секретаре итеп сайладылар. «Нигә мин? Ни өчен мин?» — дип аптырап йөрдәм. Чөнки мин холкым буенча да, сүземне кычкырып әйтүче буларак та, партия алдында ялагайланмаучы буларак та өлегә рольгә туры килми идем. Әмма секретарь булмыйм дип баш та тартмадым. Дөрәсен әйткәндә, кайбер гамәлләрен кабул итмәсәм дә, партиягә ышана идем. Шуны сизгәннәрдер, күрәсәң, минә сайлаучылар. Инде миңа җыелышларда теләсә ни кычкырып утыру килешми иде. Мин тәртипкә утыра башладым. Ләкин, Аллага шөкер, райком кулында уенчык булмадым. Бер тапкыр райкомда ни өчендер кисәтү ясап, акыл өйрәтергә тотынганнар иде. «Чыгарыгыз секретарьлыктан, ялынып килмәдем», дигәч, бүтән алай бәрелмәделәр.

Бер тапкыр хәтта тупаслыгымны да гафу ителәр. Партиянең өлкә комитеты пленумында чыгыш ясарга тиеш идем. Чыгышны яздым. Карап чыгыйк әле дип аны райкомга алдылар. Һәм миңа, бүтән берәү язганны биреп, шуны укы, диделәр. «Нигә минә мыскыл итәсез? Мин — язучы кеше, кемдер язганны

уқырга әллә мине идиот дип белдегезме?» — дип, чыгышларын ертып ташладым да чыгып киттем. Тавыш күтәрмичә генә үзем язганны сөйләргә рөхсәт иттеләр. Сөйкемле сөягем булгандыр, күрәсең, миңа күп нәрсәне гафу иттеләр. Партия жыелышлары, мәселән, язып куелган шаблон буенча ачылырга тиеш иде, мин исә: «Жыелып беткем, иптәшләр?» — дип башлап жиберә идем. Жыелышта катнашучы райком өкілләре: «Туфан Абдуллович, не подводите нас, пожалуйста» — дип, жыелыш саен үтенәләр иде.

Әмма болар берсе дә гадәти кирелек түгел иде. Мин партиянең нәрсә һәм нинди көчкә ия икәнлеген белә идем. Изелмәс өчен, үземне мөмкин кадәр шөхәс буларак саклар өчен, башны юлөргә салып, махсус «кылана» идем. Партиягә ышансам да, партия функционерларына ышанып бетми идем. Хәер, ул чакларда Брежневлар да анекдот геройларына әйләнеп баралар иде инде.

Мине гажәлләндергән һәм аптырашта калдырган тагын бер вакыйга булды. Көннәрдән бер көнне мине обкомның идеология буенча секретаре Мөжәһит Вәлиев чакырып алды. Янында культура бүлгә мөдире Мөдәррис Мусин да утыра. Мусин мине өнәп бетермәгән мин сизәм, чөнки ул партиянең катып калган чиновнигы, мин исә үз фикеремне әйтәргә курыкмаучы «партизан». Мусин да аңардан курыкмаганымны белә. Партия дисциплинасы турында акыл сатса да, турыдан-туры бәйләнергә ашыкмый. Житмәсә, Мөжәһит Фәтхиевичның мөнәсәбәте миңа начар түгел. Гәрчә...

Тукта, бу вакыйганы лирик чигенеш итеп сөйлим әле. Ибраһим Гази Союз председателе чагында обком секретаре Вәлиев бер төркем язучылар белән очрашып аңгәмә корырга теләгән. Яшьләр арасынан очрашуга мине дә алып бардылар. Мөжәһит Фәтхиевич бик озак итеп безгә акыл өйрәттә, Совет язучысының бурычларын аңлатты. Сөгәт ярымлап сөйләгәннән соң: «Кемдә нинди сораулар бар?» — диде. Сөйкемле кеше иде секретарь, мин, күрәсең, аны үз кешегә санаганмын, сорау биреп ташладым бит. «Мөжәһит Фәтхиевич, Сез озак итеп сөйләдегез. Өйгә кайткач, хатынга обкомда булганымны әйтчәкмен. Ул: «Анда нәрсә сөйләштегез?» — дип сораячак. Мин җавап таба алмаячакмын», — дидем. Обком секретаре мине танымый инде, әлбәттә. Бер миңгерәүгә караган шикелле карап торды да, Ибраһим Гази белән Гариф Ахунówka калырга кушып, безгә китәргә боерды. Ибраһим абый усал гына итеп: «Безне көт», — дип пышылдады. Алгы бүлмәдә көттем. Шактый озак торып чыктылар болар. Союз бинасына кайтканда эт итеп сүкте мине Ибраһим Гази. «Минем дә әллә ниләр әйтсә килә, түзәм бит», — ди. Соңыннан беленде: Мөжәһит Фәтхиевич: «Кемне алып килдегез?» — дип боларны пешергән икән. Шунысын да әйтәргә кирәк — Ибраһим абый сүксә дә, шул хәлдән соң миңа хөрмәте артты. «Нихәл соң, якташ?» — дип үзе исәнләшә башлады. Югыйсә мин бу чакта әле әдәбиятта түш киереп сөйләшерлек дәрәжәдә түгел идем.

Соңрак Вәлиев Камал театрына килеп «Моңлы бер җыр»ны карады. Бик ошады аңа спектакль. Жәлилчеләрнең хор белән «Сибелә чәчәк»не җырлавы аеруча тәэсир иткән иде: «Никогда не думал, что народная песня звучит как партийный гимн», — диде урысчалатып.

Инде алда башлаган сүзне давам итик. Әйе, чакырып алдылар Вәлиев белән Мусин. Үгезне мөгезеннән дигәндәй, кереш сүзләрсез генә: «Мы решили, что вы будете возглавлять Союз писателей Республики», — диде Мөжәһит Фәтхиевич. Мин баш тарттым. Партоешма секретаре буларак, язучыларның гадәт-холкын яхшы белә идем. Идеология кысаларында яшәсә дә, узара мөнәсәбәтләрдә язучы халкы үз сүзен кистереп әйтә, председатель дип тормый. Председательнең утырган кәнафиенә түгел, язганнына карап бөя бирә. Өстөвенә, ыгы-зыгылы халык. Кыскасы, мин инде парторг булып та арыган, туйган идем. Баш тартуым кыланудан түгел, чыннан да теләмәвемнән иде. Обкомда безнең ишеләр белән генә сөйләшә беләләр, мине дә: «Что, без партии хотите жить?» — дип китереп тәрәделәр. Куркуга төштем, без партия дигән оешма кисәтүенең ни икәннән белә идек. Уйлыйм инде, болар бит мин язган пьесаларны да театрда куйдырмайчаклар, дим. Кыскасы, ризалык бирдем, ләкин шартларым бар иде. Чөнки обкомда председатель кандидатурасыннан тыш идарә әгъзаларын да билгеләп куйганнар иде. Анда

Диас Вәлиев тә бар иде. Минем өстән обкомга донос язган кеше бу. Әйттем: «Әгәр ул әгъза булса, мин председатель була алмыйм», — дидем. Мусин Диас Вәлиевне ярата иде. Миңа вагазь укырга кереште. Мөжәһит Фәтхиевич исә: «Ладно, уберем», — дип, сүзне туктатты. Икенче шартым: «Союз идарәсенең секретаре булып Фәрваз Миңнуллин калырга тиеш», — дидем. Мусин Фәрвазны туры сүзле булганы өчен сөйми иде, янә каршы чыкты. Тарткалашудан соң, мине күндерделәр. Чөнки аның урынына Разил Вәлиев тәкъдим ителгән иде. Уңган егет — каршы тору килешми иде.

Тагын шунысы да теркәлеп калсын: «На свое место (ягъни партюешма секретаре итеп) кого предлагаете?» — диделәр. Мин «Ринат Мөхәммәдиевне», — дидем. Буй-сын, кыяфәт бар, ике телдә дә шәп итеп сөйли белә, ижаты да күзгә күренерлек иде. Бу фамилияне язгач, телгә ниндидер сүзләр килә дә, әйтмим инде...

Шулай итеп, председатель булып эшли башладым. Съезд «сайлады» инде мине, әлбәттә. Ләкин ул сайлауның нәрсә икәнән СССРда белмәгән кеше юк иде. Хәер, Россияда дә шул ук хәл.

Шулай итеп, рәис булып эшли башладым. Дәрәсән әйтәм, мин рухым белән житәкче кеше түгел. Бигрәк тә без яшәгән жәмгыятьтә. Буйсынганнар иле бит бу. Буйсынган кеше еш кына икейөзлеләнергә мәжбүр, минем жан исе ирекне ярата. Соңрак рәис булырга ризалык биргәнәм өчен үкенергә туры килде. Иң аянычы — кайбер язучыларны якыннанрак белеп, аларның бик үк әйбәт булмаган якларын ачу булды. Мин инде ул хакта бүтән язмаларда яза да бардым. Монда кабатланмыйм. Алар минем үзгәрә баруыма сәбәпче булдылар. Язучы шәхес булырга тиешлеген шунда аңладым. Сайлангач, рәис чакта эшләмәскә тиешле нәрсәләрне дә барлап куйдым. Иң беренчесе — рәислегемнән файдаланып хөкүмәт бүләкләренә дөгъва кылмаска. Нәхәлдә, теләпне йөрмәскә. Сүземдә тордым шикелле. Татарстан Югары Советына депутат итеп сайлаттырдылар, әлбәттә. Әмма ул Язучылар союзының һәр рәисенә номенклатура буенча бирелә торган «бүләк» иде. Һәм ул шулай булырга тиештер дә. Язучылар хезмәтен бәяләүнең бер формасы бит бу.

Минем әлегә язам мемуар түгел. Шуңа күрә кайбер вакыйгаларга тукталып тормыйча, сикереп үтәм. Мине шәхес буларак үзгәрергә этәргән вакыйгаларны гына теркәп барам. Аларның чираттагысы Рәис Беляев белән байле вакыйга. Беляев «КамАЗ» төзелә башлаган Чаллы шәһәренең партия оешмасы житәкчесе иде. Уңган, булган егет. Партия тәрбияләгән кадр буларак, шул идеологиягә хезмәт итүче иде. Әмма авылдан иярәп килгән башка егетлеләре дә югалып бетмәгән иде әле. Гармунчы егет. Шуңадыр, ахры, театры ярата иде. Яраннарын, туганнарын ияртеп, театрга еш килә иде. Марсель Сәлимжановны ярата иде. Мин дә шул чакта аның белән таныштым. Чаллыга баргач, кунак та итә иде. Бервакыт аны Мөжәһит Вәлиев урынына обкомның идеология секретаре итеп күчәрделәр. Бер караганда, бу аның дәрәжәсен күтөрү тоелса да, асылда аны төшерү иде. Чаллыда — «КамАЗ» төзелешендә ул «генерал» булса, монда өченче секретарь гына иде. Аны Казанга күчерү алдан уйланылган акция булгандыр. Чаллы героен юлдан алып ташлау ямьсезрәк төс алган булыр иде. Секретарьлыктан алу исә — гадәти хәл, моның өчен бер сылтау да жита, һәм ул сылтау табылды да. Горбачевның «сухой закон» керткән чоры иде. Шул вакытта Мәскәүдә Муса Жәлилнең — 80, Габдулла Тукайның 100 еллыгына багышланган юбилей кичеләре үтте. Кичәдән соң, гадәттәгечә, банкет кебегрәк нәрсә оештырдык. Ул мин урнашкан «Москва» кунакханәсенең люкс номерында булды. (Шуны әйтергә кирәк, мин ул чорда аччаны күп эшли идем, пьесалар күп уйнала, гонорар шактый килә. Һәм мин Мәскәүгә командировкаларга барганда кыйммәтле, яхшы номерларда яши идем).

Банкет дип аталгач, өстәлдә коньяк-фәләне дә бар иде. Кемдер бу фактны обкомның беренче секретаре Гомәр Исмагыйль улы Усмановка әлөкләгән булып чыкты. Тотындылар тикшерергә. Чөнки ул банкетларда Рәис Беляев та бар иде. Мине дә чакыртты Усманов. Сүз бик каты барды. Гаепле кешедән сорау алу кебегрәк. Ләкин мин үземне мескен итеп тотмадым. Гомәр Усманов кычыра башлагач: «Кычкырмагыз, Гомәр Исмагыйльевич, миңа кычкырсалар,

хольксызланам, юләрлек эшләп ташлавым бар», — дидем. Мине аңлады Усманов. Аңа минем эчүем-эчмәвем кирәк түгел иде, Беляевнең эчү оештыруын сылтау итеп, Рәис Кыямовичның карьерасына чик кую кирәк иде. «Беляев эчтәме?» — дигән соравына: «Мин кеше күзәтүче түгел, үзем эчтәм, дидем, чөнки бәйрәм итәргә хакыбыз бар иде, кичеләр яхшы үттә», — дидем. «Нәрсә, син шундый баймыни, люксларда гына торасыңмыни Мәскәүдә?» — диюенә, «Мин, Гомәр Исмәгыйлевич, бәләкәй генә өйдә сарык бәрәннәре белән бергә үстәм, акчам булгач, адам рәтле яшәргә хакым бар. Аннан соң мин — татар Язучылары союзының председателе, мин яшәгән номерга бүтән республика язучылары да кергәли. Күрсеннәр татар язучысының мокры түгеллеген», — дидем.

Рәис Беляевнең эшен обком пленумында карадылар. Мин дә чыгыш ясадым. «Бу гамәл безгә оялырга туры килчәк әле», — дидем. Беляевкә каты шелтә бирүне тавышка куйганда мин обком ағзаларыннан берүзем каршы кул күтәрдем. Бу егетлегем өчен мин бүген дә горурланам. Партия таркалгач, бер мәжлестә Гомәр Исмәгыйлевич мине дусларына күрсәтеп: «Бик күпләр үзгәрдә, менә бу кеше генә үзгәрмәде, егет булып калды», — диде. Юк, үзгәрү чоры давам итә иде әле. Үземне шахес буларак саклау җиңел түгел дөньяда. Бу мәсьәләдә Тукай миңа үрнәк булды. Ул үзен беркемнән дә кимсеттермәгән. Аннан соң, мин үзем генә түгел бит әле. Язучы дигән исемне дә кемнәрдәндер (бигрәк та чиновниклардан) якларга кирәк. Аны кимсетергә теләүче надан житәкчеләр житәрлек. Бервакыт Казан шәһәр советы председателенә язучылар өчен фатир сорарга барган идем. Председатель мине кабул итәргә теләми, каядыр барасым бар, ди. «Мин дә бит уйнап йөрмим», — дидем. Бу, үзен югары тотса да, минем белән чамалабрак сөйләшә: «Үзегезне әллә кемгә куясыз», — ди. «Куябыз, — дидем, — чөнки без язучылар ун миллион татар халкына 150 генә», — дидем. Миннән котылу өчен фатир бирергә вәгъдә иттә. Әлбәттә инде, фатирны бирмәде.

Рәис Беляев вакыйгасыннан соң, миңа обкомда мөнәсәбәт үзгәрдә. Мәскәүдә партконференция үтәргә тиеш иде. Минем кандидатураны делегатлыкка күрсәтсәләр дә, әлеге дә баягы «эчү мәжлесе»н оештыручыларның берсе дип, исемлектән сызып ташладылар. Обком пленумы тәмамлангач, Марсель Сәлимжанов Мәдәният министры Марсель Таишев белән сөйләшеп торганда Гомәр Усманов үтеп бара. Кәефе шәп күренә. «Ну, как, ребята?» — дип хәл сорашты. «В нормальной республике своих писателей за борт не бросают», — дигән идем, секретарь күзен акайтып карады да китеп барды. Шунда Марсель Сәлимжанов: «Бетерәләр сине моның өчен», — дигән иде, нигәдер бетермәделәр. Киресенчә, бу вакыйгадан соң, обкомда мөнәсәбәт яхшы яккарак үзгәрдә. Күрәсәң, Гомәр Исмәгыйлович «Бу кеше белән конфликтка керү файдага түгел», дигәндер.

Аның шулай икәнә СССР халык депутатларын сайлау вакытында ачылды. Ул чакта берничә кандидат күрсәтү модада иде, хәтта кайбер очракларда моны мәҗбүри үтәтеләр иде. Ә мине сайлау округыннан берүземне күрсәттеләр. Шуңа күрә җиңел генә сайландым. Моңың сере соңрак аңлашылды. Мәскәүдә халык депутатларының съездына җыелгач, Гомәр Исмәгыйлевич бер очрашуда: «А ведь я сделал тебя депутатом. Помнишь, на лестнице обкома ты меня упрекнул. Это мне в душу запало и я решил отомстить тебе вот таким образом», — диде. Бәлки, ул моны әйтеп миннән рәхмәт көткәндер, мин реверанс ясарга ашыкмадым. «Мине барыбер сайлаган булырлар иде», — дидем. Бу әтәчләнү генә иде, әлбәттә. Халыкның ничек, кемне «сайлаганын» белерлек кенә акылны бар иде инде. Ни булса — шул булсын, мине көчләреннән килсә дә, өстәгеләр читкә алып ташламадылар. Анда да бит юләрләр, ахмаклар утырмый — исәплеләр-уйлылар, үзен хөрмәт итә белгәннәр белән исәпләшәләр. Ышанып әйтә алам: ялагачларның елмаюыннан файдалансалар да, аларны хөрмәт итмиләр, тәһарәт чүпрәгә итеп санылар. Андагылар өчен иң куркыныч нәрсә үзен хөрмәт итеп телләшкән кеше түгел, ә алар урынына дөгъва кылучы. Монда инде власть өчен көрәш инстинкты кешеләр белән идәрә итә, анда бер-береңне аяу юк. Ә язучыга властың үрмәләү нигә, ул үз эшен эш итеп

эшләсә, халык тарафыннан хөрмәт тө, дан да килә. Мин моны ап-ачык беләм. Хәзер дә минем депутатлыгым нәчәлниклар өчен генә дәрәжә, укучыларга, тамашачыларга язучылыгым кадерлерек.

СССР халык депутаты булып сайлангач, исәпкә бар, санга юк булып йөрмәскә тырыштым. Әлбәттә, автономияле республикалардан сайланучылар белән өллә ни исәпләшмиләр иде анда. Мәнә шушы кысада гына яшәү үзен хөрмәт итүчене ничек канәғәтләндерсен? Татарстаннан сайланучыларның берсенә халык депутатларының съездында сүз бирәчәкләре беленгәч, ул эшнә миңа тапшырдылар. Мин чыгыш әзерләдем. Чыгышның төп юнәлеше автономияле республикаларның СССРдагы урыны турында иде. Союзда икенче сорт халык булырга ризалашмау иде. Чыгышымны бүтән делегатлар, бигрәк тө житәкчеләр, укып чыккач, йомшартырлар дип уйлаган идем, кайбер төзәтмәләр генә кертелде. Минем чыгышым кемнәрнендер исендә калгандыр, күрәсен, Гомәр Исмагыйлевичның да, бәлки, ярдәмә тигәндер, мине СССР Югары Советына сайладылар. Ә Совет утырышында хәтта Милләтләр советы председателенә урынбасары итеп тәкъдим ителләр. Мин монда үзем өчен файдалы маневр эшләдем: мине барыбер сайламазчакларын белеп, урынбасар урыныннан бик матур итеп кенә баш тарттым. Минем «көндәшем» хатын-кыз иде. «Хатын-кыз белән көрәшү килешми, аларны хөрмәт итәргә генә кирәк, шуңа күрә аның файдасына үз кандидатурамны алам», — дигәч, кул чаптылар. Шулар аркасында Югары Советта исемә билгеле депутат булды. Без Буа районында колхоз председателе булып эшләгән Мөхәррәм Мөхәммәтжанов белән активлар арасында йери башладык. Мөхәррәм дә минем кебек үз кадерен үзә белүче, холкы белән шәхес дип саналырга тиешле кеше. Тиздән без автономияле республикалардан сайланган берничә депутат белән төркем булып оештык. Татарстаннан Мөхәррәм белән мин, Абхазиядән Владислав Ардзинба, Якутиядән Ларионов, Калмыкиядән шагыйрь Давид Көгелтдинов. Башка республикалардан кушулучы булмадык. Без бергә жыелып сөйләшә-киңәшләшә идек, автономияле республикаларның статусын күтәрү буенча резолюцияләр кабул итә идек. Арабызда иң нык көрәшүче Ардзинба иде. Соңыннан ул Абхазия республикасының Президенты булды. Билгеле, без айтканнар, без таләп иткәннәрне кабул итмиләр иде, ләкин колак салмыйча да булдыра алмыйлар иде. Бер очракта, мәсәлән, сүзсөз үтте. СССР Министрлар Советын төзү буенча комиссия оештырылган иде. Комиссия составында Давид Көгелтдинов, Ларионов һәм мин идем. Шунда Министрлар Советына барлык Союздаш республика вәкилләре тәкъдим ителгән иде, автономиялеләрдән берәү дә юк. Шул турыда бәхәс купты. Комиссия председателе (Калмыков фамилияле иде, ялгышмасам): «Если мы будем включать и автономные республики, то Совет Министров будет неуправляемым», — диде. Мин: «Если не можете управлять, не надо было завоевывать столько земель», — дидем. Шагыйрь Евгений Евтушенко мине хуплап кул чапты һәм кычкырып көлдә. Нәтижәдә, Министрлар Советына Татарстан, Башкортстан, Якутия вәкилләрен кертергә карар чыгардылар.

Билгеле булганча, 1991 елда СССР Югары Советын куып тараттылар. Аңа кадар булган тагын бер фактны искә алу тиештер. Анысы да минем шәхес булып өлгерүемә бәйледер. Хәер, мин аны «Партия» дигән бүлектә яздым инде. Ул Коммунистлар партиясенә кагылышлы. Мин анда Коммунистлар партиясенә киләчәгә фажигале төмамланачагына ышанган, үземнең кылган гамәлләремә жавап бирә алырлык шәхес идем.

«Шәхес» дип аталган бүлеккә кертерлек вакыйгалар киләчәктә дә булып торды. Барысына да тукталу кирәкмәстер. Мәсәлән, Язучылар Союзы рәислегеннән үзәм киттем, председатель булырга теләүчеләр белән сөйләшүне дә кирәк тапмадым. Ыгы-зыгы килделәр шунда. Искә дә алып торасым килми. Язучылар Союзы идарәсенә ағза булып керүдән дә баш тарттым. Читтә торасым килде. Дөресен генә айткәндә, язучылардан туйган идем. Бик ыгы-зыгылы халык икәнбез. Безне шуңа өнәп бетермиләр, ахры. Безнең һәрберебез индивидуалист. Арада шәхес түгелләре дә житәрлек. Сәләт дәрәжәләре дә төрлечә. Әмма барысы да «Алланың кашка төкәсе» булуга дөгъва кыла. Бу

толпада бөтерелү бик жайсыз. Читтөрөк йөрүөң хәерлерөк. Кайчакларда әллә Союздан чыгыйммы икән дигән уйлар да килгәләде. Ләкин тирәннәрөк фикер йөрткөч, бу уйдан кире кайттым. Милләтне бергәләп аялар өчен, бергәләп саклар өчен безнең берләшебрәк яшәвебез кирәк. Чөнки без төрлө-төрлө булсак та, милләт мәсьәләсендә бер фикеребез урта. Ләкин бер фикеремнән кире кайтмыйм: әгәр Язучылар Союзы шәхесне кыса икән, ул кирәкми. Язучы шәхес булырга тиеш. Ягъни Союз шәхесләре Союзы булырга тиеш.

Шәхескә бәйлә тагын бер-ике сүз әйтәм дә, бу бүлеккә төмамлыйм.

Председатель вакытымда бүтән республикалардан күрәп, «Татарстанның халык шагыйре», «Татарстанның халык язучысы» дигән мактаулы исемнәргә булдыру өчен озаң йөрдәм. Тырышу бушка китмәде, ул исемнәр бар. Ләкин үзем ул исемнән катгый баш тарттым. Әмма 70 яшьлек юбилеемда барыбер үземә әйтмичә бирделәр. Президент белән бәхәскә керү урынсыз һәм акылсызлык булып иде. Әмма Мәскәүдән нинди дә булса бүләк алмаса да дигән сүземдә ник тордым һәм торам. Татар телен бөтерү өчен дәүләт күләмдә законнар кабул иткән хакимияттән бүләк алу татар язучысы өчен үз милләтенә хыянәт итүгә барабар дип саныйм. Бу — минем шәхес буларак үзгәрүемнән нәтижәсе. Әлегрәк биргәннәренә рәхмәт, хәзер кирәкми. Хәер, бирергә дә жыенмыйлар әле. Без теләнмәсәк, анда безнең барлыкны да белүче юк.

Бу бүлектә нәтижә ясап, шуны әйтәм: үз кадеренә үзәң белү инстинкты нәселебез, каннан күчсә дә, аны гомер буга саклап килеп, бүген аңлы рәвештә аны аялау дәрәжәсенә ирештем. Мин Дәүләт Советы мөнбәрәннән үз кадерен үзә белмәгән кеше — чүп ул, үз кадерен белмәгән халык — чүп өемә, дип әйткәнмен икән, кемнәр өчендер кисәтү дә иде. Минә кемнәрдер кимсетергә тели икән, ниятләре барып чыкмастыр. Мин кайчакларда буыйсган булып уйный алам, әмма жаным ирекле. Язучы булам дип кулына каләм алган кеше шәхес булырга тиешлеген акылым белән аңлыйм.

Депутат

Минем тормыш юлымда бу исем дә шактый зур урын алып тора. Мин депутатлыкның РСФСРдан башка бөтен этапларын да үткән кеше. Казан шәһәренәң Бауман Район Советы, Казан шәһәре Советы, Татарстан Дәүләт Советы, СССР халык депутаты булдым. Депутат булуымны зур җитди эшкә санаган чакларым да, соңрак депутатның хакимияткә ни өчен кирәклеген аңлап, аңа әллә ни исем китмичә генә йөргән вакытларым да булды. Депутатлар җыелып сөйләшкән сессияләре турында: алар билетлары биш ел алдан сатылып беткән спектакльләр дип язып та куйдым. Башка бүлекләрдә депутатлыкка кагылышлы вакыйгаларны терки бардым. Аларга сыймаганныр бу бүлектә язарга кирәк таптым. Чөнки депутатлык минем карашларымның үзгәрүенә зур этәргеч булды.

Парламент ул хакимият белән халык арасындагы мөнәсәбәтләргә кисенләштермәс өчен уйлап табылган оешма. Хакимият дәрәжәсен халык каршында саклар өчен аңа закон чыгару функциясен биргәннәр. Асылда үзенә уңайлы, үзенә кирәк законнарны хакимият чыгара, парламент аны кул күтәрәп раслый гына. Әгәр расламаса, аны куып тараталар һәм раслый торганныр халыктан сайлаталар. Поезд составында паровоз белән вагоннар һәм вагон белән вагон арасында бер-берсенә бәрелеп ватылмасыннар өчен бәрелү көчен йомшартучы жайланма бар. Ул буфер дип атала бугай. Парламент та шул. Хакимият белән халык бәрелешсә, һәләкәт туа. Ә уртадагы парламент еш кына бәрелешне йомшартып, халыкның хакимияттән ризасызлыгын үзенә күчәрә. Халык депутатларны эт итеп сүгеп, ачуын шулардан ала. Югыйсә илдәге тәртипсезлекнең булуында мескен депутатның бер катнашы юк. Иң кызыгы шунда: депутатларны халыкның үзеннән сайлаталар. Бүтән илләрдә депутатның дәрәжәсе ниндидер, бездә ул хакимият һәм халык кулындагы курчак — һәр икесе аның белән рәхәтләнеп уйный. Социализм заманында ул курчакның роле бигрәк көлке иде инде. Айга бер җыелалар иде дә, шул ук көндә бөтен мәсьәләләргә «хәл итеп» таралалар иде. Депутатларның күбесе

нигә кул күтәргәннән дә белмиләр иде. Чын парламентның ничек эшләргә тиешлеге, бәлки, СССР халык депутатлары съездында өзрәк күрәнгәндәр. Анда иске режимны җимереп, яңа хакимияткә үрмәләргә теләүче «демократлар»ның сүзләре көч ала башлады, илдә халык файдасына ниндидер үзгәрешләр кертәргә теләүче наив кешеләрнең нидер өмет итеп көрәшүләре дә бар иде. Тора-бара барысы да үз урынына кайтты. Хакимият башына менеп утырган яңа хакимнәр искеләр үрнәгендә эш йөртәргә керештеләр. Башкача булмый, күрсәң. Хакимият теләсә кайсы җәмгыятьтә дә хакимият инде ул. Ул бары тик үз мәнфәгатьләре өчен генә яши. Халык теләсә кайсы җәмгыятьтә хакимияткә хезмәт итүче генә. Ул борын-борыннан шулай булган һәм шулай булачак. Ә парламент? Аның урыны нәкъ элеккечә калачак. Мәнә район Советы депутаты булып «сайланганга» куанган, бүген Дәүләт Советыннан төшөп калырга җыенган Туфанның үзгәрүе шуннан гыйбарәт.

Инде депутат булып йөргән чаклардан кайбер вакыйга-истәлекләр. Район Советы, Казан шәһәре Советы депутаты чагымнан вакыйга да, истәлек тө юк. Аларга сайлануымның да кызыгы юктыр. Язучылар Союзында партөешмә секретаре идем. Ә секретарь номенклатура бунча кайда да булса депутат булырга тиеш. Татарстан, РСФСР, СССР Югары Советына Союзның председатели сайлана, партөргка инде түбәнрәкләре кала. Бу сүзләрен мин көлеп язмыйм. Язучылар белән исәпләшәләр иде ул заманда. Бүген безнең сайланулар шул еллардан калган гадәт. Язучылар Союзы тарихында беренче мәртәбә Союз председатели депутат булып сайланмады. Димәк, дөньялар үзгәрә — безнең киләчәгебезне билгели торган симптомдыр ул. «Зәңгәр шөл»дәге ишан хәзрәт айтмешли, Алла сакласын, Алла сакласын...

Татарстан Югары Советы чагымнан да искә алып сөйләрлек вакыйгалар булмасын сыман: җыйелдык-таралдык, җыйелдык-таралдык. Депутат булып сайлануымның да сәбәбе ачык, чөнки мин ул чакта Язучылар Союзы рәисе идем, ягъни мәсәлән, номенклатура.

Истәлекләрнең күбесе СССР халык депутаты булган вакытка туры киләдер. Беренчедән, депутат булырга теләүчеләр күбәйде. Элек дөгъва кылучылар юк иде. «Рәис түгел икәнсең, нәфесеңне сузма, агай-эне» дигән кагыйдә күпләрнең дөртөн баса килде. Ә бу юлы ирек — һәрбер кеше депутат була ала дигән өмет язучыларны да кузгатты, депутат булырга теләүчеләр күбәйде. Шунысын да әйтәргә кирәк, бүтөн Советларда депутатның дәрәжәсе әлләни булмаса да, РСФСР, СССР Югары Советларына сайлануның файдасы яклары бар иде. Беренчедән, дәрәжә үсәбрәк китә, икенчедән, Мәскәүгә барып депутатлар өчен генә сатыла торган дефицит товарлар алып кайта аласың. Апелльсин, мандарин, колбаса дисеңме, хатының өчен француз духие дисеңме, күпләрнең төшләренә дә кермәгән кайры тун үзе генә дә ни тора. Кыскасы, Язучылар союзында ыгы-зыгы башланды. Депутат булып сайлануырга теләүчеләр тирәсендә төркөмнәр барлыкка килде. Мине мактап йөрүчеләр арасынан да депутат булырга теләүчеләр табылды. Аны якларга алынуылар булчак кандидатны миңа өстерделәр. Теге абзый коткага бирелде. Шунысы кызык: миңа обкомнан: «Син депутат булачаксың, кирегә сөйләп йөрмә, ыгы-зыгыларга катнашма», — дип әйтелгән иде. Ул турыда яздым инде — ни өчендер мин һәрвакыт обкомның сөйкемле сөяге булдым. Әйткәнәмчә, ник яратканнарын әлегә көнгә кадр аңлый алмыйм. Бүгенге җитәкчеләрнең дә миңа мөнәсәбәтләре яхшы. Нигә? Югыйсә аларның ботинкасына кунган тузаны сөртеп йөрүче дә түгел. Ара-тирә аларның көефен кырырлык сүзләр дә ычкындырам. Белмим, белмим, кай ягым белән ошыймдыр.

Дөресен әйтәм, мин депутатлыкка омтылмадым, миңа ул кызык түгел иде, рәислектән дә туйган идем инде, әллә обком сүзен санламыйча, барыннан да баш тартыйммы дип тә уйладым. Әмма депутатлыкка омтылчу абзыйның артык тырышуына ачуым чыкты да... Калганы инде, кем әйтмешли, сама сабуй аңлашыла — мине депутат ителәр. Альтернатив кандидат булырга тиеш дигәннәр иде. Аның белән дә исәпләшмичә, округтан берүземне сайлаттылар. Шулай ул, хакимият теләсә, мәнди анасын да депутат ителәр. Демократия шул ул инде бездә — «халык соравын искә алып» әллә ниләр эшли беләләр.

Маскәү чорын мин бүтән бүлекләрдә шактый тасвирладым, кабатлап тормыйм. Сайлануым жиңел булса да, мин үз вазифамны хәлемнән килгәнчә үтәдем шикелле. Бирелгән аз-маз иректән файдаланып, көрәшergә, үз сүземне трибунага чыгып әйтергә өйрәндем. Ә бу жиңел эш түгел. Житмәсә, фикерне рус телендә әйтергә кирәк. Иң әһәмиятлесе, без инанган, безнең өчен әхлак нормаларына әйләнгән, хетта Корьән сүзләрен алыштырган партиянең асылын аңладым, аңа табынудан туктадым. Теге яки бу партиядә әгъза булып тору — сәяси уен гына икән. Мин дә уйнарга өйрәндем. Әле күптән түгел яныма ике милләтпәрвар егет килеп:

— Сөз нигә телебезне кисәр өчен чыккан 309нчы законны яклаучы партиядә торасыз? — дигәннәр иде.

— Ә сөз ни кушасыз миңа? — дип сорадым.

— Дәүләт Советы утырышында, рәсми рәвештә, партиядән чыгуыгызны әйтегез, — диләр.

— Чыктым ди, шуннан ни була? — дим.

— Сөзнең бу гамәлегез күпләрне көрәшкә өндәячәк, — диләр.

Наив кешеләр. Әгәр минем мондый юл белән партиядән китүем, аның өчен Дәүләт Советы мәнбәрән файдалануым телебез файдасына китерсә, андый авантюрага баруым да мөмкин булып иде. Ләкин мин тормышны төрле яклап торып өйрәнгән инде. Сәяси көрәштә бала-чагалык белән шөгыйләнәргә ярамаганны беләм. Дәүләт Советы мәнбәре миңа сәяси уен уйнарга өчен түгел, депутат булып милләт файдасына даими рәвештә көрәшү өчен кирәк. Безнең сүзләребез өстәгеләргә дә, астагыларга да ишетеләргә тиеш. Депутатлык буфер гына булса да, аның мәнбәре бар. Депутатлыкның мөгънасен мин шунда күрәм.

Мин депутатлык дәрәжәсен артык түбән төшереп жибәрдем бугай. Кайчакларда аның шактый гына файдасы да тия. СССР халык депутаты чагында теге яки бу нәрсәне юнәтү жәһәтәннән районнарда файдам тимәдә түгел. Татарстанда да кайбер эшләр майтардым, дип эшләгән эшләремне санап китәр идем, мактану кебегрәк килеп чыгар. Шулай да бер-икесен әйтергә кирәктер.

Республикабыз Конституциясенең яңа вариантын кабул иткәндә Разил Вәлиев белән икәүләп «Татарстан республикасыннан читтә яшәүче татарларга милли мәданиятне, телне үстерүдә, аларның үзенчәлекләрен саклап калуда ярдәм күрсәтә» дип теркәлгән 14нче маддәне тәкъдим итеп керттек, Татарстанда 400гә якын китапханәне ябарга карар әзерләнгән иде, без ул китапханәләрне саклап калдык.

Депутатлыгымнан файдаланып, Казанда 12нче татар кызлары гимназиясенең яңа бинасы минем үзәтлегем аркасында салынды дисәм дә ярыйдыр. Дәүләт эшлеклесе дип саналып, йоклап йөрмәсәң, нидер эшләп була икән ләбаса.

Йомгаклау сүзе

Адәм баласын уратып алган, аның үзгәрүенә (яки камилләшү, яки деградация) сәбәпче булган факторлар күп. Мин барысына да тукталып тормадым. Мәхәббәт, гайлә, намус-вәждан һ.б. болар барысы да кешене кеше иткән төшенчәләр. Дөньяда мәхәббәт барлыгын, аның зур көчкә ия икәнлеген, серлелеген мин танийм, олылайм, ләкин ни икәнлеген аңлатып бирә алмыйм. Аны әле беркемнән дә аңлатып бирә алганы юк. Шуның белән ул гүзәлдә, илаһи да көч. Шуны гына әйтә алам: мин чын-чынлап яратырга сәләтле кеше. Ах-ух килмиңе генә яратам. Бу мәсьәләдә ялгыштым да. Ялгышулар мине мәхәббәт төшенчәсә белән сак булырга өйрәтте. Чөнки мәхәббәт дилбегәсез хис ул. Ярату янәшәсендә күз-колак булып, сизелер-сизелмәс кенә күренеп, акыл торырга тиештер. Сөртенгәндә тотынып калырык нидер кирәк миндәйләргә. Миндәй дим, чөнки бер эшне дә ыргы-йорты эшләргә өйрәнелмәгән. Дуралар, әллә нинди чибәр булсалар да, мине кызыксындырмыйлар. Гайлә өлкәсенә махсус кермим. Ярамый. Яткан урын-жирен балконнан урамга, кешеләр өстенә селкүчә жыйнаксызларны жөнәм сөйми. Эчке киemen кешеләр үтеп-сүтеп йөргән

урынга элөп куеп киптерүче хатыннар турында уем әйбәт түгел. Шунысы да бар: кешеләр гайбәт сатарга яраталар, нигә аларга тема бирергә ди әле? Сатарга «товарны» үзләре тапсыннар. Алай кызыграк та, күчеллерәк тә. Ачылган сер урамда шәрә йөргән кыз-хатын бит ул. Кызык түгел. Француз язучысы Анатоль Франсның «Остров пингвинов» дигән әсәрәндәгә бер күренеш үтә дә кызык һәм үтә дә мәгънәле тоелган иде. Бер пингвин боз өстендә бер хатын-кыз итәгә табып ала да, шуны киөп куя. Калган пингвиннар «Что у нее под юбкой?» дип моның артыннан ияреп йөриләр. Гаилә дә шулай. Әллә ни эзләмик, анда барыбыз да бер. Безнең бәхет тә, бәхетсезлек тә бертөслә.

Намус, вөждән ише категориялә — әхлак дөньясы атрибутлары. Миндә алар ничектер, бүтәннәр бөяләсен. һәрхәлдә, ниятем начарлыкта түгел. Ялгышлар бардыр, тормыш бит. Шактый еллар элек үк мин яшәү девизы итеп: «Кешенең теләсә ни эшләргә хақы бар, тик аның кылган гамәлләре бүтәннәргә кайгы-хәсрәт, күз яше генә китермәсен», — дигән сүзләргә алдым.

Әйе, кабат-кабат кабатлыым: нык үзгәрдем. Үзгәрү процессы дәвам итә. Ул соңгы сулышкача дәвам итәчәк. Ничаклы гына үзгәртсә дә дөнья, мәңгелеккә кешеләрдән рәнжеп һәм котылдык дигән уйларын сизмичә китәргә язсын иде. Үлем турында язасым килми. Мин ул турыда яшрәк чагымда язган идем инде. («Әлдермештән Әлмәндәр»). Хәер, ул, Әжәллә әсәр булса да, үлем турында түгел, яшәү турында иде. Әмма язасым килмәсә дә, бу матур дөньядан китәсе була. Дөньяда бердәнбер абсолют гадел нәрсә — үлем. Бөтенөбезне тигезли. Олигарх та, байлыгына күмелеп, үлө, бөмж да, сәләмәсенә уралып, үлө. Жир астында урын күп, анда ипотека юк. Кайчакта мин «Нихәлләрдә яшисең?» дигән сорауга «Үләргә әзерләнем» дип җавап бирәм. Җавабымны ишетүчеләр сөерсенеп калалар, юатырга тотыналар. Ә кеше үлемгә әзерләнәргә тиеш. Исән-сау жир жимертеп йөргәндә дә мин калганнарга ни калдырып, үзем белән ни алып китәм дип уйланырга тиеш. Мин дә Ходай каршына ни күтәрәп барачагым турында еш уйланам. Буш чумадан белән Бөек зат каршына бару оят.

«Казан утлары»на — 90

«Яңалиф»

ЖУРНАЛЫБЫЗ «ЯҢАЛИФ» ИСЕМЕ БЕЛӘН

1927-1932 ЕЛЛАРДА ЧЫГА

Журнал чыгаруда җаваплы кешеләр: Фатих Сәйфи-Казанлы (1927, №1-7, 1928, №3-4, — мәсьүл (җаваплы) мөдир; 1929, №7-9, 12-15, 21-24, 1930, №1, 2 — җаваплы редактор); Г.Әлми (Газиз Әлмөхәммәтов) (1927, №8-9 — вакытлы мәсьүл мөдир, 1928, №1, 2 — мәсьүл мөдир, 1928, №15 — вакытлы редактор), Ф.Сәйфи (1927, №10-12 — мәсьүл мөдир), 1928, 16-1929, №6 — редакторлары Ф. Сәйфи. Г.Әлми, И. Рәми; С.Борһан (1929, №10 — вакытлы редактор), И. Рәми (1929, №11 — техник редактор), Галимжан Нигъмәти (1929, №16-20 — вакытлы редактор, 1930, №3-1932, 10 — җаваплы редактор).

Бу елларда Исмәгыйль Рәми, И.Рәхмәтуллин, Закир Гали, И.Хәлиуллин, Гомәр Гали, Г.Ризван, Сафа Гыйльфан, Шәриф Камал журнал чыгаруда катнаша.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ КЛАССИГЫ
ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ

ГалимҖан Ибраһимов Себергә,
Аklar тылына махсус вазифа белән
китәр алдыннан. Чиләбе. 1919 ел.

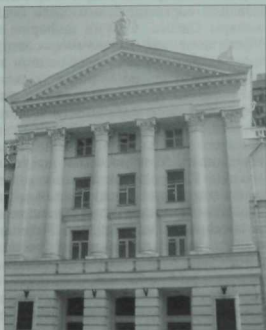
Татарстанның Мәғариф халык комиссариаты карамагында эшләүче Гыйльми Үзәк
хезмәткәрләре. Уртада Үзәк рәисе ГалимҖан Ибраһимов. Казан. 1926 ел.

*Галимжан Ибраһимовның 1927-37 елларда
Ялтада яшәгән йорты.*

*Әдипнең Ялтада яшәгән чагы.
1932 ел.*

*Галимжан Ибраһимов исемдәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институты бинасы.*

МИЛЛӘТ КАҖАРМАНЫ

Галимжан Ибраһимов — бөтен көчен, талантын һәм гомерен туган халкына хезмәт итүгә багышлаган, күп гасырлык татар әдәбиятын яна сәхифәләр белән баепкан, XX гасыр башы әдәби-мәдәни хәрәкәтенә яна рух өстәгән, шулай ук әдәбият белеме, мәгариф, тарих, публицистика, ижтимагый фикер үсешендә гаять тирән эз калдырган ин күренекле классикларыбызның берсе. Аның тормышы үзә яшәгән кырыс дәвердән аерылгысыз булып, язмыш булачак әдипне каршылыклар, аяныч-фажигаләр белән тулы юлдан атлата.

Г. Ибраһимов 1887 елның 12 нче мартында Башкортстанның Авыргазы районы Солтанморат авылында (элекке Уфа губернасы Эстәрлетамак өязе) туа. Әти-әнисеннән укырга-язарга өйрәнгәннән соң, күршедәге Кешәк авылы мәдрәсәсенә йөри. 11 яшендә әтисе аны Оренбургтагы Вәли мулла мәдрәсәсенә укырга бира. 1905 елгы инкыйлаб тәэсирендә, укыту-тәрбия эшләрен яхшыртуны таләп иткән шәкертләр белән бергә, Галимжанны да мәдрәсәдән куалар. 1906 елның көзендә ул Уфадагы «Галия» мәдрәсәсендә укый башлый. Өч ел белем алганнан соң, аннан китә һәм казакъ далаларында, Әстерхан якларында балалар укыта. 1909 елда Казанга килә, әмма университетка укырга керү омтылышы тормышка ашмый. 1912 елны Киевка китеп, университетка ирекле тыңлаучы булып керә. Мөселман студентларының яшерен оешмасында катнашканы өчен кулга алына һәм берничә ай төрмәдә утыра. 1913 елны Казанга кайтып, «Аң» журналында жавалпы сәркатип булып эшли башлый. Берздән тагын Киевка китә, аннары Одесса, Сухуми шәһәрләрендә була. 1915 елны Г.Ибраһимов Уфага кайта һәм «Галия» мәдрәсәсендә укыта башлый. 1917 елгы Февраль инкыйлабыннан соң, революцион көрәш эшенә керешә: митингларда, демонстрацияләрдә катнаша, яшьләр, эшчеләр алдында чыгыш ясый, газеталар чыгаруны оештырып йөри. 1917 елның көзендә Г.Ибраһимов Учредительное собраниега делегат итеп сайлана. Ул таратылгач, Советларның III Бөтенроссия съездында катнаша һәм Үзәк Башкарма комитеты әгъзасы итеп сайлана. Тиздән Милләтләр халык комиссариаты каршындагы Үзәк мөселман комиссариатына эшкә күчәрелә. 1918 елның көзендә Г.Ибраһимов Казанга кайта. Яна жәмгыять төзү шартларында әдәби хәрәкәтнең, ижтимагый-мәдәни тормышның үзәгендә кайный, күпсанлы хезмәтләр белән чыгыш ясый. 1925 елны ТАССР Мәгариф Халык комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәк рәисе итеп билгеләнә. 1927 елны әдип, каты авырып китү сәбәпле, Крымга дәваланырга китә. 1937 елның августында «халык дошманы» дип нахакка гаепләнеп, Г.Ибраһимов кулга алына һәм Казанга кайтарыла. 1938 елның 21 нче гыйнварында әдип төрмә хастаханәсендә үлә. Күренекле язучының гәүдәсе күмелгән урын төгәл билгеле түгел, шулай да әлеге елларда төрмәдә үлгән яисә үтерелгән

кешеләр белән бергә, Кабан күленнән ерак булмаган Архангел зиратына күмелгән дип фаразлана.

Мулла гаиләсендә туып-үсеп, мәдрәсә гыйлеменә таянып, мөстәкыйль рәвештә дөньяви фән нигезләрен үзләштергән Г.Ибраһимов Октябрь инкыйлабына кадәр үк төрки-татар дөньясында кин танылу ала. XX гасырның 30 еллары уртасына кадәрге татар әдәбияты, мәгарифе-фәне, публицистикасы, ижтимагый-сәяси тормышы күгендә ин якты йолдызларның берсе булып балкый. Кызганыч, бик күп замандашлары кебек үк, әлеге йолдыз вакытсыз сүнә. Әмма ул калдырган әдәби-мәдәни мирас үлемсез.

Табиғаттан бирелгән сәләт, акыл ана тиз арада жәмгыятьтә үз урынын табарга ярдәм итә һәм, кинжырлы эшчәнлеккә тартылып, күбесендә беренче башлап яна сүз әйтә, милли лидерларның берсе булып житешә. Шуна да Г.Ибраһимов тормышын, ижатын, эшчәнлеген, социаль һәм милли азатлык өчен көрәшен татар дөньясында XIX гасыр ахыры — XX гасыр башында урын алган Янарыш хәрәкәтеннән аерып карап булмый.

Г.Ибраһимов язучы буларак аеруча тирән эз калдыра. Мәдрәсәдә укыган елларда ук әдәби ижатка килеп, халыкның авыр тормышы, яшәп килгән гаделсезлекләр, хокуксызлыklar өчен тирән борчылып яза («Зәки шәкертнен мәдрәсәдән куылуы» (1907) «Татар хатыны ниләр күрми» (1909) һ.б.). Әйләнә-тирәсенә капма-каршы рәвештә романтик хыял дөньясын куйган әдипнең сәнгати фикерләү осталыгына, ул сурәтлгән дөньяның гаять төрле, бай, кызыклы һәм тормышчан булуына сокланмый мөмкин түгел («Яз башы» (1910), «Дингездә» (1911), «Сою — сәгәдәт» (1911), «Көтүчеләр» (1913), «Яшь йөрәкләр» (1912) һ.б.).

Татар тормышын, аның революциягә килү юлын прозада Г.Ибраһимовтан көчләрәк, тәэсирләрәк итеп гәүдәләндерүче бар микән?! Ул ижат иткән социаль типлар индивидуаль характеры, үз йөзә белән аерылып тора, чор вакыйгалары белән гаять тыгыз бергәп яшәүләре, шул рәвешле сурәтләнүләре белән әдәбиятта яна сүз буларак янгырый («Безнен көннәр» (1914), «Кызыл чәчәкләр» (1921), «Алмачуар» (1922), «Адәмнәр» (1923), «Казакъ кызы» (1923), «Тирән тамырлар» (1926). Әдип реалистик һәм романтик юнәлешләрдә бердәй көчле ижат итеп, гажәеп тормыш күренешләре тудыра. Ин мөһиме, бөтен барлыгы белән татар жанлы булып, милләтсезнең яшәү рәвешен, хыял-омтылышын ил күләмендә танытуга ирешә.

Әдипнең совет чоры ижаты аеруча каршылыклы булып, укучылар тарафыннан бертөрле генә бәяләнми. Аның әдәби-эстетик эзләнүләрендә үзара каршылыкта булган гуманизм һәм пролетариат диктатурасы, шәхес иреге һәм сыйнфый дошманны юк итү кебек төшенчәләр алга чыга. Әмма Г.Ибраһимовның эстетик идеалын гомумкешелек кыйммәтләрен яклау һәм милли мәнфәгатьләргә кайгырту теләге билгели. Шуна да ул олы гуманист булып кала.

Г.Ибраһимов ижаты — халкыбыз тарихының гаять өермәле булган XX гасырның беренче чиреге елъязмасы, хроникасы. Аның хикәя-повестьларында, романнарында Октябрыгә кадәрге шәкертләр, руханилар тормышы, хатын-кызлар язмышы, инкыйлаб вакыйгалары, гражданнар сугышы фажигаләре, әлеге тарихи вакыйгалар уртасында калган татар халкының яшәү рәвеше, теләк-омтылышлары, хыяллары кабатланмас вакыйгалар булып күз алдына бастырыла. Г.Ибраһимов әсәрләренә битараф калып булмый. Алардагы тормышчанлык, көнкүреш детальләре, романтик төсмерләр тудырган бизәклелек, кырыс натуралистик сурәтләр, илаһи сихри дөньяга алып китә торган тирән, нечкә лиризм һәм башка беркемнеке

белән дә бутап булмый торган, төгәл, матур, ягымлы, тормышның бөтен буяуларын үзенә жыйган гаять бай һәм халыкчан тел үзенә тартып тора.

Тормышның кин, тулы панорамасын чагылдыруда, фикер тирәнлегендә, гажәеп үзенчәлекле образлар галереясын бирүдә, тематик кинлектә, сюжет-композициядә яна табышларга омтылуда Г.Ибраһимов белән бик азлар тинләшә ала. Һәрхәлдә, прозабызны үстерүгә зур өлеш керткән әдипләр И.Гази, М.Әмир, Г.Әпсәләмов, Ә.Еники, Н.Фәттаһ, А.Гыйләжөв, М.Мәһдиев, М.Хәбибуллин һ.б. — һәрберсе диярлек теге яисә бу дәрәжәдә Г.Ибраһимовтан өйрәнүләрен, анын традицияләрен дәвам итүләрен белдерәләр.

Г.Ибраһимов әдәбият галиме, тәнкыйтьче, педагог буларак та бай мирас калдыра. «Борынғы ислам мәдәнияте» (1909), «Татар сарыфы» (1911), «Татар шагыйрьләре» (1913), «Татар имлясы» (1914), «Яна әдәбият» (1914), «Әдәбият дәрәсләре» (1914), «Татар телен ничек укытырга?» (1916) һ.б. мөкалә-китаплары, дәрәслек-кулланмалары бүген дә кыйммәтән жуймаган хезмәтләр булып тора.

Г.Ибраһимов татар матбугатын ныгыту, үстерү мәсьәләсендә башлап йөрүчеләреннән берсе була. 1913 елда «Аң» (Казан), 1917 елда «Безнең юл» (Уфа), «Ирек» (Уфа), 1918 елда «Чулпан» (Мәскәү) һәм Совет хакимияте урнашкан «Эшче», «Кызыл Армия», «Кызыл яшьләр», «Безнең юл», «Мәгариф» газета-журналларын оештыручы, кайберләреннән мөхәррир буларак үзен оста журналист, оештыручы итеп таныта. Гомумән, шул чор әдәби хәрәкәттен, ижтимагый-мәдәни яшәешне Г.Ибраһимов эшчәнлегеннән башка тулы аңлап та, аңлатып та булмый.

Утызынчы елларда «шәхес култы» корбаны булган әдипнең мирасы бары илленче еллар ахырында кайтарыла һәм халыкның рухи тормышында лаеклы урынын ала башлый. Гомумән, XX гасыр татар әдәбияты, фәне, теле, публицистикасы үсеште Г.Ибраһимов эшчәнлегенә белән гаять тыгыз бәйлә. Шуңа ук вакытта талантлы шәхеснең бай мирасын барлау, кин катлау укучыларга житкерү буенча да житди эш башкарылып килә. Аерым алганда, әдип исемен йөрткән Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан Г.Ибраһимовның 9 томлык «Сайланма әсәрләр»е дөнья күрдә, ин яхшы әдәби әсәрләре һәм тел, тарих, сәнгать өлкәсенә караган хезмәтләре аерым китап булып басылып чыкты. Бу өлкәдәгә мөһим бурычларның берсе булып әдипнең 12 томлык академик басмасын эшләү тора.

Г.Ибраһимов юбилее — бөтен татар әдәбияты, татар мәдәнияте, димәк, халкыбыз юбилее. Шуңа да әдип ижатын милли һәм гомумкешелек идеаллары күзлегеннән тикшерү, әлегә бөек шәхеснең әдәби-эстетик фикергә алып килгән яналыгын, анын үзеннән сонгы сүз сәнгәтенә тәэсирен, милли янарыштагы урынын заман биеклегеннән торып бәяләү — гаять бай, олы мирасыбызның аерым сәхифәләрен барлау, жәмгыятьтәге урынын билгеләү генә түгел, балки милләтебезнең бүгенгесенә һәм киләчәккә турында житди уйлану да булып тора.

Әлфәт ЗАКИРҖАНОВ

УЙЛАНЫР ВАКЫТ ЖИТТЕ

Хәзерге татар әдәбияты, тәнкыйте турында газета-журналларда берничә мәкаләм чыкканнан соң, аларга төрлө мөнәсәбәт белдерелде. Фәүзия Бәйрәмова үзенә хас кайнарлык белән язганнарымны кире какса, Рәдиф Гаташ исә бер әңгәмәсендә, башкала биеклегеннән торып, Чулман артында яшәп ятучы провинциалга үзенен илтифатсызлыгын күрсәтеп, мин фәкыйрегеzne «Алабуга институтыннан бер доцент» дип кенә атап үтте. Һәрхәлдә, мәкалә астына акка кара белән «Чаллы» дип язылса да, кара урман артларыннан ишетелгән билгесез тавыш, Казанның мәгърур гөрелтсәндә югалып кала, «зур» эшләр арасында буталып бетә, ахрысы. Ә бит сүз гаять житди булып, татар прозасын, шигъриятен, сәхнә эстрадасын каплап киткән мәхәббәт турындагы елак әсәрләр, шигърьләр, жырлар һәм һәрвакыт татарны мескен итеп күрсәтүләр турында иде. Аларга укучылар битараф калганга, бу мәсьәләгә башка әйләнәп кайтмам дигән идем, әмма «Мәдәни жомга» битләрендә басылган бер мәкаләдә китерелгән Р.Фәхрәтдиннен «Әхлак белән әдәбият бергә булырлар, бер кавемнән әдәбияты нинди рәвештә булса, әхлагы да шул рәвештә булыр» дигән сүzlәрә сискәндереп жибәрде. Әгәр сонгы елларда чыккан хикәя, повесть, романнарыбызның темалары буенча фикер йөртсәк, безнен әдәбият шөхси-интим хисләр аралыгына куып кертелгән икән. Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, Ә.Еники, Г.Бәширов кебек корифейларыбыз бер читтә калып, Зифа Кадыйрованың «ул моны, бу тегене, теге моны ярата, яратмый, яраткан» турындагы китаплары ин күп укыла торганга әйләнгән икән, беткәнбез без. Язучы укучы таләбенә яраклаша. З.Кадырова китапларының менәр сумга сатылганын күргән башка әдипләребез дә егет-кыз, ир-хатын мөнәсәбәтләре турында күпләп һәм тәмләп яза башлый. Укылуы кирәк бит!

Ләкин ... XIX гасырда Кавказ халыкларының азатлык сугышы житәкчесе, Россия империясенә каршы 25 ел көрәшкән имам Шамил үз вакытында жыр сәнгәтен тыйган. Юк, ислам дине кануннары кушканга түгел, ә халыкның фикере шөхси интим хисләр юлы белән китмәсен өчен. Р.Гамзатовның «Мой Дагестан» китабыннан түбәндәге юлларны укыйбыз: «В песне ищи что-нибудь одно — или смех, или слезы. Нам, горцам, сейчас ни то, ни другое не нужно. Мы воюем. Мужество не должно жаловаться и плакать, какие бы испытания на него не обрушивались. С другой стороны, нам нечему и радоваться. Печаль и горечь в наших сердцах. Вчера я наказал молодых людей, которые около мечети танцевали и пели. Глупцы они. Увижу еще раз, накажу снова. Если вам нужны стихи, читайте Коран. Твердите стихи, написанные пророком. Его стихи высечены и на воротах Каабы.» Так запрещал имам Шамиль петь в Дагестане. Женщин за песню наказывал метлой, а мужчин — кнутом. Приказ есть приказ. Немало певцов попало в те годы под удар кнута».

Әлбәттә, Шамил — Шамил инде. Ул башка чор, башка милләт вәкиле. Ләкин ул сина файдалы икән, теләсә кемнән өйрәнергә жарый. Пәйгамбәребезнең (с.г.в.) «Белем алырга мөмкин булса, Кытайга барып булса да өйрән» дигән хәдисе бар. Шуна күрә Шамилдән үрнәк алып, язучыларыбызга, жырчыларыбызга «Еламаска!» дип боерык бирәсе килә. Сүз унаеннан, шул ук китапта мәхәббәт шагыйре Мәхмүт

турында да айтела. Әлеге сөю колы, Беренче бөтендонья сугышында, австрияле солдатны ээрлекләп, чиркәүгә барып керә. Шунда Мәрьям анакайның сурәтен күреп, аны сөйгәнә Муига охшата һәм рәсем алдына тезләнәп, чукуна башлый: «Неизвестно, что потом рассказывал об этой истории австриец, но только свирепый горец тоже упал рядом с ним на колени и стал молиться по христиански, неумело ударяя себе пальцами в лоб, в плечи и в грудь». Йә, укучым, мәхәббәт дигән булып иманын саткан Мәхмүт турында ни әйтәрсен? Күнелгә шик керә: безнең дә мәхәббәт шагыйрьләре, язучылары, интим-шәхси хисләргә дан жырлау аша, Сусанин кебек, безне ялгыш юлдан алып китеп, адаштырырга уйламышлармы?

Билгеле, донья булгач, сөю дә, сөюдә кире кагылу да була. Ләкин аннан башка да тормыш бар бит — эш һәм карьерага омтылу, гайлә һәм балалар шатлыгы, милләт язмышы һ.б., һ.б. Тормышта кызыксыныр нәрсәләр чиксез — спорт, фән, фәлсәфә... Ләкин безнең әдәби геройлар тормышында болар барысы да үзеннән-үзе бара, ә инде мәхәббәт мәсьәләсендә һәрвакыт проблема. Укып карагыз әле, чын әдәбият шундый буламы инде (редактор киссә кисәр бу өлешен, ләкин халык очын-очка ялгый алмый интеккәндә шул рәвешле язучыларга женем чыга): «Ярты сәгәтләр вакыт үткәч, машина ямь-яшел агачларга төренеп, чәчәкләр эчендә утырган өч катлы өйнең чөтләре капкасы янына килеп туктады. Дәүфит пультка басып капканы ачты, Гөлгенәне кулыннан тотып машинадан төшерде дә, кулларына күтәрәп, биек баскычлардан өйгә алып керде. Гөлгенә өйнең эчтән дә матур итеп эшләнүенә сокланды. Әйтәрсен дә өкәяти доньяга килеп керделәр!!! Бу мизгелдә сүзләргә урын юк иде. Монлы музыка тәэсирендә табын әзерләделәр. Дәүфит тыела алмыйча, Гөлгенәнен әле кулларыннан, әле беләкләреннән, әле чәчләреннән үбеп-үбеп алды. Бу үбүләр тора-бара иреннәрдән шашып үбүгә күчте». (Ф.Тарханова. *Бәгъри* // Идел. 2011. №3)

Тукай ни өчен бөек? Дәрдемәнд фәлсәфи жәһәттән, бәлки, Тукайdan да әэрлекләрәктәр, ләкин Тукай — халык күнелендә. Чөнки ул халык мәнфәгәтләре белән яшәгән, аның сулышын, йөрәк тибешен тойган. Ә бүгенге ир-атларның төп теләге чит хатыннар «аулап» яшәүдәме? Х.Туфан әйтмешли, «бөркеттән туган чыпчык»ка әйләнгән халык бүген милләт буларак яшәүдән туктау алдында калганга аһылдый, эчтән, бик тирән катламнардан ынгырашу пары бәрәп чыга. Ләкин шәһәргә килеп, азмь-күлме тормышын жайлауга ирешкән каләм әһелләренән моны иштергә теләкләре юк, алар үзләре кебек «жайлашканнарның» ихтыяжларын үтиләр.

Әйтәргә кирәк, бүгенге көн әсәрләрен укып, үзебезне Г.Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романындагы Мәрьямгә охшата башладык. Өйгә бикләп куелганга эшсезлектән интеккән морза кызын әлип менә ничек тасвирлый: «...бик баллап язылган төрек романнарының исәбе-хисабы юк иде. Мәрьям, күлүе белән, шуларның эченә чумды да китте... Һәм вакыйган, бунда килеп бер мәртәбә тәмнәрән татыганнан соң, шул баллап язылган төрек романнарын уку төзәлмәс бер чир хәленә яки рухының бертуктаусыз теләп тора торган бер ризыгы (азыгы) рәвешенә әйләнәп китте.

Менә булар аның йөрәгендә уянгән теге кызык тойгысын куәтләттеләр генә түгел, Мәрьямне шул барлык гомерләрен гыйшык белән уздыра торган кыз-каһарманнарның берсе, беренчесе кебек хис иттерә башладылар... Ул кайсы романны укыса, шуның кыз-каһарманын үзенә охшата вә үзе дә шуның кебек булырга уйлый...

Аның каршысында исә теге романнардагы Наилләр, Исмәгыйль Тайфуллар-фәләннәр урынына Зыя тора. Ләкин ул теге каһарманнардан башка. Анлар кебек берәз сөйгәннен соңында моны ташлап, күнелен икенчеләргә багламый; анлар кебек ялындырып яисә үпкәләп тә йөрми... Ул бертуктаусыз үзенә матур күзләре белән Мәрьямгә карый да, бик аз гына елмая төшәп, йөрәгенен аллә кай жиреннән кайнап килгән бер тойгысын сөйли — матур тавышы белән, Мәрьямне доньядагы һәмма кешеләрдән артык сөйгәннен, аның эчендәге гыйшык дингезе тик Мәрьямгә генә гәйд, ана гына махсус икәнән сайрый: «Ah, Мәрьям, белсән, мин сине ничек сөям!» — ди».

Хөрмәтле Галимжан ага! Сезнен әсәрләргә укыган саен, хөрмәтем арта. Сез узган гасырның ижтимагый торышы турында үлемсез әсәрләр генә түгел, бүгенге язучыларга әзер схема да калдыргансыз. Сезнен рогеогыз Мәрьям ижтимагый

тормышка яраксызлык үрнәге буларак чыгыш ясаса, хәзерге әдәбиятта ана охшаганнар — эталон. Бүген әдипләребез Мәрьям кебекләргә тәрбияләүне генә күздә тоталар.

Такташ әйтмешли, «Мәхәббәт ул үзе, иске нәрсә, ләкин һәрбер йөрәк аны янарта». Ләкин гомер бус мәхәббәт янартып кына яшәп булмый бит инде, жәмәгать. Әлеге мәкаләне язарга утырып алдыннан телевизорда бара торган «Хәерле иртә» тапшыруын карадым. Анда татар балалар бакчасы турында сүз бара. Экранда алып баручыларны бер тәрбияче алыштырды — саф татар фамилияле, татар исемле ханым русча сөйләп китте. Йә, Хода, татар тапшыруында үз телебездә сөйләрдәй тәрбиячеләр калмадымыни инде?! Ул бит тәрбияче, димәк, киләчәкне төзүче! Менә нәрсә турында ачыргаланырга — юк, ачыргалану көчсезләргә гамәл — менә нәрсә өчен көрәшәргә тиеш язучылар, шагыйрьләр, жырчылар. Әдәбият-сәнгатьтә дә, тормышта да...

Әдәбиятыбызның мондый сазлыкка батуына, беренче чиратта, тәнкийтәнен булмасы сәбәпче, ахрысы. Әйе, булмасы, ягъни, юк ул бездә. Чөнки эреле-вакыт тәнкийтәчеләр күп булып, әледән-әле тәнкийтә китаплары чыккалап торса да — болар берсе дә тәнкийтә түгел. Алар кодалыкка, туганлыкка корылган мактаулар гына. Конкрет әдип турында язалар икән, димәк, мактыйлар. Кимчелекләргә күрсәткән язмалар чыга икән, фамилияләр юк, аларда гомумиләштерелгән төшенчәләр генә. Аерып алып, аерым язучының житешсезлекләрен күрсәткән тәнкийтә таба алмассыз татар әдәбиятында. Чөнки агай-әненен бер-берсе белән араны бозасы, мөнәсәбәтләргә катлауландырасы килми. Дөрес, гол ал да гөл яшәмиләр, премияләр турында сүз чыккач, бер-берсен тырмашырга тотына халык, ләкин үзара, гавәмгә күрсәтми, матбугатка чыгармыйча гына. Каләм әһелләренен, галим-голәмәнен бер-берсе белән дус яки дус түгеллеген докторлык, кандидатлык диссертацияләре, хәтта диплом эшен яклаучылар үз жылкәләрендә бик яхшы татый. Әмма бер-берсенен ижатында берәр житешсезлек яисә кимчелек күрсәтеп чыгыш ясау юк. Әгәр әдәбият фәне закончалыкларына нигезләнеп, аерым авторлар ижатына объектив бая бирелсә, бетәм-бетәм дип яткан, нигездә, хатын-кыз каләмәнен калып барган әдәбиятыбыз күпме файда күрер иде!

Ә бит тәнкийтәнен әдәбият өчен һава кебек кирәк булуына үз вакытында Р.Фәхрәтдин дә игътибар итә һәм үзе мөхәррирлек иткән «Шура» журналында махсус «Тәкъриз һәм интикад» бүлеген ачып жибәрә («тәкъриз» бер кешене теләсә нинди юл белән мактау яки хурлау, шелтәләү мәгънәсендә кулланыла), «интикад»ның эчтәлеген китап яки журналының игътибар белән укып чыгып, ана бая бирүгә туры килә»). Үз шәүләсеннән үзе куркучы татар әдипләре, тәнкийтәчеләре кайчан тәкъриз белән интикадны аера белә башлап, мәкаләләрендә конкрет исем-фамилияләргә күрсәтеп яза башларлар микән?! Классик әйтмешли, едвалы...

Тәнкийтә булса, Л.Әбүдүрөвановның жанрын «интеллектуаль повесть» дип күрсәткән «Биек үкчә астында» повесте дөнья күрмәс иде, ичмасам. «Интеллектуаль» сүзгә хәтәр яңгыры бит, кызыксындырып жибәрде, Р.Михәйдаров романына охшаш әсәр күрергә өметләнеп, укый башладым. Ләкин бөтен «интеллектуальлек» телефон, телевизор исемнәрен латин хәрефләре белән инглизчә язуга, халыкка ят булган азык исемнәрен атауга, никахсыз гына теләсә кем белән йоклауга кайтып кала булып чыкты.

Кайчандыр булган ул тәнкийтә. Аның кирәклеген аңлаган дөвәрдә булган. Коммунистлар партиясенен бик күп кимчелекләре бар, ләкин ул идеология һәм пропаганда өлкәсендә зур унышларга ирешә, моны шәрехләп торасы юктыр. Безгә, милли үзанны уятап, миллилекне саклап каласы килсә, бу өлкәдә алардан үрнәк алырга кирәк. (Әйтергә кирәк, милләтәмне яклап калырга мөмкинлек булса, шәхсән үзем Шамилдән дә, коммунистлардан да, шайтаннан да өйрәнәргә әзер.) Менә коммунистларның тәнкийтәкә мөнәсәбәте: «Партия карарының тәнкийтәкә һәм әдәбият фәненә йогынтысы барынан да элек аларның максатын һәм бурычларын заман таләпләре ноктасыннан билгеләүдә иде». (*Татар әдәбияты тарихы, 6 томда, т. 5. К., 1989. 482 б.*) Сүз үткән гасырның утызынчы еллар әдәбияты турында бара. Тәнкийтәнен билгеле бер бурычлары булып, аларны заман куя. Ә безнен бүген

максат-бурычлар нинди? Милләт булып яшәү, телне саклап калу. Бәс, тәнкыйть тә теһсез әби булып утырмаска, әдәбиятка юнәлеш бирергә тиештер, дип саныйм. Алты томлык кебек дәрәжәле хезмәткә мөрәжәгәт иткәнбәз икән, шул еллардагы тагын бер күренекле шәхес язмаларын ачып карыйк: «...Монарчы яшеренеп яткан потенциал көчләренә ачу, безнең көчле иҗат омтылышына дәрәс юнәлеш биреп жибәрү кебек мактаулы бурычнын зур өлеше, һичшиксез, тәнкыйть өстенә төшә». Бу өзек Ә.Фәйзинен 1933 елда язылган мөкаләсеннән алынды. Күрәсез, һәм партия, һәм язучылар тарафыннан тәнкыйтькә зур игътибар бирелгән. Танийк, шул чорда әдәби тормыш гөрләп бара, әдәбият мәйданына Х.Туфан, М.Жәлил, Ф.Кәрим, Г.Кутуй, Ш.Усманов, К.Нәҗми, Ш.Маннур кебек якты талантлар килә һәм ул чәчәк ата. Әле мин монда Октябрь революциясеннән соң борынлаган һәм канат ныгытканнарны гына санадым. Әмма болар һич кенә дә социалистик революция аркасында түгел, ә сәламәт тәнкыйть көчле булганга революциянен канлы зилзиләсен жинеп, олы юлга чыккан сәләтделәр.

1920-30 еллар әдәбиятын бүтән, берьяклырак күрәп, «кызыл» дип атап, идеологиягә хезмәт итүдә гаепләүләр очрый. Бәхәсләшмим, бар андый тенденция. Ләкин кешенә язмыш белән бергә-бер калып, аны жинүе турындагы «Тапшырылган хатлар» (Г.Кутуй), каты цензура шартларында да совет властеның гәделсезлеген күрсәтә алган «Тирән тамырлар» (Г.Ибраһимов), кеше сүзенә зур фажигагә китерүен күрсәткән «Кара йөзләр» (М.Гафури) кебек исциткеч гүзәл әсәрләр шул елларда дөнья күрәләр. Ул әсәрләр бүтән дә укыла һәм, мин уйлыйм, аларнын тууында тәнкыйтьнен дә өлеше зур.

Шул чор тәнкыйтьчеләренән бүтәнгә көн әдәбияты турындагы сүзләре дә хакыйкаткә ин тугрылыклы сүзләр булып кала. Әйтик, Р.Батулла 1930-50 елларда эшләгән Фатих Мөсәгыйть турында «Карчыга» дигән мөкалә яза (*Идел*, 2001, №1). Монда ул Мөсәгыйтьне пыран-заран китерә, аны идеология күсәгә итеп күрсәтә, ләкин үзе тәнкыйтьченән мөкаләләрен укымавын әйтә. Бу миңа, әлбәттә, сәер тоелды: укымагач, ул кешенә эшчәнлеге, иҗаты турында һичкә язасын инде? Йә, ярый, монысы ул хәтле мөһим түгел. Р.Батулла Фатих Мөсәгыйтьнен менә мондый сүзләрен китерә — монысы мөһим: «Бүтәнгә тәнкыйтьне мин аңламыйм. Чирен яшергән үлгән! Әдәбият чирле безнен. Шул чирне яшерәләр. Байлык бар анысы, дәрәс. Ал да гөл генә түгел бит әдәбиятнын, театрын хәлләре. Тәнкыйть куркак. Ара бозарга теләми. Бу шомалык иҗат кешесенә ярдәм итә алмый». Яисә менә тагын «Жомга көн, кич белән» әсәренә карата фикере: «Бөксәеп беткән миң башы карчыгынын яшь иргә гашыйк булуы, Батулла иптәш, гайре табигый хәл. Ышандырмый, ышандырмайчагә та». Әлегә әсәр турында язган тәнкыйтьчеләрен берсе дә шушы элементар физиологик тайпылышка игътибар итмәде. Димәк, без Аяз ага әйтергә теләгәнне аңламаганбыз, язучы ахырга Бибинуры кыргыйлашкан этләрдән талатып үтертә икән, мона ниндидер башка мәгънә салынган? Бу турыда уйланмыйбыз. Әйтергә кирәк, әдипләр үзләре дә тәнкыйть сорый. Менә Мирсәй Әмирнен «автобиографик повесть» дип атаган «Хатирәләр урманы»ннан: «Заманында миңа алар турында азым-күлме мактаулар да, каты-каты гына тәнкыйть сүзләре дә ишетергә туры килде. Аеруча «Бәхет порошогы» өчен орыштылар. Мактау сүзләре генә түгел, кимчеләкләрәнне, хаталарымны күрсәтеп язылган тәнкыйть тә куандыра иде миңе. Игътибарсыз калдырсалар гына күнелсез». Яисә, мәсәлән, А.Хәлимнен мондый сүзләре бар:

Тәнкыйть бар, диләр. Белмимен.
Шунысын яхшы беләм:
Мин үләм. Тәнкыйтьтән түгел
Тәнкыйть житмәүдән үләм.

Шуна барып житек ки, сәламәт тәнкыйть житмәүдән бездә мутант жанрлар туа башлады. А.Хәлимнен үз китабы «Биктырыш»ны анализлап язган «Татар балалар шигърияте һәм «Орчык-малай» «Биктырыш» дигән китабын һичкә атарга сон? Белгәнбезчә, әдәбият белеме үзара бәйләнәшле төп өч бүлектән тора: әдәби

тәнкыйть, әдәбият тарихы, әдәбият теориясе. Ә менә үзәнә үзән тәнкыйтьне ничек, кайсы бүлектә кертәп карарга?

Шушыларны яздым да, аркам чымырдап китте: бәтәбезмени инде? Әллә үзем, Зиннур Мансуров әйтмешли, гел негатив кына күрәмме? Юк, ахрысы. Әдипләребез елак, сабырлыкка өндәгән, мәхәббәт темасы белән өртәлгән әсәрләр язып, тәнкыйтьчеләребез шуннан «изюминка» табарга тырышып утырсалар да, аерым хезмәтләрдә әдәбиятның һаләкәт алдында торына игътибар ителә икән. Тәнкыйтьбезнен буа суына охшап тынчый башлавы турында 1987 елны ук Ф.Миннуллин язып чыккан, ләбаса: «тәнкыйтьнен адресаты үтә тар, радиусы бик бәләкәй» булу, ягъни тәнкыйтьнен, нигездә, әдәби жәмәгатьчелек өчен, еш кына исә ижаты тикшерелә торган язучынын үзе, аның якыннары, танышлары өчен язылу; «әдәбияттагы кимчелекләрне исемнәре китап сөючеләргә аз таныш булган, янарак кына каләм тибрәтүгә алынучыларга кайтарып калдыру»; тәнкыйть китапларының гомуми күзәтү, обзор характерында булуы, шуна бәйле «тыныч, салмак тонлы, төссез-хиссез обзорларның елдан-ел арта, ә үткен телле проблематик хезмәтләренчә, киресенчә, торган саен кими» баруы. Әйе, тәнкыйть мәкаләсен язганда конкрет авторның, конкрет әсәрнен кимчеләген күрсәтмәсәң, ул тигез юлдан тигез жиддергән машина кебек оета башлый. Ә инде исемнәренә атамый гына язарга кирәк булса, бик тә жайлы, бик тә унайлы бер гыйбарә бар: «Язмамның төмен жибәрәсе килми» (Фәйзуллин Р. Гыйбрәтләр алырлык үткән юл // Казан утлары, 2004. № 9). Бетте-китте. Син дә судан коры чыктың, әдипләргә дә чиле-пешле нәрсә язарга жай калдырдың...

Уйланырга вакыт житте, жәмәгать. Барыбыз да күрәп тора, жайлы-унайлы гына барган түгел, ургылып, ярысып аккан әдәбият кирәк. Дуслык аерым, фәнни һәм тәнкыйди объектлар бәя аерым яшәргә тиеш. Сызланулы-уфтанулы йөрәк хисләрен түгел, батыр һәм гаярь, акыллы һәм күркәм геройлар аша милләт гамен житкерү мөһим, шагыйрь әйтмешли, «Көрәшчеләр кирәк!»

Гомәр ДАУТОВ,

филология фәннәре кандидаты

БЕРГӘЛӘП УЙЛАНЫК,

яисә Г. Даутовка ачык хат

Хөрмәтле Гомәр! Татар әдәбиятының бүгенге хәле, анда урын алган тема, проблема, мотивлар төрлеләге һәм аларның әдәби-эстетик асылын ачып бирергә тиешле әдәби тәнкыйтьнен бик тә йомшак булуы турындагы уйлануларын урын алган мәкалә, һичшиксез, игътибарга лаек. Синен хәзерге әдәби процесс белән якыннан танышып баруын, аерым әсәрләргә мөнәсәбәтән бертөрле генә кабул ителмичә, каршылыклы үй-фикерләр тудырды. Мин аларны сина ачык хат рәвешендә житкерергә булдым.

Әлеге мәкалә бер ел чамасы вакыт эчендә «Мәдәни жомга» газетасында дөнья күргән язмаларының давамы, аларның гомумиләштерелгән нәтижәсе булып тора. Бу исә мәкаләләренне бербөтен итеп баяләүне таләп итә. Кызып, кайнарланып язылган «Янабыз! Мәхәббәт утында янабыз!» («Мәдәни жомга», 22 октябрь, 2010 ел), «Тамчы, диләр, тама-тама ташны тишә» («Мәдәни жомга», 26 гыйнвар, 2011) һәм «Сикәлтәле татар юлы...» («Мәдәни жомга», 13 май, 2011) исемле язмаларда күтәрелгән мәсәләләр уртага салып фикер алышуны таләп итә. Беренчесендә, сүз, нигездә, әдәбиятның ижтимагый вазифасын калкытып кую һәм шуна бәйле мәхәббәт темасы берьяктырак урын алган әсәрләренә аһәмиятләре юк дип кирәк кагу турында бара. Фикеренне дәлилләргә омтылып, Л.Закирова, А.Әхмәтталиева, Х.Ширмән, К.Каримов һ.б. әсәрләренә күзәтүләр урын ала. Икенчеләрендә исә хәзерге әдәбиятта татар тормышы чагылу мәсәләләре үзәккә куелган. Берсендә А.Халимнен милли

асылны югалту, милли затсызлану күренешен аңлаткан «Хунвейбин» исемендәге романына нигезләнеп, икенчесендә Ф.Бәйрәмванын «Сонгы намаз», А.Хәлиминен «Татар вакыты», А.Зәкиевнен «Бәхет эзләп», В.Имамовнын «Япон татары» кебек әсәрләр мисалында әдәбиятта күнел төшенкелеген сурәтләүгә кин урын бирелүгә тукталып, анын кайбер сәбәпләре ачыклана.

Әлеге язмалар унаеннан фикерләргә ике мәсәлә тирәсенә жыеп биру унышлы булып. Берсе — автор буларак әдәби-эстетик карашларына, ягъни син тукталган авторларга яисә әсәрләргә мөнәсәбәткә нигезләнсә, икенчесе хәзерге әдәби тәнкыйтнән торышына бәйле.

Хәзерге әдәбият турындагы уйлануларын «әгәр сонгы елларда чыккан хикәя, повесть, романнарыбызнын темалары буенча фикер йөртсәк, безнен әдәбият шәхси-интим хисләр аралыгына куып кертелгән икән» дигән фикер белән башлана. Әдәбиятта тема-проблема мәсәләсә житди булып, ул төрле төр һәм жанрлардан мисалларны китерүне таләп итә. Ә инде кин планда фикер йөртсәк, сонгы 20 елны үз эченә алган әдәби барышта күзәтелгән күптөрле яналлык-табышлар арасында нәкъ менә милләт язмышы мәсәләләренә актив мөрәжәгать итеп, аларны һәм традицион, һәм яна әдәби-эстетик яссылыкта, сурәт-алымнарда чагылдыру үзәк урыннарын берсен алып торун күрербез. Бу урында әдипләргән һәм әсәрләренән исеменнән атау да бик шартлы, чөнки алар бик күп булып, барыбер кемнәрне дә булса төшереп калдырырга туры киләчәк. Һәрхәлдә, 90 нчы еллар әдәбиятын Рәшит һәм Роберт Әхмәтжановлар, М.Әгъләм, З.Мансуров, Р.Фәйзуллин, Г.Морат, Ә.Рәшит, Ф.Садриев, Ф.Бәйрәмова, А.Хәлим, В.Имамов, Т.Миннуллин, Ф.Латыйфи, Ф.Сафин һ.б. күпләргән милли мәсәләләргә кыю рәвештә күтәргән әсәрләреннән башка күз алдына китереп булмый. Дөрес, XXI гасырга кергәч, сүз сәнгатебездә яна төсмерләр пәйда булды. 90 нчы елларда кин чагылган публицистик яңгыраш, милли пафос кимедә. Әмма әсәрләрдә кеше шәхесә, анын жәмгыять белән тыгыз бәйләнешенә нигезләнгән фәлсәфи уйлану, эчкә бөтенлек артты. Татар язмышын галәм күләмендә һәм глобализация шартларына нисбәтлә өйрәнү омтылышы да күзәтелә.

Мәсәләгә икенче яктан кирик. Тормыш-яшәеш төрле булган кебек, әдәбиятта да ул күптөрле тема-мотивлар рәвешендә чагылыш таба. Мәхәббәт-сөю кеше яшәешендә гаят мөһим урын алып тора, шуна да ул гасырлар давамында дөнья әдәбиятында, шул исәптән татар әдәбиятында да кин чагылыш табып килә. Бүтән дә шулай, Алла бирсә, киләчәктә дә шулай булчак. Китап укучылар да бит төрле, берәуләргә детектив ошаса, икенчеләр фәлсәфи әсәргә яратып укый, өченчеләр исә мәхәббәт турындагыларын көтеп ала. Синен белән килешәм, мәхәббәт күренешләрен сурәтләү белән генә мавыгырга кирәкми, әмма авторлардан милләт язмышы турында гына язуны, укучылардан да шундый әсәрләргә генә укуны таләп итү шулай ук дөрес булмас иде. Күз алдына китереп карыйк, әдәбиятыбызда И.Юзеевнын яисә Р.Гаташнын (башка дистәләргә әдиппән) мәхәббәт, яшьлек турындагы гажәеп төсмерләр белән тулы, хис-кичерешләргә бай шигырь-поэмалары булмады, ди. Сүз сәнгатебез шактый ук сүнәп-сүрелеп, төссезләнәп калыр иде.

Алдагы мәкаләләрдә әдәбиятта кешенән көчсезлеген, рухи йомшаклыгын, шул исәптән күнел төшенкелеген сурәтләгән әсәрләргән күп булуына тукталып, аларнын эстетик кыйммәте булмавы билгеләнә. Шулаймы икән, әйдә, уйланык. Әдәбиятнын сурәтләү предметы нәрсә булу, әсәрдә яктылык-матурлык һәм карангылык-начарлык күренешләре ни дәрәжәдә һәм ничек урын алу турында бәхәсләр даими күзәтелә. Әдәбият-сәнгатькә нисбәтлә кулланыла торган «эстетика» төшенчәсә тормыш-яшәешне нәкъ менә Матурлык аша чагылдыруга нигезләнә. Шигырь Зөлфәт болай дип яза: «Минем шигырьне укыгач, кыз белән егет үбешә икән, яшәвемнен мәгънәсә бар, димәк. Минем шигырьне укыганнан соң кемдер бүтәнне суя икән, мин — төмүт кисәве». Әдәбият — әдәп сүзеннән булып, беренчә асыл вазифасы — әдәп-әхлакка караган кыйммәтләргә яклау һәм саклау. Ә моңа ул яхшылыкка-матурлыкка соклану, начарлык-ямсызлеккә нәфрәт тәрбияләү аша ирешә. Әдәбият-сәнгатьтә беренчәсә күбрәк урын ала кебек, чөнки һәр халык үзенән батыр уялары-кызлары белән горурланарга тели. Әдәбияттагы матурлык кеше рухына унай йогынты ясай.

Кайсыбыз гына (бигрәк тә яшүсмер вакытта) матурлык-батырлык символы булурдай әдәби геройларга сокланмады һәм аларга ошарга тырышмады икән. Шуна да һәрвакыт һәм һәркайда «бетәбез, бетәбез» дип сызлану, чыннан да бетәбез бугай шул дигән фикергә этәрә бит дигән карашында билгеле бер хаклык барлыгын танымый мөмкин түгел. Без кешегә рух, көч, ышаныч тойгысы өсти торган, милләтнең матур сыйфатларын югары күтәрел, анын тәрәккыятенә ярдәм итәрлек әсәрләргә бик тә мохтаж. Шулай да А.Хәлимин «Хунвейбин» романы татарнын кимчелекләре турында кат-кат һәм төрле формада сөйләве белән аны пычракка салып таптый, дигән фикерен белән килешеп булмый. Әсәрне бөтен яктан камил дип баяләү турында сүз бармый. Синен бер мәкаләндәге мисалларны дәвам итеп, әлеге әсәр теленә житди таләпләр куярга була. Урыны белән публицистик стиль өстенлек итеп, автор сурәтләүдән бигрәк сөйләүгә күчә. Охшаш яисә үзара якын күренешләр дә очрый. Романның йомшак урыннарын тагын да табарга буладыр. Әмма ул тулаем милли этхәлек, милли рух белән сугарылган. Татар тормышына кагылышлы күренешләргә тасвирлау аша, күп гасырлардан килә торган яшәү рәвешен, ин матур сыйфат-билгеләребезне югалта барабыз дип, чан суга. Үз татарын, каты итеп чөметеп, йокыдан уятарга тели, гыйбрәт алырга чакыра. Икенче мәкаләндә телгә алган А.Хәлим, Ф.Бәйрәмова, А.Зәкиев, В.Имамов әсәрләрен күнел төшенкелеге күренешләре күп урын алганга күрә аһәмиятләре зур түгел дип баяләвен дә берьяклы караш. Татар әдәбиятында сызлану-кайгыруны, гажизлекне, төшенкелекне, яшәү һәм үлемгә, ансызлыкка бәйлә чиктәш халәтләргә һ.б. сурәтләнә әсәрләр XX гасыр башында ук шактый күп дөнья күрә. Тормышта әлеге хал-күренешләр урын алча, аларның әдәбиятта чагылуы табигый хәл. Ин моһиме, мондый күренешләр авторның нинди әдәби-эстетик карашларын ачуга хезмәт итә бит. Мәкаләдә телгә алынган әсәрләрдә урын алган ямьсез күренешләр бертөрле булмаса да, кин планда авторлар әлеге фажиғаләрне булдырмау юлларын эзли, укучысын кисәтә. Төрле әсәрдә төрле күләмдә «ялгыз кеше трагедиясе» дип аталган сызлану фәлсәфәсе дә (Д.Заһидуллина) чагылыш таба. Яшәештән риза булмаучы герой яшәү һәм үлем, матурлык һәм ямьсезлек, гөнаһ һәм жәза кебек төшенчәләр аңлаткан чиктә булып, авырлык белән, рухи газәпләр аша өмет-ышанычка йөз белән борыла. Дөрес, әлеге юл ачык күренеп тормаска мөмкин. Моның өчен өстә яткан вакыйгалардан бигрәк әсәрләреннән икенче катламын тәшкит иткән фикер-карашларны аңларга ярдәм итүче деталләрне, символларны, мифик һәм дөньяви күренешләр бәйләнешен һ.б. күрөп, тотып алырга һәм баяләргә кирәк. Бу унайдан бер мәкаләндә үрнәк итеп китергән Т.Галиуллин һәм М.Мәһдиев ижатларына игътибар итик. Кызганыч, аларның конкрет әсәрләренә тукталмыйсын. Мисал өчен, Т.Галиуллинның кин катлау укучыларга билгеле «Сәет Сакманов» романын алыык. Әсәрдә зур бер катламны төп геройның үз-үзен табуына һәм югалтуына бәйлә күренешләр алып тора. Табигать тарафыннан көчле итеп яратылган Сакмановның башкалар кулындагы курчак хәлендә буласы килми. Аның көрәше исә үзенә һәм якыннарына әрнү, газәп, вакыты белән кайгы-хәсрәт алып килә. Жәмгыятьнең кыргый кануннарын үтәп чыгу, үзен шөхес итеп тоу теләге Сәетне жинаяты юлына китерә. Сәет Сакмановның эш-гамәлләре артында рус дөүләтендә хокуклары чикләнган татар өчен дә, көчле шөхеснең үз-үзен таба алмавы өчен дә, жәмгыятьтәге гадәлсезлек өчен дә әрнү-сызлану ятуын күрми мөмкин түгел. М.Мәһдиевкә килик. Ин яхшы әсәрләреннән берсе булган «Бәхилләшү»дә «ул эскертләрне, ул ризыкларны, кырау төшкән бәрәнге сабагы, баллы салам исләрен сагынып» яшәүче автор «кабартмалар, коймаклар пешкән, көзге вак янгырда ризык исе таратып утырган» туган жире, авылы белән хушлаша. Әсәрнен төрле катламнарын, кабатланмас геройларын тикшереп карыйк әле, М.Мәһдиевнен халыкка хас холык-сыйфатлар өчен горурлыгы, югалып баручы гореф-гадәтләргә бәйлә сентименталь хислелеге, бәхеткә лаек булган күпләрнен тормышта үз урыннарын таба алмаулары өчен тирән борчулыгы, сызлануы ачыла. XX гасырның икенче яртысы татар әдәбиятында лаеклы урын алган Ф.Хөснинен «Йөзек кашы», Р.Төхфәтуллинның «Авылдашым Нәби», Ә.Еникинен «Әйтелмәган васыять», «Матурлык», «Шаяру», А.Гыйләжөвнен «Өч аршын жир», Х.Сарьянның «Бер ананың биш улы» һ.б. дистәләргә әсәрне аерым кеше язмышы, кин планда

татар язмышы өчен борчылу инләп үтә. Югарыда әйтелгәнчә, сурәтләнгән тормыш күренеше никадәр әһәмиятле булмасын, алгы планга автор позициясе, анын укучысына житкерергә теләгән идеясе, ул яклаган әдәби-эстетик (әхлакый, фәлсәфи һ.б.) карашлар чыга. Әлеге әсәрләрнен авторлары тормыштагы борчулы, фажигале, ямьсез һ.б. төрле күренешләрне сурәтләү аша укучыда боларны жинеп чыга алырлык көч-рух тәрбияләүне дә максат итәләр.

Мәхәббәт турындагы әсәрләрнен икесенә тукталып, аларга, нигездә, тәнкийди бая бирелә. «Зифа Кадыйрованың «ул моны, бу тегене, теге моны ярата, яратмый, яраткан» турындагы китаплары ин күп укыла торганга әйләнгән икән, беткәнбез без» дигән фикерне ничек аңларга? Авторга да, мәхәббәт турындагы әсәрләрне яратып укыган укучыларга да ашыгып хөкем чыгару дәрәс булырмы? Ф.Тархановадан китерелгән өзек белән дә шул ук хәл. Купшы сүзләр белән жинел генә кире какканчы, аларга жентекле анализ ясау сорала бит. Син «пүчтәк» дип санаган әсәрләр яратып укыла икән, монның сәбәпләрен ачу-аңлату синен белән минем эш. Г.Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романындагы Мәрям турындагы өзекне китерәсен дә «ижтимагый тормышка яраксызлык үрнәге» дип бәйләсәң һәм безнен хәзерге әдәбият геройлары да шуна охшаган дип нәтижә ясайсын. Кызганыч, әлеге фикер конкрет әсәрләр белән дәлиләнми. Бу унайдан тагын бер житди мәсьәлә калкып чыга. Ул әсәрләрне тикшереп-бәяләү принциплары белән бәйле. «Яшь йөрәкләр» романы романтизм методына хас сәнгати алымнарда язылган. Мондый әсәрләрдә ике катлы тормыш моделе тудырылып, яшәш автор идеалына бәйле үзгәртеп тасвирлана. Аларны бәяләгәндә әлеге үзенчәлекләрне исәпкә алмыйча һич арамый. Вакийга-күренешләрне яисә геройларны тормышчанлык, ышандыру-ышандырмау кебек формаль төшенчәләрдән чыгып бәяләү дәрәс нәтижә бирми. XX-XXI гасыр чикләрендә язылган әсәрләрнен байтагы, нәкъ менә әдипнен теге яки бу әдәби агым, тенденция принципларына нигезләнүен ачыкламаганга, тиешле һәм объектив бәясен ала алмый.

Хөрмәтле Гомәр! Хәзерге әдәби тәнкийтән йомшак булуы, үз вазифасын тулысынча үтәп бетерә алмавы турындагы фикерләрендә хаклык бар. Бу өлкәдә каләм тибрәтүчеләргә үрнәк итеп совет чоры (!) тәнкийтен китерәсен. Ә инде «партия һәм язучылар тарафыннан тәнкийткә зур игътибар бирелгән» вакыт дип 1930 елларны атайсың: «Таныйк, шул чорда әдәби тормыш гөрләп бара, әдәбият майданына Х.Туфан, М.Жәлил, Ф.Кәрим, Г.Кутуй, Ш.Усманов, К.Нәжми, Ш.Маннур кебек якты талантлар килә һәм ул чәчәк ата». Әлеге юлларны ничек аңларга һәм аңлатарга белмиң, аптырап калдым. 1930 еллар фажигасе, репрессияләр турында күпме язылды, фактик документлар китерелде, мисаллар белән дәлиләнделә. Әйттик, Х.Туфаннын 1938 елда Язучылар берлегеннән чыгарылуы, соңрак кулга алынуы, Ф.Кәримнең 1937-1941 елларда төрмә-лагерьларда утыруы, Ш.Госмановнын 1938 елда төрмә больницасында үлүен (дәрәсрәге, үтерелүен), М.Галәунен 1938 елда атылуы, К.Нәжминен дә төрмәдән котыла алмавын (анын ачы язмышы З.Зәйнуллин романында сурәтләне) белгән хәлдә ничек инде бу талантларнын ижаты чәчәк ата дип язарга мөмкин. Мона тагын Г.Ибраһимов, К.Тинчурин, Г.Нигъмәти, Ф.Сәйфи-Казанлы, Ж.Вәлиди, Ф.Борнаш, Г.Гали, Г.Рәхим һ.б. фажигале язмышын өстәсәк, бу чорнын бөтен аянычлыгы күз алдына килеп баса. Дәрәс, 1920-30 елларда да тормыш давам иткән, татар әдәбияты да билгеле бер үсеш-үзгәреш киңчиргән. Әлеге елларда Һ.Такташнын «Жир уллары трагедиясе», «Мәхәббәт тәүбәсе», Г.Ибраһимовнын «Тиран тамырлар», К.Тинчуриннын «Сүнгән йолдызлар», М.Гафуринын «Кара йөзләр», М.Галәунен «Болганчык еллар», «Мөһажирләр», М.Әмирнен «Агыйдел», Г.Бәшировнын «Сиваш», М.Жәлилнен «Алтынчәк» кебек бүген дә яратып укыла торган әсәрләр языла. Әмма егерме еллап вакытны үз эченә алган чор өчен бу бик аз һәм аларнын күбесе 20 нче елларга карый. Ә менә фажигаләр, югалтулар берничә өлеш артык була.

1920-30 еллар тәнкийтен үрнәк итеп алуың да бары гажәпләнү уята. Билгеле, әдәби барыш төрле булган кебек, тәнкийтә төрлөрле генә түгел. Бу елларда Г.Сәгъди, Г.Нигъмәти, Ж.Вәлиди, Г.Ибраһимов, Г.Гали, Г.Рәхим кебек галимнәрнен, тәнкийтәчеләрнен әдәбият тарихына, әдәби барышка караган һәм бүген дә

кыйммәтен жуймаган хезмәтләрә дөнья күрә. Боларга тагын Ф.Борнаш, Һ.Такташ, Ф.С.-Казанлы, Г.Кутуйларның аерым язмаларын өстәргә мөмкин. Әмма 20нче елларның икенче яртысынан башлап әдәби тәнкыйть, нигездә, яна хакимиятнен берьяклы таләпләренә хезмәт итә башлый. Әсәрләренен идея-эстетик кыйммәте, геройның рухи хал-халәте, психологик кичерешләре һ.б. түгел, балки сайлаган тормыш материалы, сыйнфый көрәш чагылышы, яна жәмгыятькә мөнәсәбәт һ.б. ачыклау алга чыга. Шундый шартларда вульгар-социологик тәнкыйть үсә. Болар турында Р.Мостафин, Т.Галиуллин, Ф.Галимуллин, Э.Галиева, Д.Заһидуллина, Р.Сабиров һ.б. хезмәтләрендә шактый тулы язылып, гаять гыйбрәтле мисаллар китерелә. Ш.Маннур ижатын кабул итмичә «маннурчылык» дип аталган күренеш уйлап тапкан, Ф.Борнашны «князьләр, ханнар турында» әсәрләр язучы дип кенә бәяләгән, Х.Туфаны «Ант» поэмасы өчен тудзырып ташлаган, ахырда Язучылар берлегеннән чыгаруга китергән тәнкыйтьне (мисалларны күпләп давам итәргә була) объектив һәм принципиаль дип атарга мөмкинме сон? 1930-60 елларда шактый актив рәвештә әдәби тәнкыйть белән шөгыльләнгән Ф.Мөсәгыйтьне үзенә үрнәк итеп, анардан мисаллар китерәсен. Әлегә кешегә анлы рәвештә иярәсенме, әллә хезмәтләрен укымыйча гынамы, әйтә алмыйм. Шулай да бер фактны гына искәртеп узыйм. Ф.Мөсәгыйтьнен татар әдәбиятына, аерым шәхесләргә китергән зарары турында беренчеләрдән булып Р.Мостафин язып чыкты. Ф.Мөсәгыйть аны судка бирде. Суд Р.Мостафинның хаклы булуын таныды. Боларга кагылышлы материаллар (судның стенограммасы да) «Казан утлары» журналында басылып чыкты (1987. № 9).

Мине борчыган бер фикерен А.Гыйләжев ижаты белән бәйлә. Ф.Мөсәгыйтьнен мондый сүзләренә сылтама ясайсын: «Бөксәеп беткән миң башы карчыгынын яшә иргә гашыйк булуы, Батулла иптәш, гайре табигый хәл. Ышандырмай, ышандырмайчак та». Бу юлларга мөнәсәбәтнене белдереп, «әлегә әсәр турында язган тәнкыйтьчеләрнен берсе дә шушы элементар физиологик тайпылышка игътибар итмәде. Димәк, без Аяз ага әйтәргә теләгәнне аңламаганбыз; язучы ахырда Бибинурны кыргыйлашкан этләрдән талатып үтертә икән, моңа ниндидер башка мәгънә салынган? Бу турыда уйланмыйбыз», дип язасын. Бик нык алгышасын! «Жомга көн, кич белән» повесте ин күп тикшерелгән әсәрләрдән саналып, Р.Мөхәммәдиев, Ф.Миннуллин, М.Вәлиев, Т.Галиуллин, Ә.Сәхапов һ.б. бик күпләрнен хезмәтләрендә әдәби-эстетик үзенчәлегә билгеләнде. Аларда син куйган сорауларның барысына да җавап бар. Сонгы елларда басылып чыккан Г.Гайнуллина, М.Ибраһимов, М.Хабетдинова хезмәтләрендә әлегә әсәрнен моңа кадәр игътибардан читтәрәк калып килгән яклары ачыклана. Аяз абыйның хатыны Нәкыя апаның «Өтергә тимәгез...» («Мәдәни жомга», 16 гыйнвар, 2004) дигән мөкаләсәндә повестынын исемен язганда өтер билгесе куюнын кирәккә, авторның нәкъ шулай язую, моңа гаять тирән мәгънә салую турында дәлилне аңлатыла. Ф.Мөсәгыйть белән фикерләрен шулкадәр туры килүенә гажәпләнәм. Шунуң өстенә текстны да яхшы белү сoralа: Бибинурны кыргый этләр чолгап алганда, анын йөрәге тибүдән туктаган була.

Бибинур әбинен Жиһангирга гашыйк булуын «элементар физиологик тайпылыш» дип бәялисен. Әсәрне һәм Бибинур әби образына салынган гажәеп тирән фәлсәфәне аңламаганын. Повестьтагы Бибинур карчык — бик тә үзенчәлекле образ. Ул халкыбызнын ин матур традицияләрендә тәрбияләнәп, башкалар тормышын жинеләйтүне, кулыннан килгәнчә ярдәм итүне үзенен яшәу мәгънәсә иткән. Күпләр «бәхет» төшенчәсен төмлә ашау, йомшакта йоклау кебек кабул итсә, әлегә әби авыр хәлдә калганнарга ярдәм итә алуында жан тынычлыгы, күнел шатлыгы таба. Хатыны үтерелгән иргә князүтә чыгуны, чиг кеше балаларын тәрбияләп үстерүне, үзенен усал игезгән шатландыруны, авылдашларына төрлечә ярдәм итүне ул акылы белән уйлап һәм күнелә кушканга эшли. Үзенен бу дөньядагы максат-миссиясен шунда күрә. Моңың нигезендә татар халкынын миф-легендаларында ук урын алган үзенчәлекле сыйфаты — корбанчылык күренеше ята. Татар хатын-кызларының, бигрәк тә аналарның балалары өчен үзләрен корбан итәргә әзер булу күренешенә мисалларны тормышта да, әдәбиятта да күпләп табарга була. Күптөрле эш-гамәлләрендә Бибинур әби халкыбызга хас ин матур сыйфатларны яклаучы

һәм саклаучы буларак ачыла. Андый кешеләр турында халыкның тирән мәгънәле әйтеме бар: «Яхшылык эшлә дә суга сал, халык белмәсә, балык белер». Игътибар ит, яхшылык халык белсен һәм рәхмәт әйтсен өчен эшләнми. Яхшылык эшләү, изге гамәл кылу Бибинур әбигә шатлык-куаныч, жан тынычлыгы алып килә. Бу унайдан тагын бер мисал: Әлмәт татар дәүләт театрында «Жомга көн, кич белән» повесте буенча (инсценировка авторы — М.Гыйләжев) куелган «Ожмах капкасы» спектаклендә нәкъ менә әлеге үзенчәлекләр үзәккә чыгарылган.

Ярату хисе кешегә табигыйтән бирелә. Бибинур да аннан мәхрүм түгел. Әмма яшә вакытта йөргән егетен чынлап торып яратырга өлгерми, бик аз гына яшәп калган иренә карата да мөхәббәт хисе тумый кала, үги балаларын яисә игезәк сынарын яратырга теләсә дә, алар ягыннан шундый ук мөнәсәбәт булмагач, олы яратуга үсеп әверелми, күрәсен. Ниһаять, олыгаеп барган карчык Жиһангирны очрата. Тормыш-яшәеш мәсьәләләрендә фикерләш булулары, иренә олы йөрәкле, кешелекле, ярдәмчел булуы, бөтен көчен-талантын хезмәткә багышлавы һәм, аеруча мөһиме, кешене андый белүе Бибинур карчыкның күнелен кузгата. Еллар дәвамында йөрәк тирәнлегендә сакланып килгән ярату хисе тыелмаслык ташкын булып бәрәп чыга. Аның жан мөхәббәтенә (тән мөхәббәте турында сүз алып бару мәгънәсезлек булып иде) күп кирәкми. Жиһангирның барлыгын, исән-сау булуын белү, әллә нигә бер күлмәк-киемнәрен юу да Бибинур карчыкка әйтеп бетермәслек шатлык-куаныч бирә.

Ф.Мөсәгыйтһен Бибинур әби турындагы «бөксәеп беткән миң башы карчыгы» дигән сүzlәрен хуплавын (һәрхәлдә, кире какмавын) бернинди кысага сыймый. А.Гыйләжев гаять тирән, күпмәгънәле идея-эстетик фикер салган, татар әдәбиятында яңалык, шул елларның казанышы булган әдәби образны ничек шулай бәяләргә мөмкин?!

Инде тәнкийть мәсьәләсенә килик. «Тәнкийть юк бездә» дигән фикер белән килешмим. Берничә ел элек «Казан утлары» журналы үткәргән «Безнән заман герое» дигән бәхәс-дискуссия унаеннан 30 дан артык кешенен язмасы басылып чыгуны искәртеп үтү дә урынлы булыр. Ә менә сыйфат ягы чынлап та аксый. Тәнкийтьнен йомшаклыгы, үз вазифаларын үтәп бетермәве турында дистәләгән кешенен фикерен китерергә мөмкин. Тәнкийть артта кала дип кат-кат тәкрарлау белән мәсьәлә хәл ителми. Ә менә моның сәбәпләрен ачу һәм бу халәттән чыгу юлларын эзләү, күрсәтү гаять мөһим.

Тәнкийть өлкәсендә эшләүчеләр, билгеле инде, әлеге тармакның артта калу сәбәпләре турында уйлана. Күп кенә сорауларга җавапны безгә каләр яшәп ижат иткән әдипләр, тәнкийтьчеләр хезмәтләрендә табабыз. Чөнки теге яки бу чор әдәбиятының һәм тәнкийтенең үсеш-үзгәрешендә яисә торгынлык кичерүендә шактый охшашлык күренә. Аларның берничәсен, Ф.Миннуллин карашларына таянып, син дә күрсәтеп үтәсен. Аны дәвам итеп, XX гасырның 70-80 елларында урта кул һәм зәгыйфь әсәрләреннән күбәеп китү сәбәпләре турында Ә.Еники болай дип яза: «Тәнкийтьчеләрнен һәм бигрәк тә язучыларның үзләренә таләпчәнлекләре кимеп баруы күзәтелә... Әсәрне язучы бар, ясаучы бар. Менә без барыбыз да ясарга шактый остардык. Шуның аркасында шом эшләнгән әсәрләр талантлы язучылар әсәрне аера алмый башладык». Икенче бер сәбәп итеп әдиб табигый дәрәҗәдән читләшүне, тартып-сузып китерелгән ясалма «дәрәҗә»кә йөз тотуны атый. Тәнкийтьнен көче — намуслы һәм гадел булуда, дип саный ул. Танылган прозаик фикерләренән бүтәнбегзә туры килүен кем генә инкар итәр икән.

Әйе, тәнкийтьтә көтелгән жанлану күренми. Газета-журнал битләрендә барган фикер алышулар шактый вак, бөртөрле, билгеле мәсьәләләргә кайтып кала. Тәнкийть жанрлары арасында мактау рецензияләре, юбилей мәкаләләре өстенлек итүе дә ачык чагыла. Кин планда караганда, тәнкийтьнен әдәби процесстан артта калу сәбәпләрен түбәндәгечә күрсәтеп булыр иде: 1). Тәнкийтькә караган теоретик һәм методологик мәсьәләләр буенча тикшеренүләреннән аз булуы. XX гасырның 90 нчы еллары чигендә әдәбиятта жидди сыйфат үзгәрешләре күзәтелсә дә, тәнкийть аларны кабул итәргә һәм бәяләргә әзер булмый. Бу исә байтак авторларның һәм әсәрләреннән игътибардан читтә калуына китерә. 2). Тәнкийть өлкәсендә эшләүчеләр

буыны алмашыну. Принципиальлекләрә белән хөрмәт казанган Н.Юзиев, Ф.Миннуллин, И.Нуруллин, Ф.Зөлкарнәй, Р.Мостафин кебекләр арабыздан киткәч, аларның урыны буш калды. Яшрәк буын тәнкыйтьчеләргә әлегә тәҗрибә житенкерәми, күрәсен. 3). Әдәбиятны укучылар буыны үзгәрү. Яна буын яна төр, яна эчтәлеккә әсәр таләп итә, ә язучыларның бер өлеше моңа шулай ук әзер булмый. Бу исә шактый сандагы укучыларны, шул исәптән, потенциал тәнкыйтьчеләрне югалтуга китерә. 4). Тәнкыйтьче хезмәтенә түләүнең бик аз булуы, аның белән шөгыльләнүчеләрнең кызыксынуын киметә. 5). «Син мине макта, мин сине мактыйм» күренеше күзәтелү яисә дәрәжәле урында эшләгән (рәислек, депутатлык, чиновниклык һ.б.ш. вазифа үтәү) язучыга яраклашырга тырышу күренеше дә кин колач жәю. 6). Аналитик тәнкыйтьнең кимүе, язмалар тар кысаларда булып, фикер-карашлар әсәрдә күтәрелгән мәсьәләләр тирәсендә генә бара, ә инде житди гомумиләштерүләр, сорау-мәсьәләләрне жәмгыять, милләт яссылыгында бәяләү бик аз очрый. 7). Әдәбияттагы кимчелекләрне исемнәрә китап сөючеләргә аз таныш булган, янарак кына каләм тибрәтүгә алынуучыларга кайтарып калдыру (бу турыда Ф.Миннуллин берничә тапкыр язып чыкты). 8). Яначалык, кыюлык житешмәү, фикерләүдәге торгынлык, элек ачылган юлдан атлау да укучыны югалтуга алып килә. 9). Газета-журнал редакцияләрендә эшләүчеләрнең объектив, усал тәнкыйтьтән еш кына куркып калуы һ.б.

Тәнкыйтьнең торышы өчен барыбыз да — тәнкыйтьчеләр, язучылар, газета-журнал редакцияләрендә эшләүчеләр, китап укучылар — жаваплы. Ә инде тәнкыйтьне жанландыруның ин файдалы һәм үтемле юлы — үзеннән башлау.

Хөрмәтле Гомәр! Югарыда әйтелгәнчә, әсәрләрне укып чыкканнан соң туган беренче тойгылар белән уртаклашасың, ә анализ-шөрехләү тирән аналитик фикер йөртүне таләп итә. Әгәр әдәбиятыбыз, тәнкыйтьбез турында чынлап кайгыртасын икән, сонгы елларда дөнья күргән китапны, жыентыкны яисә роман, повесть, хикәяне ал да тирән анализ ясап, фикерләрен белән уртаклаш, аерым жанрга, төргә күзәтү яса. Язучы сайлап алган тормыш материалы, күтәрелгән мәсьәләләр һәм аларның чишелеше, теге яки бу юнәлеш-агымга нисбәтләр сәнгатьчә фикерләү үзенчәлегә, үзенә хас стиле, давам иткән, үстергән традицияләре яисә алып килгән яналыгы; әсәрнең әдәби процесстагы урыны, ниндидер тенденцияләрне баетуы, кулланылган алым-чаралар үзенчәлегә, жанр хасиятләре; авторның укучысына житкерергә теләгән фикер-карашлары һ.б. турында житди уйланып язылган мәкалә беркемне дә битараф калдырмыйча, һәм әдәбиятны, һәм тәнкыйтьне үстерүгә хезмәт итәчәгенә шикләнмәскә мөмкин.

Әлфәт ЗАКИРЖАНОВ

Редакциядән.

Хөрмәтле укучылар! Мәкаләләрдә күтәрелгән мәсьәләләр сезне дә битараф калдырмагандыр дип уйлыйбыз. Хәзерге татар әдәбияты һәм тәнкыйте турында фикер алышуга чакырабыз.

ЗЫЯЛЫЛЫК ЖИТМӘСӘ...

Кайсы гына дәверне алма, барлык милләтләрнең, халыкларның да күпмедер санда үтә дә асыл ул-кызлары, илаһи дин бәяләрлек затлары булган. Андыйлар төп массадаң, гавамнан үзләренең аңлылык дәрәжәләре, киләчәкне кайгыртулары, милләт өчен олы эшләргә әзер булулары, белемнәре белән генә түгел, ә күбесенчә кылган һәм кылынып торылган батырлыклары, фидакарь гамәлләре белән аерылып торганнар. Ходай Тәгалә аларны яратканда ук үз-үзләре өчен дин түгел, милләт өчен, аның исәнлегә, абруе, биеклегә өчен дин ярата торгандыр, ахрысы. Шигърияте белән чын каһарман — бөек Тукаебыз гына булмаса да без бүген башка халыклар арасында бер башка түбәнрәк булыр идек. Исхакыйлар, Риза Фәхреддиннәр, Батыршаларыбыз булмаса — янә бер башка. Әмма сүз үткәндәге түгел, бүгенге асыл затларыбыз, аларга булган ихтыяж; кытлык, шул кытлык китереп торучы бәлаләр хақында иде...

Милләтнең сарыкмас көче

Милләтнең көче, ныклығы, иминлегә һәм шулар белән турыдан-туры бәйләнгән даны, дәрәжәсә нәрсәдә? Әлбәттә, дәүләтле булуда. Әлбәттә, شانлы казанышларда, икътисади уңышларда, лаеклы тормыш-яшәешне кора, өештыра белү осталыгында, милләт вәкилләренең гыйлемлегендә. Ә гомумиләштереп әйткәндә милләтнең көче шул милләт ул-кызларының элек һәм бүген кылган, кылачак күркәм гамәлләрендә, ул гамәлләрнең дөньякүләм урынындадыр. Ул халыкның башка халыкларга һәм үз-үзенә булган ихтирамындадыр.

Ә дәүләтсез милләтнең көче, төп потенциалы нидә? Моңысы да сер түгел — һәрдаим азатлыкка, дәүләтчелеккә омтылуда, ирек турында онытмауда. Шушы омтылыштагы эзлеклелектә. Үзәң югарылыгында, рух биеклегендә, милләтнең чын, фидакарь зыялылары булуда.

Чын зыялылар, үзәң дәрәжәсе, рух биеклегә. Дәүләтлеме син, дәүләтсезме, милләтне чын милләт иткән иң беренче шартлар һәм сыйфатлар, уңай энергетика шуларда, миңа калса...

Күпләрне тетрәндергән япон трагедиясе (жир тетрәү тудырган дөһшәтле цунами, АЭС авариясе, күпсанлы корбаннар) бар дөньяга бу милләтнең чын егөрән, ныклығын, тыйнак батырлыкка һәрдаим өзер булуын тагын бер кат ачып салды төсле. Эш гарасат вакытында бер генә мародерлык очрагы да булмау, бер генә кибет хужасының да бәяләрне күтәрмәве, радиация астында калып та андагы халыкның паникага бирелмәвендә генә түгел.

Икенче бөтендөнья сугышынан соң аларың хәле йөз тапкыр катлаулырак иде. Баш өсләренә ташланган ике атом бомбасы, Америка бомбовозлары жир белән тигезләгән авыл-шөһәрләр, сәнәгать предприятияләре. Шулар өстенә репарацияләр нигезендә тулысынча тартып алынган сәүдә, балык тоту флотлары. Заводлардагы исән калган җиһазлардан да колак кагу. Утрауларда бернинди дә чимал, ресурслар булмау. Әле тагын шуларның барысына да өстәп — җиңелү ачысы. Бер сүз белән әйткәндә, төгәрәк дә үл.

Әмма японнар бар дөньяны шаккатырып егерме-утыз ел эчендә Жир шарының иң алга киткән илләренең берсенә әйләнделәр дә куйдылар. Ничек итеп? Ни хисабына?

Миңа калса, бу мөмкин булганнан да бигрәк һәр япон кешесендә булган шул эчке энергия, традицияләр китергән рух ныклыгы, япон мәдәниятенә хас бердәмлек, хезмәт сөю, тырышлык, ил, милләт бәласен үзеңке итеп кабул итә белүдәндер...

Дәүләтләр япон белән биш гасырға якин башкалар кулында булган илсез татарны чагыштыру, бәлки, урынлы да түгелдер. Тик шулай да искәртәсе килә: безнең халыкта алда санап киткәннәрдән, ни кызганыч, бары хезмәт сөю, тырышлык кына бар. Алары да — берәз тартып-сузып әйткәндә генә. Әгәр дә шуларга өстәп тагын бер генә сыйфат — милләт фажигасен һәрчак үзеңке итә белү дә булса, без бүген дәүләтсез көе дә мондый ук мөшкел халәттә булмас идек. Бәлки әле, Ходай кушып, дәүләтләр дә булып куяр идек.

Алда язганнарны истә тотып, мин биредә китереп чыгарырга теләгән төп нәтижә шундыйрак: японның күпчелек халкын, ул ил гражданнын, артык икеләнмичә, чын зыялылар дип атау да зур хата булмас кебек. Бер-береңне, милләтеңне, мәдәниятеңне ярату, үз традицияләреңне тугрылык — менә кайда ул халыкның сарыкмас көче. Тулышып торган милли үзгәрешләргә кемне, хәтта гыйлемнә, башкасына да карамайча, чын зыялы итә ала, миңа калса. Һәм киресенчә, коры укымышлылык кына кешене зыялы ясыя алмый. Дмитрий Быков дигән рус язучысы интеллигентлык ул читләргә килгән кыенлыкларны күрәп ярдәм итә белү, ди. Минемчә, бу — таррак мәгънәдә, ил-көн өчен, иртәгәч өчен кайгың булмаганда дәрәс. Яңадан үзбездә милләткә кайтып фикер йөрткәндә, бүгенге шөлпек хәл-әхвәлбездә истә тотып, шикләнми шунысын аңсызларга була — японнардагы затлылык, андагы тоташ зыялылык хыялыбызда да булмау өстенә, зыялы дип атарлык затларыбыз да ифрат та аз шул безнең. Үзгәрешчә тудырган милли наданлык, нигилизм, зыялылык кытлыгы — безнең көчсезлекнең беренче сәбәбе, бүгенге бәлләрнең башы, төп фажигабез, миңа калса...

Сандамы икән хикмәт?

Кайберәүләр, без — жиде миллион, дип мактанырга яратсалар да, бу арттыру, әлбәттә. Без хәтсезгә азрак. Татарлыктан жәяү качканнар, бер авыз сүз татарча белмәгәннәр, татар моңнарын тыңлаганда күз яшьләрен сөртмәгәннәр безнеңгә түгел шул инде. Азмы-күпме татар жанлылыкны, телне, гореф-гадәтләрен саклаганнарны санасаң, ике-өч миллион чыгар идеме икән? Тик ахыр чиктә санда да түгел хикмәт, сыйфатта. Сыйфат булмау санга суга, санны билгели бит. Сыйфатлы милләт булсак, без санлы да, данлы да булып идек, шөт.

Тик күләмне, санны да гел кирәксез әйбер дип булмый торгандыр. Инглизләр, алманнар, французлар, испаннар кебек һәрчак үзләре булып калучы, бар дөньяга йогынтылы олы милләтләргә яшәү күпкә жиңелрәк. Милләтләргә генә дә түгел. Табиғатта да әнә зурларга яшәү күпкә уңай. Аларга тимиләр, аларны кыерсытмыйлар. Киресенчә, зурлар үзләре кечеләрен тотып ашый. Бүгенге дөньяны милли сәясәт төшүнә бик азга гына кайтыш. Кече милләтләрне шушы XXI гасырда да «ашый» торалар. Бигрәк тө үз яшәү пространстволары булмаганнарны. Хөрлек, ирекне алга сөрмәгән дәүләтләрдә жан асраганнарны. Күбрәк элеккегә дөверләргә караган ачыктан-ачык юк итү, төрле геноцидлар булмаганда да ассимиляция дигән нәрсә кала килә. Глобальләшү дигән шаукум, авторитаризм басымы, шовинизм аны тизләтә торалар.

Дәүләтләрнең, хәтта аларның бик зур булмаганнарының да бар булган борчу-мәшәкатьләре, проблемалары ким дигәндә бергә аз — үзләрен ничек саклап калырга дип зурдан кубып баш ватасылары юк. Зыялылары да андый кайгыдан азат. Шулай икән безнең «өлкән туганыбыз», аның бар булган аңлы шәхесләре дә.

«Өлкән туган». Безне буйсындырган рус милләтенә бар булган көч,

потенциалы аның бик күп гасырлар буге үз дәүләтчелеге, үз территориясе булуда, күпсанлылыгында. Чималга бай территориясендө. Һәм шуның белән шул, бетте дә. Аларның унтугызынчы гасырдагы бөек әдәбиятларын исәпләмәгәндә, биредә ниндидер аерым рух егәрә, бердәмлек, милләткә, мәдәнияткә олы мөхәббәт, бөеклек турында сүзне бик алып бармаска да була, миңа калса. Русның чын зыялылары, затлы шәхесләре бүгенгесә көнне дә бик аз яки бөтенләй юк хисабында. Юрий Шевчук кебек курыкмыйча, турыдан ярып, Путинның үзенә «Кайчан ирек булачак?» дип сорау бирүчеләр, Угаров кебек «Театр. doc» куючылар, башка шундый азмы-күпме фидакарлыккә, батырлыкка тартымнар 100-120 миллионнан артып киткән милләт өчен бик аз алар. Ә инде безнең, милли азчылыкларның хәленә кереп, аларны яклап чыккан рус зыялыларын мин бөтенләй диарлек белмим. Бер Юрий Афанасьев бар иде, хәзер ул да күренми. Безгә андый хәерхәткә бик исәп тотарга да кирәкмидер. Чөнки алар өчен «спасение утопающих — дело рук самих утопающих» кына булмады, «батарга» да һәрвакыт ярдәм итеп килделәр. Эне-сеңелләрен батырчы «абый» кем була соң инде ул, дип сорыйсы килә һәрчак. Һәм ничек аны ихтирам итмәк кирәк?

Россиядәгә чын зыялыларга булган бүгенге кытлыкны илдәгә сәяси тыюлар, сүз ирексезлеге, авторитарлылык белән күпмедер аңлатырга буладыр, әлбәттә. Ләкин чын зыялы, кем әйтмешли, ул инде Африкада да зыялы. Олы эшләргә сәләтлеләрен, диссидент дәрәжәсендәгеләрне әйтүем. Шулай дисәк тә, аларның якын үткәндә генә яшәп алган, тоталитар системаны җимерүгә ифрат та зур өлеш керткән Солженицын кебек кыя-затлары булды. Таланты белән дә, ныклыгы, үзәтлеге аягынан да руска гына түгел, татар зыялыларына да үрнәк булырлык Солженицынның бурычлары, максаты башкарак иде — сталинизмның явызлыкларын бөтен дөньяга фаш итү. Аңа милләт исәнлегә, башкалардан бәйсезлеге өчен зурдан кубып көрәшсә булмады. Гәрчә Россиягә кире әйләнеп кайткач «Сбережение русского народа» дигән милли идея төкәдим итеп маташса да. Илдәгә башка милләتلәр язмышына бармак ашарак каравы аның бөеклеген безнең алда шактый түбәнәйтте, әлбәттә. Ләкин Солженицын, барыбер, егерменче гасырдагы ирек, хөрлек буылган караңгы, авыр елларда урыс халкы тудырган бердәнбер дип әйтерлек чын зыялы, биек кыяташ булып калды.

Өле тагын Лихачев, Сахаровлар, алда искә алынган Афанасьевлар, башкалар булды. Соңгыларын (Сахаровтан кала), әлбәттә, хәбәрдарлык шаукымы, ирекке юл ачу, авызлык салдыру тудырды. Авызлар яңадан томаланып, хөрлек тагын кысылгач, андыйлар яралмый башлады. Бүген Россия милли-сәяси офыгында милләт намусы, хөрлек байрагы булырдай кешеләр, чын демократия, рух өчен корсакларын, тиреләрен аямыйча көрәшүчеләр күренми дисәк, хакыйкәткә хилафлык булмас төсле...

Асылларыбыз

Ярый, болары алар, безнең белән көчләп «туганлашкан», аннары даими башыбызны төеп торган «өлкән туган»да. Тагын үзәбезгә әйләнеп кайтып Һәм шушы юнәлештә кабат фикерләп-уйлап, мин татарның бүгенге көнгә чын зыялыларын санаптыргалыйм. Санаган саен тагын кемнеләр искә төшерәсем, бөекләребезне арттырасым килә. Әмма арттыра алмый аптырыйм. Аз, бик аз шул алар, санарга бер кулның бармаклары җитә.

Бүген безнең Солженицын югарылыгына омтылган асыл затыбыз — диссидент рангындагы Фәүзия Бәйрәмовабыз бар. Империянең татарга каршы эшләгән явызлыкларын даими фаш итеп килүдә бүген аңа тиңнәр, миңа калса, юк та. Шәхси фидакарлык, батырлык җөһәттеннән алганда да, ул хатын-кызларыбызга гына түгел, ирләргә дә үрнәк. Баштагы чордагы кайбер хаталары, өле дә сакланган кискенлекләре белән дә. Кискенлекләр дигәннән дә аңлап була. Безнең белән бит дүрт гасыр ярым буге беркем дә кәңфитләнмәде. Астылар да, кистеләр дә, чукуындырып та тордылар. Без мокрылар исә һаман юашлана бардык Һәм кыска хәтерләрәк булдык. Фәүзия Бәйрәмова безгә

элекке доверләрне һәм бүгенге якын тарихыбызны кире кайтаруда ифрат та олы эшләр башкарып килә. Шул кайткан тарих белән, көрәшкә багышланган гомәр белән батыр ханым үзенә һәйкәл дә куйды. Аның алдында барыбызга да башны иясе генә кала. Ләкин фаш итүләрдә, тарихны кайтаруда, шәхси батырлыкка бер Фәүзия генә бик тө аз шул безгә.

Мин Разил Вәлиевнең ипле уңган-булганлыгына сокланам. Казанлылар артык сокланмаска кушып торсалар да. Интернет форумнарда кайберәүләр язганча аның өрми генә тешләвенә мәкиббән китәм. Чын зыялы нәкъ шулай булырга тиештер дә. Акырып-бакырып йөрөп бүгенге вазгыятьтә беркемгә дә бернәрсә исбатлый алмыйсың. Эзлекле, өзлексез, перманент рәвештә эшлү алу сәләте кирәк. Вакыйгалар уртасында булу, нидер эшләр алдыннан Мәскәү ягына карап алучы хакимият тирәсендә дә кайнау кирәк. Разил абый нәкъ менә шундый урында. Бу кешегә алдарак японнарга карата әйтелгән, без татарда сирәк күзәтелгән тыйнак батырлык хас. Исән-сау гына була күрсен берүк.

Өлкәнөйсә дә, безнең чын көрәшчеләр, легендар Фәндәс ага Сафиуллиныбыз бар. Тик соңгы араларда ул «урамга» бик сирәк чыга. Интеллигентлык белән ипле агрессивлыкны үзенә сыйдырган, өйткән һәр сүзен язып барырлык милләттәшчелеккә бүген махсус рәвештә күлгәдә тоталармы әллә, белмим. Минем аны мөмкин кадәр активрак булырга чакырасым килә. Ибраһим ителмәгән милли зыялылык потенциалы ул кешедә, миңа калса, бик күп өле.

Шаулы туксанынчы елларда Мәскәү алдында суверенитет принципларын яклап, исбатлап йөргән затлы галимбез Индүс абый Таһировтан да өйрәнәселәр бик күптер безнең. Ул да татарның асыл улы.

Милли яңарыш елларында шул ук когортада булган Рафаэль Хәкимне дә тыңларга, укырга бик ярата идем мин. Ул да бүген кайдадыр күлгәдә. Ипле, акыллы аналитик, татар суверенитеты төгәлимати авторларының берсе, бу татардан барыбер булмый дип кул селтәде инде өлгә. Яки хакимият коридорлары үзгөрттәме аны. Бу сорауларга җавап бардыр инде ул. Тик абсолют күпчелек һәм без — провинциаллар гына белмибез, белә дә алмыйбыз.

Бүгенге татарның өле тагын, саный китсәң, үтә дә милли җанлы, әмма ләкин аз санлы язучылары, журналистлары, миллилекне, аңны күз уңында тоткан галимнәре, сәнгать әһелләре бар.

Хыяллану да зыянлы түгел

Өйтсәм килгәнә, хыялланганым шул: минем шушы алда санап кителгән һәм саналмаган, исемнәре әйтелмәгәннәре дә кушып, җәмгысә алтымы-җидеме, тугыз-унмы, күбрәккә кешенә бер өстәл артына утыртып озын-озак итеп атналар бие сөйләштерәсәм, киңәш-табыш иттерәсәм һәм ахыр чиктә алардан берәр төрле Милләтне коткару комитеты дипме, башкачамы аталачак, көгәздә рәсми, ө чынында азым-күпме яшерен дә булган оешмага нигез салдырасым килә. Ленин бер гасыр элек өйткән сүзләре иске төше: «Дайте мне организацию революционеров, и я переверну Россию!» Безгә нәрсәндер өйләндереп каплайсы юк анысы. Революция дә кирәкми. Татарга яңа милли яңарыш, яңа, кире кайтмый торган позицияләргә ялау, киләчәккә өмет белән карау мөмкинлегә, исәнлек гарантиясә кирәк. Сулар һавадай кирәк. Шуңа күрә, соңгарак калып булса да, татарның чын ул-кызларына да бер йодрыкка тулланырга, чын-чынлап оешырга, нәтиҗәлә эзлекле эшләргә тотынырга кирәктер бит инде.

Ачыктан-ачык рәвештә милли партия оештырырга, әлбәттә, беркем дә ирек бирмәчәк. Империядә милли партия түгел, милләтне кайгырту, милләтче булу да гадәттән тыш хәл санала. Шуңа күрә иҗтимагый оешма булып төркөлөп тө, бик төлөгәндә олы эшләр майтарып була торгандыр ул диясә килә. Аны ярытлаш «идән астына» керту шуннан — оешманың бар дөньяга чыгарып селкемәгән, киң җәмәгатьчелек вакыты житмичә белмәгән серләре, эш алымнары, гамәлләре дә булырга тиештер. Ахыр нәтиҗәлә саллы, күркәм булсын. һәм инде, ул оешма нинди форматта, статуста булуга карамастан,

иң беренче эш итеп бар яктан да уйланылган, жентекле программа-план төзөргө алынсыннар иде дип хыялларымны дөвәм итәм мин. Якын арадагы һәм киләчәктә эшләнәргә тиешле эшләр планы. Яһүдләр әнә үзләренң 1897 елгы яшерен «Сион акыл ияләре беркетмәләрен» («Протоколы Сионских мудрецов») — стратегиясә белән тактикасы бәйнә-бәйнә, эһсеннән жебенә кадр эшләнгән көрәш программаларын тулы бер гасыр алга төбөп төзөгәннәр бит. Татарга дөньякүләм хакимият тө, йогынты да кирәкми. Безнең бар гамебез — исән-сау булу. Әмма ки японнарға сокланган кебек бу халыктан да үрнәк алмаслык, өйрәнмәслек түгел.

Уй-хыялларымда әле тагын, нәтижәсә нинди булуга да карамастан, шушы ук мөхтәрәм затларыбызны республиканың беренче кешесенә кертәсем, яхшылап аңлашырга тырышып каратасым да бик килә. Президент та шушы милләт кешесә, бетү юлына чыкканыбызны, кичектермичә нидер эшләргә, майтарырга кирәклекне бөтенләй аңламаслык түгел. Мин ул кочак жәеп каршы алып, килешер, бар эшен ташлап ярдәм итә башлар димим. Болай уйлау беркатлылык булып иде. Әмма уртакт таяну нокталары табарга мөмкиндер. Хакимият белән киешеп эшләнгән эшләр нәтижәне дә тизрәк бирер иде. Моның сәбәбе дә бик гади: инертлык, булдыксызлык шундый ки — өстән әйтмичә торып бездә беркем дә кымшанмый, инициатива күрсәтми. Чиновникларны инде әйткән дә юк. Зыялыларда да бар андый чир. Халыкның күпчелегендә иң әүвәл бүксә кайгысы, милли мәсьәләләрдә ул бөтенләй диарлек надан.

Хыялларны тәмамлап, тагын шуны гына әйтәсә килә: туксанынчы еллардагы кебек кискен, революцион милли яңарышка бүген өмет тотып булмый. Ул вакыттагы шартлар, мөмкинлекләр юк. Ләкин Мәскәү соңгы араларда авызлыкны бушайтырга кирәклеген аңлады. Бигрәк та сайлаудан соң килеп чыккан «көчкәнә революцияләр» тәэсирендә. Алда күпмедер «жөпшөклөк» көтелә. Шунлыктан халкыбызның милли аң дәрәжәсен елның елына баскычлап, акрынлык белән булса да, күтәрәсә, милләтне наданлыктан аралауның нәтижәлә, өзлексөз эшләүче юлларын табасы, шул механизмны тутка жибәрәсә иде. Безгә иплә үсеш, яңарыш китерәчөк, милли хәвәфсөзлек тәэмин итәчөк ул даими «комитет»ның максатын һәм бурычларын шунда күрәм мин. Бу эштә барыннан да көчләрөк, үтемләрөк корал — телевидение. ТНВ каналын милләт исәнлегә сагына куя алсак, бу беренче олы жиңүебез булып иде. Милли мөгърифәт өчен көрәштә дә без отарга тиеш. Оттырсак, бетү юлында тагын бер олы адым атлаган булабыз.

Хыяллар димөктөн, алар бөтенләй буш фантазия, мөңгә эшкә ашмаслык түгеликәнән чамалагансыздыр. Хыяллар планга, планнар гәмәлләргә әйләнсен иде.

Эшкә ашмаслык түгел дисәм дә, шикләнмичә дә булдыра алмыйм. Ул алда саналган асыл зат-зиялыларыбыз бер фикергә килә, бер якка карый алырлармы дип хыялда да хафаланам. Татарлыкның иң начар чире тагын рецидив бирмәсә — «мөң жирдә мөң учак пыскымаса» иде дим...

Зыялылар һәм хакимият

Чын, башбирмәс зыялылар белән хакимиятләр, үзсүзлә хакимнәр арасындагы гомер-гомергә килгән мөнәсәбәтләр катлаулылыгы да бар бит әле. Туксанынчы елларда хакимнәр белән зыялылар бер яккарак караганда нинди матур нәтижәләргә ирешә башлаган идөк югыйсә. Шул искә төшсә, шагыйрь сүзә белән: «Их, булса иде ирек» дип уйлап куясың.

Әйе, хөрлек, ирек булган жәмгыятьләрдә зыялылар сүзә хакимияткә барып житмичә калмыйдыр. Ул жәмгыятьләрдә уңай кайтавазга, эшлекле реакциягә дә өмет тотарга буладыр. Тик без Русия дигән ошбу илдә демократиянең бер читен, чагылышын гына күрөп калдык. Иртәгөбезне дә өметлө дип әйтү кыен. Ө хөрлек булмаганда хакимнәрнең һәм хакимиятләрнең ниндилеген, аларның фикерлә вә намуслы, милләтче интеллигентка, алар белән бергә милләткә, халыкка да ничөк каравын, ниләр кылануын бик аңлатып торырга кирәкмидер

дә. Тиккә генә: «Власть всегда зло, абсолютная власть — абсолютное зло» димиләр бит. Русия хакимиятен явызлык үзгә дип үк атап булмыйдыр да, бәлки. Ө бәлки, буладыр, кирәктер дә. Чөнки гамәлләренә караганда, алар эчтән генә түгел, тыштан да безгә — азчылыкларга Крылов Бүресенә Куярга әйткән сүзләрен һәрчак кабатлыйлар бит: «Ты виноват уж тем, что хочется мне съестъ». Ягъни аз санлы булганга, титул милләт булмаганга гаепле сез. Русия хөкүмәтенә нияте ачык — бер милләт, бер дин, бер мәдәният, ягъни унитар дәүләт булдыру. Германиядә 30нчы еллар уртасында расланган Нюрнберг раса законнарыннан, «бер халык, бер рейх, бер фюрер»дан аз гына кайтыш. Моңы алар яшермиләр дә. Алар «АиФ» атналыгы аналитигы, зыясыз «зыялы» В.Костиков сүзләре белән: «Ни өчен татар һәм татарча, бурят бурятча сөйләшә?» дип гел аптырап торалар. Америкага карап аларның Россия Кушма Штатлары тезисләре килә. Аларның үзләре мөкиббән киткән АКШның килмешәкләр ватаны икәннән дә, ә бездәге милләتلәрнең гомер-гомергә үз тарихи жирләрендә яшәгәннән дә аңлайсылары да, исәпкә аласылары да килми. «Өлкән туганның» бар булган зыялылары, билгеле кешеләре арасында да, өйткәнәмчә, азчылыкларны яклаучылары күренмәдә диарлек. Үзбезнең берничә бөртек зыялыбызның тавышы анда барып жите алмый. Житсә дә, Мәскәүдә мыекларын да селкетмәчәкләр. Селкетсеннәр дисәк, зурдан алганда, бары ике генә юлны истә тотарга кирәктер: йә таләпләрне язып, тотып урамнарда чыгып, алар ишәтерлек итеп шаулап алу, йә үз хакимиятебез аша йогынты ясарга тырышу. Тагын шул өлгә дә багыз хакимият инде.

Урындагы хакимият милли моң-зарларыбызны, сирәк чаң сугуларны ишәткәли, өлбәттә. Әмма аның да бик ушы китми. Милли зарларыбызга ул гадәттә житди карамый. Кайчакларда гел «Эт өрә бирә, бүрә йөри бирә» принцибында тора. Болгар номерларын саклап калып булмый идеме әллә? Ә милли мөһарифне зурдан кубып яклашмаса хакимияткә кем комачаулый? Юк шул, «тегеләр» билгеләп куйгач, милләт ягына, аның проблемаларына бер карасалар, Мәскәү ягына биш карап алалар шул алар. Алар билгеләгән фарватердан чыксам кәңфисез калырын дип шыр жиберәләр.

Хакимиятнең аның һәрдаим үз мөнфәгәтьләре. Аның бездәгесә дә, Мәскәүдәгесә дә буйсынганны, үзә оештырган тәртипне санлаганны ярата. Буйсындырганда, мавыгып китеп, кайбер чикләргә узуын да абайламый. Шулай тиеш дип уйлый. Халыктан бау ишүне, ишә белүне ул егетлеккә саный. Хаталарына төртеп күрсәткәнчә, аның тегеләре өчен дә, болары өчен дә тиз генә «халык дошманы»на өйләнүен дә бар. Әйе, бер генә режимда зыялыларның актив булуын өнәми. Хәтта исәпләшкән очракта да. Чөнки актив зыялылар — көч чыганагы. Актив интеллигенциянең халыкны ияртү ихтималы бик зур. Шунан аңлаган башлыктар матди хәл өләнә булмаган зыялыны үз ягына авыштырудан да һич тартынмый. Сатып алырга, кәңфит-прәннеккә алдарга тырыша. Сарай «зыялылары», партия әдилләре һәм хакимнәр — кушканны гына «жырлаучылар» бар. Бөтен илләрдә-жирләрдәге, дөвәләрдәге кебек, безнең милләтне да читләтеп үтмәгән күренеш бу. Мәнә шушы урында инде сораулар туа. Хакимият кәңфит сузганда аңа үрелми калу авырмы? Ул кәңфиткә ымсынган, аны алган кешене зыялы дип атап буламы? Әллә сатылган зыялы ул инде гомумән дә зыялы түгелме? Мәсәлән, Мәскәү хакимияте белән күптән кодалашкан, властыңан күптин-күп дивидентлар алып торган кинорежиссер Никита Михалков кем? Зыялымы, әллә «зыясызмы»? Ә татар михалковлары? Алар бездә чагыштырмача күбрәк тә төслә өл. Аларның исемнәрен дә бик атыйсы килә. Атаган чаклар да булалады. Ләкин редакторлар, тавыш-гаугадан куркып, үткәрмиләр. Мин мөһаррирләргә дә аңлайм. Алар да бездә бәйлә кешеләр. Тик кәңфиткә үрелүне, конформизмны, принципсызлыкны аңлай алмыйм.

Мин тагын шуны аермачык аңлайм: чынлыкка, асыллыкка дөгвәлаган интеллигент беркайчан да меркантил булырга тиеш түгел. Аның шигарә «денья малы — дуңгыз каны» булганда гына ул чын зыялы. Мал, байлык турында баш ваткан кешенең уйлары милләт язмышы тирәсендә бөтерелә алмый.

Аңлы эшкуардан әле яхшы меценат чыгарга мөмкин. Тик күрәбез, аңлылык дәрәжәсенәң түбәнлегә бу очракта да үзен сиздерә. Татарда әлегә кадәр яңа бертуган Акчуринар да, бертуган Хөсәеновлар дә күренмиләр.

Аерым кешене күздә тотып айтмим, кайбер меркантил зыялыларыбызның, үзләренәң прәннеккә алдануларын яшерергә тырышып, мәгълүмат чараларында яки болай, сүз аралаш: «хакимияткә үтмичә аңа йогынты ясап булмый» дигән кебегрәк аклануларын ишеткәнем бар. Хакимиятләрдә «бишенче колонна» тоту эчнә төртеп тишмәс иде, әлбәттә. Тик сез анда канәфи билисез икән, әнә, Разил Вәлиев кебек эш күрсәтегез...

Зыя сүзе «яктылык, нур» дигәнне аңлата. Ягъни зыялы — яктылык сибүче зат. Якты уй-фикерләр, ниятләр, бигрәк тә якты гамәлләр иясе. Безнең шушы ярым караңгы дөньяны яктыртырга, нурлы итәргә туган кешеләр. Шул сәбәпле гел зарланып, шыңшып, кайгырып йөрәп кенә булмыйдыр ул. Коры иҗат белән генә, китап язып кына да тормышны үзгәртү икеле. Аның өчен ким дигәндә Солженицын кебек яза белергә кирәк.

Зыялылар җәмгыять, милләт алдында җаваплы. Алар дәшмәгәндә, сүлпән булганда милләтнең киләчәгә югала. Татарның киләчәген без ыргылаш жуйдык инде. Юашлык, үшәнлек, телсезлек, хакимнәр кушканны җырлау — интеллигентның мескенлегә, кирәксезлегә. Дәшә белеп дәшү, оешканлык, проблемаларның чишелеш юлларын берөзлексез эзли, таба, билгели белү, реаль эшләр эшләү һәм дә көрәшчә булу, көрәштә калу кирәк безгә.

Наил ШӘРИФУЛЛИН

«Казан утлары»на – 90

ФАТИХ СӘЙФИ-КАЗАНЛЫ

(1888-1937)

Фатих Сәйфи-Казанлы ((Мөхәммәтфатих Камалетдин улы Сәйфуллин) — язучы, әдәбият тәнкыйтьчесе, публицист һәм күренекле җәмәгать эшлеклесе.

1925 елдан башлап Ф.Сәйфи-Казанлы татар язучылар гарәп графикасынан латин имласына күчерү хәрәкәтендә актив катнаша, Татарстан Яналиф җәмгыяте рәисе һәм 1927-1930 елларда «Яналиф» журналының җаваплы (мәсүл) мөхәррире була. Яңа язучы пропагандалауда һәм гамәлгә кертүдә ин күренекле рольләрен берсен уйный.

Ф.Сәйфи-Казанлы — репрессия корбаны, 1937 елның 5 августында атып үтерелә.

ХӘТЕР ТӨПЛӘРЕНДӘ УТЛЫ КҮМЕР

КӨНДӨЛЕКЛӘР

1989

18 август. Көз быел коры һәм жылы килде. Көннәр 20–25ләр тора. Бакчага баргалап йөрибезд. Машинаны күп вакыт гаражга илтәп тә маташмыйбыз. Шушында өй каршында куна. Берәр нәрсәсен урлап ике кулсыз итмәсаләр ярый инде. Гаражга илтәп йөрсән бер сәгать илтергә, бер сәгать алып кайтырга кирәк. Нурсәя болай да арып кайта. Бакчада быел алмалар юк диярлек. Хәзер анда көзгә казу эшләре генә калды. Бәрәнгә 1–2 чиләк булып инде. Хәзер бакчалар да туйдырды. Картайтты да, ахры. Йөрисе килми.

Телефон мәсьаләсен дә хәл итәп булмый. Нурсәя приемга керә алмый кайткан. Бакча эшләре беткәч ныклап тотынып карарга булып инде.

Лифт эшли башлады. Бер атна-ун көн булгандыр инде. Шәп нәрсә! Нурсәя ничә еллар буге икенче этажга күтәрәп этләнгән иде. Монда коляскага утырып аска хәтлө төшәм, коляскага утырып менәм. Озак куанычка булсын.

21 август. Дачада коймалар череп беткән, аларны рәтлесе бар. Беркөн Әхтәм безараны кадкалаштырган иде. Тагын ике көнлек эш калды. Төрлө яктан жимерелә, ава, чери, искерә. Үзем сикереп торып эшләрдәй булып ятам. Кулында акчан булып та йә кешесен, йә материалын таба алмыйсын. Хәзер менә кышка кергәч ныклап язуга эшенә тотынырга кирәк. Күнелдә йөргән сюжетлар да бар. Бу хужалык эшләре бөтен фикерне биләп ала. Башка нәрсә уйларга вакыт та калмый. Квартирны жылытып, бөтенләй бер ремонтлап чыгасы бар. Ямьсез жиргә, коелып утырган түшәмнәргә карап яту эчнә пошыра. Квартираның унай, матур булса гына тыныч күнел белән эшкә утырып була.

Иртәгә тагын Нурсәяне ГТСка жибереп карыйм әле. Нишләп берсеннән-бер жавап юк? Нурсәя дә кыю түгел шул. Алар белән ныклап сөйләшә алмый. Андагы тупаслыкка күнелә төшәп кенә кайта.

4 сентябрь. Өйләр суык, югыйсә көзнә быел начар килде дип булмый. Игенчеләр өчен ничектер, шагыйрьләр өчен матур: коры, артык янгыры белән үзәккә үтми. Жылылык та 20ләргә житеп куйгалый. Мәхәббәт турында гына язып ятарлык.

Кичә һәм өченче көн бакчага барып көн уздырып кайттык. Урамда ятарлык жылы иде. Кояшта, әлбәттә. Һәм калын киенеп. Ләкин өйләр кар базыдай суык. Икешәр кат күлмәк-ыштан киеп, калын юрганнар ябынып ятам. Ахры, үземнән дә жылым бетеп бара бугай. Мондый гына суыкларда мондый ук калын киенми идем. Калын киенеп яту бик арыта. Тәннәр сулый алмый, һава, яктылык житмәүдән пролежньнар ачыла башлый. Жәй миңа ачылган яраларны ямар өчен һәм эчкә дөньяны чиксез күкләргә карап ятып безар кинәйтер өчен.

Г.Ахуновның «Идел кызы» романы буенча 6 серияле итеп эшлэнгән «Габбас хәзрәт»ен карадым да башка шундый уйлар килде: безнең әдәбиятыбызда шушынан жүнле әйбер юк микәнни? Йә Алла, бигрәк йөз дә бер кеше язган, йөз дә бер кеше чәйнәгән чүбек бит. Моның китабын укып бер гажәпләнгән идем, нигә язарга утырды икән моны дип, спектаклен карагач тагын гажәпләндем. Бер китаптан 6 серия эшләнәгәннәр, трилогиясеннән 18 серия ясалалар? Күпме кешенен вақытын алачаклар. Бездә кино юк дип зарланабыз. Бездә телевидение бар бит. Союз күләменә чыгарырлык әйберләр төшерә белүче юк. Әсәрләрне сайлап алырга зәвык юк. Бу әсәр шушындай әйберләр булмаса тиеш дип күрсәтелсә генә инде.

11 сентябрь. Ниһаять, бүген телефон керде. Дөрөс, блокиратор аша. Ну алай да ярый инде. Монда күчкәнгә ярты ел дигәндә куйдылар. Бүгенге көнне төрле кешеләргә шалтыратуга багышладым. Ф.Бәйрәмованың «Казан утлары»нда басылган «Кыңгырау» повестен укып чыктым. Әйбәт язган. Ләкин бу әсәргә укыгач үземнең әле кичә генә тәмамлаган поэмаларда кайбер охшашлыklar күрдем дә шуна пошынып куйдым. Минем бу әсәр әле беркайчан бирелмәгән, беркем укымаган. Ф.Бәйрәмовадан файдаланган булып чыгам бит инде. Кайбер жирләрнен үзгәртәргә кирәктер.

29 сентябрь. Өйләргә жылы бирмиләр. Суык.

Поэманы 18нче «Казан утлары»на илттердем. Нәрсә дириләр. Хәзер анда яна редактор. Р.Фәйзуллин минем ижатка ничек карыйдыр. Гомумән алганда, нишләптер эчтә яну бетте. Күнелдә әллә нинди бәтмәс шом. Ниндидер фәжигәгә барам сыман. Ижатыма да бигарап карыйм. Йоклап булмый. Ике атнадан артып китте инде шундый халга.

Безнең өстәгеләр бик тынычсыз кешеләр булып чыкты. Төнге 11дән соң 1ләргә кадәр нәрсәдәр эшиләр. Тук та тук. Йоклап кына киттем дисәң, сискәнәп уянасын. Нурсөя беркөнне менеп әйтәт тә карады. Тотып ашардай булып Нурсөягә ябышкан ире. «На вашу беду мы не виноваты», — дип әйтә ди. Ну бит инде кичке 10нан, 11ләрдән соң вообщә өйдә тыныч булырга тиеш. Причём монда безнең «беда». Берни эшләмәгән көнне дә ул «гөмберт» итеп йә кулыннан берәр нәрсә төшереп жибәрә, йә төне бие «дөпә-дөпә» йөри. Идәннәр барабан кебек. Йокыга китә башлайсың — этләре өрергә тотына. Үзәбезнең дә нервылар тузган инде. Башкаларга да ишетеләдер югыйсә аларның шакулары, башкалар зарланмыйлар.

Беркөн «Соембика егет сайлый»ны Дамир Сиражиевка илттердем. Укып чыкмыймы, килми әле. Әлбәттә, мин аны куярлар дип өметләнмим. Күчмә театрының аны куярга көче дә житмәс. Ул бит язылган чакта опера һәм балет театрың күздә тотып язылган иде. Анда егермеләп ария, биоләр, сабантуй күренешләре, халыктагы жорлык-шайнык белән бергә серле, эчкерсез мәхәббәт күренешләре.

7 октябрь. Рәдиф Гатауллинга шалтыраткан идем. Поэманың хәлен сораштым. Укыган, ошатмаган. М.Әгъләмов та укып чыккан. Аның да фикере унай түгел. Ике кеше начар дигәч, димәк, чынлап та начардыр. Нишлисен бит. Ижатга күтәрелсәң дә, төшәсәң дә. Үземнен уйлавымча алай журналда басмаслык түгел иде, күрәсәң, үз ижатына бая бирү кыендыр. Хәзер язарга да көч юк инде. Әллә ниләр майтарып булмас. Түбән төшүгә күнәгә башларга кирәктер, бәлки.

Өйләр бик суык. Һаман жылы бирә алмыйлар. ЖЭУга шалтыратып торам, жылыны күптән бирдек инде диләр. Ләкин безгә жылы килмәүнен сәбәбен белмиләр. Берничә көн инде кайнар су да юк. Ныклап салкын тидереп бетермәсәк ярый инде.

Күнелдә ниндидер апатия. Берни эшлесе килми. Болай тиз картаермын димәгән идем. Тизрәк үлеп китәсе килгән көннәр күп. Бу суык, ямьсез, шатлыксыз тормышта яшәүдә ни мәгъна!

22 октябрь. Поэманы Р.Әхмәтжанов та укыды. Аның замечаниеләреннән соң нык кына эшләгәч, И.Юзеев белән М.Әгъләмовларны чакырдым. Мөдәррис килмәде, И.Юзеев укып чыкты. Поэма буларак әсәр әйбәт, ләкин композицион яктан төзекләндерәсе бар, диде. Әлбәттә, бу килеш бастырсан да әйбәт дириләр, мактап чыгарлар, ди. Бу килеш басарга ашыкынып торучы күренми. Басылып чыкса да минем әйберләргә мактаучы булмас булуын. Минә күрмиләр бит. Гажәп, ләкин факт. Өемә килеп табында утырганда күрәләр. Ярый әле укучы күрә. Турысын әйтүемне яратмыйлардыр. Илдарны да үпкәләттем бутай. Пьесаларың начар дигән идем. Менә мин үзем пьеса яза алмагач туктадым, үземнен нәрсәгә саләтле икәннән дә белү

кирәктер. Пьесаларын көчлө түгөл дигәч, Илдар әйтә: «Беркемнен дә болай дип әйткәнә юк иде әле. Синнән беренче ишетәм», — ди. Әйтмибездә шул. Бер-березбездә әйткәләсәк, үзезбездә генийга санап йөрмәс идек! Балки, дәрәсән әйтү кирәкмиләр дә. Үзләрен гений санап йөрүләре белән алар бәхетледер. Ә мин әйтеп аларның шул бәхетләрен киметәм түгелме соң?! Кызык кына бу кеше дигәнә: барысы да мактау гына көтә. Балки, мин кешеләргә карата үзем ялгыш фикерләдер. Үпкәләсәләр дә, әйтәсәмне әйтми кала алмыйм. Беренчедән, мин аларның күзенә бәрәп әйтәм, арларыннан сөйләп йөрмим. Икенчедән, матбугатка язып чыкмыйм, күзгә-күз генә әйтәм.

31 октябрь. Октябренң соңгы көне, өйләргә жылы бирә алмыйлар әле. Давление юк диләр. Һәркөн диярлек ЖЭУларына шалтыратып торам. Миннән түеп беткәннәрдер инде. Бу давление үзеннән-үзе булып дип көтеп утыралармы. Аларның «давление»ләре юклыктан үзезбезне күтәрелә башлады инде. Ике рефлектор анып чыкты. Камин гына калды. Монда әгәр электрын да сүнсә, катып үлүеннә көт тә тор. Ашарына да пешерә алмыйсын, өйне дә жылыта алмыйсын. Батареялардагы сулар шартлап бетеп су басмаса ярар иде дип куркып утырабыз.

Кичә Әлмәт театрының баш режиссеры Г.Хөсәеновтан хат килде. Абдуллаев барында ук аларда «Мәхәббәт яңгыры» дигән бер пьеса ята иде. Абдуллаев биелгы репертуарга кертәм, киләсе елныкына кертәм дип йөрдә-йөрдә дә, үзен очырып куйганнар. Ул киткәч, пьесага кул селтәгән идем инде, Гали абый Хөсәенов анда яткан әйберләргә табып укыган да минем пьесаны ошаткан. Репертуарга кертербездә дип торабыз, сез каршы түгелме, дигән. Кая инде каршы булу. Күпме көч түгкән бит ана. Күпме вакыт сарыф ителгән.

8 ноябрь. Кичә генә жылы бирә башладылар дип сөенгән идем, бүген иртән торуга торбалар суыгган. Нурсәя поэманы машинкада басарга утырды. Безгә пар бирмәгәч, Ходай, катып үлмәсен болар дип, мәрхәмәтлө кылана: көннәр жылы тора. Укыйсы да килми. Ялкау бугай мин.

25 ноябрь. Кичә Биектау районы Ямаширмә авылыннан бер көтү укучы килде. Ике укытучы белән. 30дан артык кеше булгандыр. Әллә кыюсызлар, әллә белүләре шунын кадәр генә. Бик кызыклы сораулар бирмәделәр. Минем «Жилкәннәр»не укыганнар, шунын геройлары, прототиплары турында әз-мәз сорау. Бер малай: «Менә безнен кебек чакта сез нәрсә турында хыяллана идегез?» — дип сорады. Калганнары вак-төяк сораулар. Шунын өчен генә автобус яллап Казан тиклө Казанга килеп йөрү кирәк булды микән? Аларга сораулар бирсәм, әсәрләргә укымаган балаларны кыен хәлгә куярмын кебек. Миңа калса, соңгы елларда әдәби әсәрләргә укучылар кимүгә бара бугай. Мин жиденчә классны бетереп чыкканда иң кимендә жилә йөз китап укыганмындыр. Бик тиз укый идем. Кайбер китапны икенче көндә үк китапханәгә илтәм. Китапханәчә, миңе укымагандыр дип уйлап, миннән әсәрнен эчталеген сораша. Мин дәрәгләнеп сөйләп жибәрәм, китапханәченең йөзе яктырып китә.

30 ноябрь. Берничә көн элек поэманы янадан эшләргә дип кайтардылар. Рәдиф шалтыратты: Равил дә укыган, мин дә укыдым, ошады, ләкин кыскартасы жирләре бар, диде. Равилгә үзем дә шалтыратып, фикерен сорадым. Бик әйбәт, ачылып сөйләште.

— Кичә мин синен үзенә шалтыраткан идем, поэмалар белән котларга, ләкин телефоның үзгәргән икән, шалтырата алмадым. Котлыйм, әйбәт поэма язгансын, — диде. — Кыскарту мәсәләсендә эш болай: поэмаң начар булудан түгел, журналның һәр санына күбрәк авторны кергү өчен эшләнгә бу эш, — диде Равил һәм болай дип өстәп куйды: хәзер журналга менәр юллык поэмалар кергәнчәкбез.

— Зуррак йодрыкты агайлар килеп яканнан алсалар, бастырмый хәлән булмас. Бишерсен.

— Ничего, йодрык бездә дә бар. Әгәр аларныкын бастырсам, әйтеп йөземне кызартырсын...

6 декабрь. Узган якшәмбедә Мәдинә Маликова һәм Әхмәт Рәшитовлар килеп утырды. Япониягә туристик путевка белән барып 18 көн йөрәп кайтканнар. Анда күргәннәрен сөйләп утырдылар. Андагы төртип, аларның культуралыгы, кибетләрдәге муллык, техникалар, машиналарның камиллегенә сокланып кайтканнар. Әхмәт алты илдә булган инде, Мәдинәсә дә шул чама йөргәндер. Кубага, Франциягә, Австриягә барган иде, менә хәзер Япониягә. Кайбер язучылар кебек акчаларын учмарлап өйдә генә утырмыйлар, дөнья күрәләр.

Мәдинә күп яза инде. Әле менә быел гына ике пьесасын куйганнар. Берсен Минзәлә театры, берсен Әлмәт театры. Әлмәт театры өчен тагын бер пьеса язып йөри. Бер жәна төшенсә, язачак әле ул. Һәрхәлдә, пьеса романга караганда жинелрәк тә, акчалырак та.

17 декабрь. Бүген радиодан минем балалар өчен язылган дүрт шигырьне укыдылар. Луара Шакиржанова һәм Юныс Сафиуллин укыды. «Тылсымлы таяк» дигән тапшыру бу. Шигырьләрен укый башлаганчы Галимжан Гыйльманов (минем редактор) минем хакта кереш сүз белән чыгыш ясады. Бер биш минут сөйләде минем ижат турында. Шактый кызыклы (дөрөс) күзәтүләре бар икән. Минем ижатның башкалар күрмәгән ягын күрә белгән. Минне мактаганы өчен генә түгел, әйбәтне начардан асра белгәне өчен күнел булды. Юкса кайчагында мактаганда кызарып утырасын. Шул ук тапшыруда Илгизәр Гыйбадуллин дигән яшь шагыйрьнең шигырьләрен дә укыдылар. Һәм үзеннән дә сүз әйттерделәр. Остазларым дип Зиннур Насыйбуллин һәм Фәнис Яруллинны саныйм, диле. Ана кайчандыр минем «Аерылмас дустым» китабы эләккән булган. Шуны уку бик дәртләнелдерде, ди. Менә бит дөнья — без дә кемнәргәдер остазлар була башлаганбыз. Кайчандыр әле үзәбез Ш.Галиев, И.Юзеев, М.Шабәевларны укып, аларның ижатларын күнелгә селдерә, алардан өлгә ала идек.

Узган атнада (18ендә) Зөфәр килде. Күп кенә киштәләр куйды. Кухняга Нурсәя белән клеенка ябыштырдылар. Идәнгә линолиум жәйлә. Бер атна бие баш та калкытмый эшләде бичара. Ә бездә тагын өч атна эшләсән дә эш бетә торган түгел. Эшләгән саен эш арта гына бара сыман. Һәр эш кемнелдер килгәннен көтеп торгандыр инде. Кадак кына кагарга булса да кеше кирәк. Шундый чакларда Нурсәя берәр бала табасы калган икән дип әйтә иде.

25 декабрь. Узган чәршәмбедә университет студентлары килде. «Әллүки» әдәби түгәрәге членнары. Ун кеше иде бугай. Минем «Жилкәннәр»дән башка әсәренә укыгандары юк, ахры. Һәрхәлдә, миңа шулай төселде. Балки, берничә шигырьне укып онытканнардыр. Күп кенә сораулар бирделәр. Ижат турында, шәхси планда. Ләкин ижатка караганда шәхси тормыш күбрәк кызыксындырды бугай. Гарык бу кызыксынучылардан... Һәр килгән кеше, бигрәк тә укытучылар, Нурсәяне кухняга алып чыгып сорау алалар: «Фәниске фәләнме-төгәнме? Акчасына кызыгып чыктыңмы?» Тагын әллә нинди интим тормышка кагылган сораулар. Алар киткәч, Нурсәя үкереп елый: «Нигә алар мине мыскыл итәләр? Мин алардан иреннеке нинди дип сорамыйм бит», — ди. Нишлисән инде, бездә гади кешеләрен генә түгел, укытучыларның да эчке культурасы түбән дәрәжәдә. Тагын бер мәсәлә: күп кешеләр авторның «мин»ен язучының үзе дип кабул итә. Әсәрдәге персонажлар турында: «Теге сине ташлап киткән кыз исәнме?» Һ.б.лар. Әдәби әсәрдәге вакыйгаларны тормышта да нәкъ шулай булган дип аңлыйлар.

1990

11 гыйнвар. Байтактан көндалеккә берни язган юк икән. Узган елның ахырында бер поэма («Ак үлем») яза башлаган идем, бу елның беренче атнасында шуны тәмамлап куйдым. Зур түгел. 376 юл. Болай әлегә үземә ошый. Кешеләргә укыткан юк.

20 гыйнвар. «Ак үлем»не «Соц.Татарстан»га илттегән идем. М.Харисов укыган. Ошаткан. Ләкин газета басармы-юкмы. Чөнки редакторлары шигъри әсәrlәргә кырын карый. Гонорарны күп ашый дип әйтә ди. Мин әйтәм, гонорарын әзрәк түләрсез, дим. Нишләрләр.

Беркөн Гөлзәдә Сафиуллина белән Риф Гатауллин килгәннәр иде. Алар белән төнге бергә кадәр утырдык. Бу поэманы аларга укыдым. Бик ошаткан төсле булдылар. Рифнен күзләреннән яшыләр чыкты.

Быел басыласы әкиятләр китабының хәбәре ишетелми әле. Бу әкиятләр китабын аеруча сабырсызланып көтәм. Хәер, башкалары да шулай булгандыр инде. Китапларның чыкканын көтеп алып өчен бик күп сабырлыктар кирәк язучы халкына. Ницә еллар көтү. Әсәренә бастыру, бигрәк тә китап итеп чыгару өчен ул әсәренә язуга караганда күбрәк көч китә.

17 февраль. 4 февральдә «Соц.Татарстан»да «Ак үлем» поэмасы басылды. Кыскармаган, өзәлмәгән килеш. Редакциядәге егетләр ошаттылар. Язучыларның да берничәсе шалтыратты. Флера Гыйззәтуллина, Рәшит Әхмәтжанов, Илдар Юзеев,

Рәдиф Гатауллиннар ошатканнар. Бу синен унышын дигән булдылар...

10 февраль көнне Пермь өлкәсеннән укучылар минем белән очрашуга килгәннәр. Каникул түгел, ни түгел, директор белән сөйләшкәннәр дә чыкканнар да киткәннәр. Сөзнә көчкә таптык дип арып-талып килеп керделәр. Алар белән озак кына сөйләшеп утырдык. Ун бала, бер укытучы, бер студент. Нурсөя чәй эчерде аларга. Күнелләре булып китте. Бер китабымны язып бүләк иттем. Аларнын мәктәпләрен татар мәктәбе иткәннәр, китаплар юк, диләр. Китапханәдә өч татар китабы бар, диләр.

Беркөнне Әлмәт театрынын баш режиссеры Гали абый Хөсәенов килде. Анын белән озак кына сөйләшеп утырдык. «Мәхәббәт янгыры»н куймакчылар. Тора-бара нәрсә булыр тагын. Абдуллаев та аны куям дип йөрөп юкка чыкты. Хәзер ул Оренбургта татар театры оештырып ята икән.

15 апрель. Күптән көңдәлеккә тотынган юк икән. Бу вакыт эчендә ниләр эшләнде сон? «Коткарыгыз» дигән поэманы язып «Яшь ленинчы»га жибердем. Укыдылар, ошаттык диделәр. Ләкин басарлармы, артык кыю әйткәннәр урыннары бар.

Март аен күбрәк чирләп үткәрдәм дисән дә ярый. Ай буге укчалар алдым. Йөрәк авыртты. Күбрәк эшләп ташладым, ахры. Хәзер шушы поэмалардан соң бер юл да язган юк...

Тимер гаражга урын бирделәр. Аны кайтарту, урнаштыру мәшәкатьләре булды. Житмәсә, гаражны куйдыртмас өчен әллә кемнәр тавыш кубардылар. Исполкомга, домуправлениегә бардылар. Куйсагыз яндырабыз дип янадылар. Менә сина мәрхәмәт, шәфкать! Әле гаражның да эше бетмәгән килеш тукталды. Берәр машина бетон-измә кирәк. Асларын ипләргә, ныклап утыртырга. Гараж үзе 817 сум. Китергүләре, нигезенә ком ташытулары, жыеп куюлары белән хәзер менгә житте. Тагын күпмегә төшәр. Акчасыннан бигрәк кешесе һәм материалы юк...

16 апрель. Кичә машинаны кабызып гаражга куйдык. Бакчага барып кайттык кич кенә. Ләкин юллар бик начар, кереп булмады. Күпергә кадар килеп життек тә, Нурсөя белән Әхтәм өйгә йөгереп кенә барып килделәр. Өйләргә әлегә кермәгәннәр. Тәрәзәләр исән-сау. Бу юллар тагын бер-ике атнасыз кипшермәс әле. Көздән бик каты яргалап, буразналар ясап бетереп калдырганнар. Гомумән, безнен илнең ин зур чире — юлсызлык. Беркөнне «Иностранная литература»дан бер повесть укыган идем. Без дуракка санаган Гитлер властыка утыру белән бөтен жиргә асфальт юллар салдыра башлаган. Шунын белән эшсезләре эшле иткән, машиналарнын гомерен ике тапкырга озынайткан. Юл завод-фабрикаларнын араларын якынайткан. Кыскасы, дурак Гитлер юллар — илнең кан тамыры икәннән аңлаган.

27 апрель. Кичәгә газеталарда биедгы Тукай премияләре лауреатларын язганнар иде. М.Мәһдиев, С.Садыйкова, И.Сәлахов. Өчесе дә бик лаеклы кешеләр. Ниһаять, бик гадил килгәннәр бу мәсәләгә. Югысә ижатлары белән укучыда мәхәббәт казана алмаган бөндәләрдә дә алып бетерде бит инде ул премияне.

22 май. Нишләптер кәеф юк. Әллә көннәр начар булганга. Көннәр салкын. Бүген 8 градус. Бераз гына яңгыр сибәләп китте, тузанны басарлык кына. Майда бераз кар да явып алды инде быел. Күлмәкчән йөрерлек көн юк әле.

Язган юк. Сирәк-мирәк бакчага барып кайткалыбыз. Помидор, кыярлар утыртырга салкын әле. Төннәрен кыраулар булып тора. Көннәр салкын булса да алмагачлар шау чәчәктә. Чияләренч чәчәге күп түгел. Ләкин бакча да нигәдер сокландырмый, күрсен, соклану башта күнелдә туадыр. Ә күнел әле кышкы салкыннардан бөрешеп калган. Күнел турында башыма кайбер фикерләр килде әле. Күнел — ул бер савыт сыман нәрсә икән бит: тулып тора, бушап тора. Һәр яна көннең яктылыгы, байлыгы, гомумән, без белмәгән, бары тик күпмедер вакыт үткәч кенә үзен сиздерә башлаган ниغمәтләре бик күп. Һәр яна көн безнен күнелләребезгә үз байлыгын сала бара. Бу байлык безнен күзләребезне нурландыра, йөзләребезне яктырта, төшенкелеккә бирелгән чакта дәртләндереп жиберә.

24 май. 23 майдан жылы су бетте. Ниңә айга барыр. Хәзер менә су жылытып юндыдырга кала инде мине. Күпме мәшәкать, күпме вакыт. Мина бит кимендә атнасына ике тапкыр юынып торырга кирәк. Һәм бик шәпләп. Юкса бөтен пролеженьнар ачыла башлый. Минне бары тик су гына тотып тора дисән дә арттыру түгел. Больницааларда юынырга мөмкинлек булмау аркасында ул урыннар бер ай

эчендә чери башлый. Больницадан алып чыккан яраларны жәй буге ямарга туры килә. Бакча да безгә күбрәк шуның өчен.

22 июнь. «Коткарыгыз!» дигән поэманы «Яшь ленинчы» басмады, артыгын зурлар өчен диделәр. Мин бит аларга биргән вакытта ук әйтеп бирдем: бу инде зурлар өчен, басмаслык булсагыз, озак яткырмагыз, үземә кайтарыгыз, дидем. Ә алар, поэман безгә ошады, басабыз ысызга, дип ышандырып яткырдылар. Дүрт ай тотасы юк иде бит аны. Әле үзем шалтыратмаган булсам һаман әйтми яткырлар иде. Ни Госманы, ни Хәйдәре дәмми бит...

5 октябрь. Быел жәй 4500 км юл йөрелде. Бензинга кытлык булды жәй буена. Ин күп нефть чыгарган Совет илендә кытлык дәвам итә. 20 литр бирәләр бер заправит иткәндә...

Йоку начар. Атнага бер йоку даруы эчәм. Сонгы вакытларда эч тә гел авырта. Аяклар сикереп, тартышып бик борчылар. Русча аны спастика диләр. Көз галәмәте генә микән. Шушы килеш бу гомер яшәрмен дип уйламаган идем. Нурсөянен кайгыртуы гына тотып торадыр инде.

8 октябрь. Арагы талонга булганнан бирле һәр айны 4 ярты акны, 2 шешә кызылны алып барабыз. Талонга булмаса кем аның кадәр арагы алып иде инде...

17 октябрь. Өйгә жылыны бер бирәләр, бер алалар. Кичә кичтән ятканда жылы гына иде, төнлә тунып уяндым. Жылы беткән икән. Дөнья безне төрлечә сыный, чыныктыра. Кирәкле, теләгән ашамлыкны ашатмый чыныктыра, уттан алып суга ташлап чыныктыра. Саный китсәң, күп инде чыныгу өчен сәбәпләр.

Бәләкәй чакта черек бәрәңге, алабута күмәче, балтырган ашап үскәнгәдер, ачлыкка да, ялангачлыкка да бирешмибез. Балкон тулы арагы.

Кичә «Идел» журналының 7нче саны килде. Минем шигырьләрен чыгарганнар. Ике жирдә тупас хата ясаганнар. Ә болай матур гына шигырьләр биргән булганмын икән.

Гел ижат турында гына да уйлап ятып булмый. Дөнья мәшәкате миңа да бәрәп керә. 14 октябрь көнне бакчага барып кайттык. Простогына. Заправкаларда бензин юк. Һәркайда халык гасабилана. Дөньаның рәте китте. Торгынлык елларын сагынырсын, валлаһи. Хәзер бер диван гына да таба алмыйсын. Продукцияләрен кибиетгән халык кырып-себереп алып бетереп бара. «Базар экономика»сына тизрәк күчелсен иде инде, бәлки, кыйммәт булса да, әйберләр чыга башлар иде. Хәер, бездәге караклык, бездәге алдашу белән әллә нинди мөнәсәбәтләргә күчсән дә юныле булмас бу тормыш.

1991

23 гыйнвар. Бүген президент указы чыкты: 50 һәм 100 сумлык акчаларны йөрүдән туктату турында. Кулда булган акчаларны бер зарплата яки бер пенсия күләмендә алыштырырга. Безнең 450 сум акча бар икән. Хәзер шуны кайда ничек алыштыру турында кайгырабыз. Банктарга шалтыраткан идем, әле безгә бернинди күрсәтмә бирелмәде дип утыралар. Нәшрият бухгалтериясе дә сонрак шалтыратырсыз ди. Бу указ мафиозниклар кулындагы акчаларга төбәп чыгарылган булса да, төп удар гади халыкка төшәр әле. Чөнки һәркемнен үлем-китемгә дип әзерләгән акчасы бар. Нәрсә дә булса саткан чагын булуы мөмкин. Әйбер сатканда галәттә эре акча белән түлиләр. Берәрсә 10 менгә дачасын яки машинасын сатып, акчасын банкка күчерергә өлгөрмәгән булса, ул нишләргә тиеш? Мафиозниклар алар банкирларны сатып алып та акчасын алыштырачак. Илдә көнләп түгел, сәгәтләнеп әйберләрен бәйләре күтәрелә. Өстәвенә халыкны таларга тагын бер указ. Пожолуй, безнен житәкчеләр үз башына котырадыр. Бер яктан Ельцин болгата, икенче яктан Горбачев. Иртәгә нәрсә буласын беркем белми. Анархия.

27 гыйнвар. 7сендә «Балакайларым» дигән повестьны башлап куйдым. Өч табак чамасы ызылды инде. Күпмегә барыр. Яза-яза исеме үзгәрүе дә мөмкин. «Балакайларым» дигән исем үземә дә ошамый. Анда ниндидер төчелек бар. Ә безнен әни бервакытта да «балакайларым» дип баштан сыйлап утырмады. Өйдә безнен алты балага да эш бүлөп бирелә, әгәр шуны үтәмәсен, үзенә тиешле бәрәнгенен яртасы әләкмәскә мөмкин. Ишегалды себерү, абзар чистарту, бозауны эзләп алып кайту минем өстә. Миннән яшь ярымга өлкән Әнисә идән юа, ашарга пешерә.

Ә инде бәрәнгә утау вакыты житсә, 25 сутыйлы бакча урталай тигез итеп бүленә: яртысын — мин, яртысын Әнисә утарга тиеш. Әни һәм бездән өлкән абый, апалар колхоз эшендә. Әни кушкан эш жиренә житкереп үтәлә. Ул эштән кайткач безнен эшләребезгә күз төшереп ала да: «Булдыргансыз!» — ди иде. Бу сүз безнен өчен хәзерге дәүләт бүләкләреннән зуррак иде. Хәер, без дәүләт бүләгенен ни икәнән белми идек тә. Ансы анын шагыйрь булгач кына кирәк булды.

Кичә Резидә белән Чулпан килде. Шампанский алып килгәннәр. Күнелле утырдык. Резидә Әхтәмованын «Татарстан яшьләре»ндә шигырьләре чыккан. Әйбәт шигырьләр. Икесенен дә шигырьләре «Идел»нең икенче санында чыгарга тиеш икән. Чулпанныкы «Казан утлары»нын 3нче санына да кергән.

Минем берничә шигырь «Вакыт» газетасында басылган. Чулпан шул газетادا эшли. Резидә 3нче гимназия укытучысы. Минем «любовь». Кайчандыр «Резидә» дигән шигырь язган идем. Ул студент чакта. Мина 48 яшь тулган көнне Актерлар йортында ижат кичәсен үткәргәннәр иде. Шунда ул минем шигырьләренә укыды.

23 февраль. 20 февральдә музыка училищесыннан Гөлнара исемле бер кыз килде. Мин, ди, бер егеткә үлеп гашыйк булдым. Шул егеткә булган мәхәббәтемне жыр белән белгертәсем килә. Сөз мина шундый берәр шигырь язып бирсәгез, мин ана берәр композитордан көй яздырып, егетемә жырлар идем, ди. Шул жырымнан ул минем бик нык яратканымны аңлар иде, ди. Язарга вәгдә бирдем инде. Кызы артык матур бит. 16 яшьлекләр чибәр була инде.

5 март. Гөлнарага шигырьне икенче көнне үк язып куйдым. Берәр атнасыз яза алмам әле, берәр атнадан соң шалтыратырсың дигән идем. Ул китүгә үк язылды. Мәнә бит матур кызларнын тәэсире. Аннары Гөлнара барында ук, ул шигырьгә көй язып булмасмы дип, Фасил Әхмәтовка шалтыраттым. Ул вәгдә итте. Гөлнарага Фасилнен адресын биреп, аларга жибердем. Фасилгә дә кыз бик ошаган. Үзенен янарак язылган бер жырын биреп жибергән. Бәлки, радиога яздырып булыр, ди. Давай, мин әйтәм, икәүләп тырышып карыйк, дим. Тик Фасил шушы көннәрдә Ижат йортына китә, бер айга. Бу жырга тотына алырмы, белмим. Бик олак эшли торган кеңе. Мин Гөлнарага анын шундый икәнән әйттем. Бу шигырьне, бәлки, тагын берәр композиторга биреп карарсын, дидем. Ләкин анын әле таныш композиторлары юк. Беренче генә елын укый. Шигырьне алырга килгән көнне жырлатып караган идем, тавышы бик әлләни тоелмады.

Повестыны кичә төмамлап куйдым. Үзәмә бер караганда ошый, икенче караганда ошамый. Ничектер инде. Төгәл ике ай язылды. Шул ике айның бер атнасын чирләп уздырдым. Тагын бер кат укып чыгам да, Нурсәягә машинкага бирәм инде.

Резидә белән Чулпан килгәләп йөриләр. Бүтән дә килергә тиешләр. Әллә мин яшәрә башладыммы икән? Гомумән, сонгы вакытларда килүчеләр ешаеп китте әле. Сәбәбе нәрсәдәр. Балтач районныннан да киләбез дип шалтыраттылар. Алар да озакламас.

Узган пәнжешәмбедә радиодан әкиятләр китабына күзәтү бирделәр. Ике әкиятенә укыдылар. Шактый кеңе тынлаган булып чыкты, шалтыраткаладылар.

9 март. 7 март көнне Зәкия апа килде. 8е көнне Наилләр, хатыны һәм малае белән. Нурсәя повестыны машинкада баса башлыйм дип тора иде, Зәкия апа китмичә булмый инде. Янадан берәр кеңе килеп чыкмас. Бу февраль-март айлары бик кеңе булды. Ярый әле повестемны бетереп куйган идем.

Хәзер безаз ял бирәм инде үзәмә. Аннары бер-ике юмористик хикәя сюжеты бар, бәлки, аларны язып куясы булыр.

15 мартта Язучылар союзынын чираттан тыш съезды була. Барып булырмы — белгән юк. Беренчедән, колясканын рәте китте. Әллә кайчаннан бирле министрлыкка шалтыратам, юк әле диләр. Икенчедән, суык вакыт. Аннан... Кем чакырган әле сине анда? Хәзер миһербан дигән нәрсә искелек — капитализм калдыгы булып санала бит...

Сонгы вакытларда Гомәр Бәширов белән шактый еш телефоннан сөйләшә башладык. Ул шалтырата — мин шалтыратам. Анын да дус-ишләре бетеп киткәндер, күрәсен. Автографлы китабын да жиберде, зур гына хаты да бар. Анын миндә хәзер автографлы ике китабы булды. Беренчесен 1962 елда, мин авылда яткан чакта яныма килгәч биреп калдырган иде.

17 март. Бу язучылар арасында кешелеклелек дигән нәрсә бөтенләй беткән икән. 15 мартта безнен съезд булды. Бер көн алдан махсус шалтыратып әйттем, мине алып баруны оештырасыздыр бит, дип. Оргсекретарь Мансур Шиһабов: «Бу турыда сүз дә булырга мөмкин түгел, обязательно алып барабыз», — дип сүз бирде. Аннан алда Рәшит Әхмәтжановка әйтеп куйган идем, син дә аларнын исенә төшерерсең әле дип. Ник берсе юри булса да, син барасынмы, дип шалтыратсын. Көнә дә суык иде, бәлки, мин бара да алмаган булыр идем, ләкин кешедә күнел дигән нәрсә бар бит. Күнеле булсын дип кенә дә шалтыратмыйлар. Шалтыратсак, вдруг алып барышасы булыр дип куркалардыр инде. Югыйса алардан күтәртеп алып бардыртмыйм бит инде мин.

Бу ике көндә кәеф юк. Жанны туктаусыз рәнжетеп торалар. Берәр әйбер язсан, аны бастыру газап. Нурсәя булмаса, мин өйдә томаланып үләр идем.

26 март. Узган атнада Гөлзәдә Сафиуллина турында очерк яздым. Рәшит Әхмәтжанов күптән әйтеп йөри иде, аннары ничектер бер омтылышта яздым да ташладым. Дүрт көн кирәк булды 20 битлек очеркка. Яза башлагач, рухланым кителде.

Бүген Нурсәя белән Мәдинә Маликованы коляска карарга жибәрдем. Базага Германиядән детский коляскалар кайткан дигән иде зам.министр Сәйфетдинов, бәлки, алар миңа яраклыдыр. Мин бит инде балалар-үсмерләр авырлыгында гына. Бәлки, әле балкон ишегенә дә сыяр.

Әлмәттәге пьеса һаман куелмаган килеш ята. Режиссер Гали Хөсәеновны да куганнар. Бу пьесаның бәхете булмады. Башта Абдуллаев куям дип ике ел яткырды, аны кудылар. Хәзер Гали Хөсәеновта ике ел ятты — аны да куганнар. Кеше язмышлары әсәр язмышына әйләнә.

Бүген Нурсәя белән әйткәләшеп алдым. Бөтен жирем авырта, ди, бер путевка да алып бирмисең, ди. Ул хаклы, әлбәттә. Ләкин мине кем карар сон? Әнигә хәзер 83 яшь. Ул да килергә бик ашкынып тормый. Туганнарның берсе дә, карыйм үзем, Нурсәя без аз итсен дими.

Йә тереләсе, йә үләсе иде.

28 март. Бу бәйләр аргуны халыкка ике атна элек әйтеп кую бик начар эш булды. Кешеләр аяктан егылганчы киbettән киbettә чаба, нәрсә дә булса алып калырга тырыша. Талоннарча биреләсе продуктларны алыр өчен Нурсәя һәркөн чыга, көне шуның белән уза...

Кичә китап нәшриятыннан шалтыраттылар. Быелгы планга кергән китабымның корректурасы килгән, бүген Нурсәя шуны алырга китте.

Кичә композитор Мәсгүдә Шәмсетдиновага шалтыраткан идем, озак кына сөйләштек. Бер-ике жыр яздырасы килә синнән, дигән идем. Композиторлар алар язучылар белән чагыштырганда ялкаурак халык, бер жырын айлар-еллар язарга мөмкин алар. Мәсгүдәне кунакка чакырдым, шигырьләргә бергәләп сайлап алырбыз, дидем. Хәзер минем Фасил Әхмәтовта 2 шигырь, Әнвәр Шәрәфиевта 3, Риф Гатауллинда 4 шигырь ята. Мона да берничәнә бирсәм, дүрт композиторның берсе ничек та бер-ике елда берәр жыр язар, бәлки.

Нурсәянен сонгы вакытларда аяклары сызлый. Иртән көчкә тора. Ә чабарга кирәк. Һәм икебез өчен дә.

Кичә Рәдиф Гатауллинга туган көне белән котлап телеграмма жибәрдем. Татарча. Суверенитетның бер файдасын күрә башладык. Күпмегә барыр. Демократия дигән нәрсәнән бугазына басып киләләр инде әкрәнләп.

3 апрель. Кичә радиодан балалар өчен «Тылсымлы каләм» тапшыруы тулысы белән минем ижатка багышланды. 40 минутлык тапшыру булды. Кереш сүз белән Госман Садә чыгыш ясады. Үзем сорауларга җаваплар бирдем. Аннары ярты сәгәтлөк минем шигырьләргә укыдылар. Кайбер шигырьләр йомшаграк иде, ләкин мин аларны, бәлки, укымаслар, сайлап алырлык булсын дип биргән идем. Күрәсен, вакытлары күп булган, бөтенесен укыдылар.

Бүген Балтач районы Субаш авылынан 30лап укучы килде. 5 укытучы бар иде. Укучылар минем шигырьләргә ятлап килгәннәр. «Иң гүзәл кеше икәнсең» жырын өйрәнгәннәр. Жырладылар, башка жырлар да. Шигырьләр сөйләделәр. 2нче класстан 11нчегә кадәр сайлап алып килдек диләр. Магнитофонга яна шигырьләремне

яздырып алдылар. Фоторәсемгә төштек. Озак утырдылар. Өч сәгатькә якын. Чәй әзерләдек. Өстәлгә чиратлашып утырып чәй эчтеләр. Үзләре күчтәнәчләр алып килгәннәр. Бәрәнге, ипи, балан бөлешләр.

Укытучылары Валерия, Радик, Фирдәүсә, Әлфия, Тәнзилә исемлеләр. Баяннар белән килгәннәр. Хезмәт дәрәсләрендә шахмат өстәле һәм ике урындык ясап алып килгәннәр. Күнелле булды, алар да канәгать булып китте шикелле. Минем барлык әсәрләргә диярлек укыганнар. Берсе китапханәче иде. Әкият китабы яна гына килгән иде әле, ди, укып таушалдырып бетергәннәр инде. Кайбер мәктәпләрдән бик әзерлексез киләләр. Монда ничектер язучыны олылау сизелә. Балтач яклары, гомумән, ул яктан булдыра алар. Бик каты кунакка чакырып киттеләр.

9 апрель. 2 апрельдән баялар күтәрелә дигәч, баялар югары булгач әйберләр күбрәк чыгар дип уйладык. Юк, ана карап әйбер артмады. Каян артсын инде ул: күп кенә жирләрдә айлар буена дәвам иткән забастовкалар. Шахтерлар бик котыра. Ельцин да бик әшәке кеше булып чыкты. Безнең суверенитетның бугазына басарга маташа. Ул гомумән политик түгел инде. Бер жирдә бер төсле сөйли, икенче жирдә шуның киресен. Үзенә төп позициясе юк. Ә Горбачев властың кулдан ычкындырды. Инде теләсә дә кире кулга ала алмый.

Хәзер китапларны чыгарып булырмы дип калтырап утырабыз. Кәгазь юк, булганы да кыйммәт. Нәшриятка хөкүмәт дотация бирми.

4 май. Бу арада Нурсәя сберкассада баш әйләндереп йөрдә. Нәшрияттан мина жиберәсе акчаны ялгыш счетка жибергәннәр. Шул сәбәпле менә бу инфляция аркасында артчак 40 процентны югалттык. Ул бит күп — 4000 сум югалту.

Дәвам итсәң сәндә

«Казан утлары»на — 90

«Атака»

ЖУРНАЛЫБЫЗ «АТАКА» ИСЕМЕ БЕЛӘН

1930-1932 ЕЛЛАРДА ЧЫГА

Журнал чыгаруда җаваплы кешеләр:

1930 ел. Гомәр Гали - җаваплы редактор; редколлегия: Кави Нәжми, Гомәр Толымбайский, Ибраһим Газы, С.Каратай.

1931 ел. Редколлегия: Кави Нәжми, Г.Толымбайский, Якупов, Ибраһим Газый, С.Каратай.

1932 ел № 9-10. Редколлегия: Закир Гали, Кави Нәжми, Ибраһим Газый, Мөхәммәт Садрый.

Җаваплы редактор: Закир Гали, техник редактор: Ш.Гәрәй.

№ 11-20. Редколлегия: З.Гали, И.Газый, К.Нәжми, Г.Иделле, М.Әмир, Ә.Мөслимова. Редактор: З.Гали, техник редактор: Ә.Түрәй.

Фирдәвес Гарипова

АВЫЛЛАРЫБЫЗ ТАРИХЫ

Акъяр

Акъяр авылы Яна Чишмә районында, район үзәге Яна Чишмә авылыннан 20 чакрымда, Шонталы тимер юл станциясеннән — 90, Чистайдан 48 чакрымда урнашкан.

Тарихи белешмәләрдә авыл Азеево (Белая Гора) дип телгә алына. 1898 елны басылып чыккан тарихи белешмәдә күрсәтелгәнчә, Азеево (Белая Гора) авылында татарлар яшәгән, К.П.Берстель бастырып чыгарган белешмәдән күренгәнчә, биредә 1682 татар кешесе көн иткән.

Олылар сөйләвенчә, авыл болай оешкан. Бу урынга иң беренче булып үзенен туганнары белән Азин дигән кенәз килеп утыра. Анын аюлары булган дип сөйлиләр. Бу кенәз якындагы Исәнбирде дигән зур гына татар авылыннан кыз ярәшә, ә ул кызның егете була. Кызны алырга дип баргач, кыз белән егет сүз куешып, бу кенәзне үтерәләр дә, идән астына күмеп куялар. Үлекне кенәзнен аюлары килеп таба. Шуннан соң әлегә авыл халкын Себергә сөрәләр һәм бу авыл шулай юкка чыга. Авылга шул кенәз исеме белән Азеево (Ази бабай) исеме бирелеп кала.

Авылынын тирә-ягы агачлы, янәшәдә агучы Чаллы суының ярлары биек һәм ак төстә була. Шуннан чыгып, авылга Акъяр дигән яңа исем бирелә. Тора-бара, чөчүлек жирләр кирәк булу сәбәпле, Акъярның тирә-юнендәге агачларны кисеп басу ясыйлар.

1920 елда авылда чамә белән 340 хужалык исәпләнә, ул Каргалы өязе карамагында була. 1921 елгы ачлык чорында күп халык читкә китә, ә 1922 елда янадан кайта башлый.

1929 елда биредә комбинат төзелгән. 1930 елда ул таркатылып, 11 хужалык белән әртил уставы кабул ителә. 1935 елда авылда МТС төзелә. Колхоз техника көченнән файдалана башлый.

Алабирде

Алабирде авылы Тәтеш районында, район үзәге Тәтеш шәһәрәннән 24 чакрымда, жирле җиздарә Советы үзәге Бәйрәш авылыннан — 1, Каратун станциясеннән — 29, Тәтеш пристаненнән 25 чакрым ераклыкта урнашкан.

Алабирде авылы элек Колабирде исемендә дә йөргән. Казан ханлыгы чоры авыл исемнәре хыелмасында теркәлгән Колабирде атамасы 1563-67 еллардагы мәгълүматларны эченә алган Зөя өязе теркәү кенәгәсендә дә очрый.

Д.А.Корсаков (XVIII гасыр) белешмәсендә күрсәтелгән Алабирде авылында 36 ясак түли торган, шулай ук 36 керәшен татары яшәгәнлегә әйтәләр.

1859 елда авыл Алабирде (Колабирде) дип йөртелгән һәм андагы 87 хужалыкта 322 ир-ат һәм 328 хатын-кыз көн күргән, бер мәчет булган.

Элек Алабирде авылы халкы шул тирәдәге утызлап авыл белән бергә, данлыклы Чабыр исемле хыен бәйрәмендә катнашкан.

Авыл бормаланып аккан Үләмә суы янына утырган. Елга буйларында — яшел

таллар. Төнъякка таба сузылып киткән мәһабәт таулар, әйтерсен лә, авылны төрлө хәвеф-хәтәрдән саклый.

Авылдан бер чакрымда Карамал урманы башлана. Кызганыч, хәзер агачлар сирәгәйгән, аны урман дип аташлы да түгел, ә кайчандыр ул бик зур, калын, ерып чыга алмаслык булган дип сөйлиләр. Урманның бер башында һәм таудан түбәнрәк урыннарда сазлык жәлеп яткан. Үләмә суы да хәзерге кебек сай түгел, тирән булган.

Кол Барак исемле кеше менә шундый урынга килеп утырган. Матур, бай жир булганга, бәлки тыныч булгандыр, ул: «Алла бирде мина бу жирне», — дигән.

Шуннан башкалар килеп төпләнә, агачларны кисеп басу ясыйлар, жир сөрәләр, чәчү чәчәләр. Авылны Алабирде дип атый башлыйлар.

Дөрес, Кол Барак улына Алабирде дигән исем кушкан, авыл исеме шуннан алынган дип сөйләүчеләр дә бар. Ә кайберәүләр беренче мәртәбә авылны нигезләгән кешенен исеме Алабирде булган, дип фараз итә.

Сазлыклар кибә башлагач, халык тау өстеннән түбәнгәрәк, тигез жиргә төшеп утыра, икмәген, житенен чәчә, киндерен суга, ә күпчелеге мал-туар асрый, бигрәк тә ат үрчәтә.

Авыл янында «Алып бабай чабата каккан» калкулык бар. Гомумән, мондый топоним авылның борынгы икәнән күрсәтә. Тау чокыр-чакырлы. Басуда Шәмәк чокыры бар. Жир сөргәндә Шәмәк исемле кеше аты белән чокырга төшеп һалак була. Шуннан бирле аны Шәмәк чокыры дип йөртә башлаганнар. Үрәки һәм Аракы чокырларын Үрәки елгасы һәм Аракы елгасы дип тә әйтәләр. Үрәки чокыры ике тауны бер-берсеннән аерып тора. Заманасында шул чокырга барып житә алган кеше бик батыр саналган. Анда бару өчен куе урманны һәм сазлыкны ерып чыгасы булган. Анда качкыннар да яшеренеп яткан дип сөйлиләр.

Авылга якын ғына Инеш арасы чокыры сузыла. Ул Әтрәч юлына барып тоташа. Бу юл Алабирдедән биш чакрым ераклыктагы Әтрәч авылына илтә.

Акшар чокырыннан халык акшар алган. Анда басылып калып һалак булучылар да шактый икән.

Авыл башында Кыр күле дип йөртелгән күл булган. Язлар житү белән анда кыр үрдәкләре бәбкә чыгарганнар, бирегә түгәрәк канатлы матур тәкәрлекләр очып килгән. Күлнең суы хәзер саяккан инде.

Авылдагы бер тыкрыкта Кәбүч күле булганлыгын сөйлиләр. Элек сабан туена килгән кешеләр шул күлдә атларын коендырганнар. Ә бүгенге көндә ул күл урынында биек имән агачлары үсеп утыра.

Кәбүч күле тирәсендә ике михраблы мәчет һәм мәдрәсә булган. Ә икенче мәчет Шәшәрә урамына менә торган юл кырыенда урнашкан булган. Ул да ике катлы була. Хәзер ул мәчет урынына янасы торгызылган.

Үләмә суыннан тыш, таудан Ямбақты белән Шонгаты суы агып төшкән. Аның суы әле дә бар. Шул су белән барып, элекке алпавыт утарына килеп чыгарга мөмкин.

Авыл күперен чыккач, Күпер башы кыры жәлеп китә. Шушы кырдан ике юл тармакланып аерыла. Бу юлларның берсе мордва авылы Чолыга, ә икенчесе татар авылы Сәүтеккә бара.

Ямбақты, Тормы, Чолы авылларының чикләре кисешкән жирдә зират булган дип фараз кылына. Бу урында силос базы казыганда кеше сөякләре килеп чыга. Авыл халкы бу урында аяз көнне утлар биешеп торганын да сөйли.

Урыс хакимиятләренен чукундыру сәясәте Алабирде авылы халкын да тузгытып алган. Халыкның бер өлеше чукундырылган һәм авылда элек керәшен зираты да булган. Ләкин хәзер аның зират икәнә беләнми, таучыкта бары каеннар ғына гөрләп үсеп утыра. Керәшеннәр яңадан исламга кайтканнар.

Довамы киләсе саннарда

Ак жылкән

Балачак белән яшылек арасындагы
гүзәл дөньяда яшәүчеләр, бу—безнең сәхифә!

Әдәби эстафета Мамадыш районының Югары Сөн урта мәктәбенең

Әнием

Беренче «бишле»не алгач та
Мин яшендәй өйгә атылдым.
Моны ишеткәч, әни кулындагы
Чынаягы төшөп ватылды.

Әйе, чыннан да шушы шигырьдәгечә нечкә күңелле, безнең шатлык белән шатланучы, безнең кайгы белән кайгыручы әнием, мөгаен, иң әйбәт әниләрнең берседер ул. Ачык йөзле, сабыр холыклы, юмарт минем әнием. Ул пешергән ашлар теленчә йотарлык, ул үстергән гөлләр нур чәчә, ул ясаган чай төп-тәмле. Шундый әнием булу белән мин бәхетлемен. Әнине бик тә, бик тә яратам! Ләкин үзенә әйтә алганым юк әле...

Әни күңеле мәңгә эчкерсез,
Әни күңеле мәңгә бозланмый.
Кирәк икән, әни безнең өчен
Гомерен дә хәтта кызганмый.

Солтан ГЫЙЛӘЖЕТИНОВ

Могҗиза

Гашыйк булу, минемчә, ул
Үзе бер могҗизадыр.
Сөйгән, яратканың өчен,
Син барсына ризадыр.
Хисләреңне аңлатырга
Җитеп бетми кыюлык.
Бәлки, синең хәлләрең дә
Булмастыр аңа кызык.
Яратып йөргән егетен
Булса башка кыз белән...

Аңа ничек үч итәсен
Мин бик тә яхшы беләм.
Тик кирәкми, болай булмый,
Үч итәргә ярамый.
Табарсың син тиң ярыңны,
Бернигә дә карамый.
Мәхәббәт ул үзе килә,
Чакрып кына килми ул.
Сөймәүчеләр мәхәббәтнең
Ни икәннен белми ул.

Нурсилә ГАБДРАХМАНОВА

Апам

Исеме Гөлназ булганга,
Гөлләр ярата апам.
Өйне ямьләп үсә бездә
Кашкарий, хөрмә, яран.

Үрмә гөлләр — серле гөлләр
Өйне сергә төргәннәр.

Лимоннар һәм кипарислар
Түшәмгә үк тигәннәр.

Назлап, сөеп үстөргәнгә
Алар һаман яңара.
Шушы гөлләр кебек матур
Гомер телим мин аңа.

Гөлнара ГЫЙЛӘЖЕТДИНОВА

Яңа чана

Яңа чана белән шуу —
Бик күптәнге хыялым.
Быел хәтта Кыш бабайга
Чана сорап хат яздым.
Кыш бабай да жиһәрмәде,
Әни дә суза килде.
Чаналы булу хыялы
Һаман артка чигенде.

Шулай көтеп йөри торгач,
Бәйрәмнәр узып киткән.
Әллә кайчан көтеп йөргән
Туган көн килеп житкән.
Бүләкне, исләре китеп,
Карап йөри чебиләр.
Чана булды, Кыш бабайкай!
Инде тизрәк кар жиһәр!

Илназ ЙОСЫПОВ

СӘЛАМӘТЛЕК САНДЫГЫ

Борын-борын заманда яшәгән ди бик тә зирәк, бик тә акыллы, бик тә зиһенле бер карт. Аның булган ди өч улы.

Менә картның якты дөнья белән аерылыр вакыты килеп житкән ди. Ул үзенә өч улын да үз янына чакырып алган. Карт аларга әйткән: «Минем өч сандыгым бар. Шуларның берсе байлык белән тулы, икенчесендә сине мәңгә яшь тоту сере, өчөнчә сандыкта сәламәтлек», — дигән.

Олы малай ике дә уйламыйча байлык тулы сандыкны алган. Икенче улы гомер буге яшь тоту торган серле сандыкны алган. Өчкөнчә малайга сәламәтлек тулы сандык кала.

Картның уллары һәрберсе үз сандыкларын ача. Олы малай бик тиз баеп китә, энеләрен оныта, сандыктагы байлыкны теләсә ничек туздыра башлый.

Икенче малай матур кыяфәтле булып йөри башлый. Үзен бик тә матур тойгач, масаеп китеп, эчке матурлыгы турында оныта.

Картның өчөнчә улы, сәламәтлек тулы сандыгына риза булып, тыныч кына яши башлый. Үз көченә генә таянып бәхетле яшәп китә.

Еллар үтә... Беренче улның байлыгы бөтә һәм ул уртанчы энесе янына бара. Уртанчы энеләрен исә гел яшь, матур булып йөрү туйдырган, чөнки аның шулай йөрүгә беркемнең дә исе китми башлаган.

Өчкөнчә энеләре үзе яраткан эш белән шөгыльләнә, матур-матур йортлар сала. Үзе кебек тырыш, уңган хатыны белән балалар үстерә. Кече энеләренә тормышын күрәп, абыйлары аннан ярдәм сорыйлар.

— Өти сезгә сайлау мөмкинлеген алдан бирде, өсез аларны тиешенчә куллана белмәдегез. Халыкта тикмәгә генә «Сәламәтлек — зур байлык!» дигән мәкаль йөрми бит. Өти сандыгындагы саулык, бәхет-шатлык барыбызга да житәрлек. Өйдәгез, бергәләп дус-тату яшик, — шулай дигән аларга мәрхәмәтле энеләре.

Буге туган гомерләрен саулык белән яшәп, намуслы көн күрәп үткәргәннәр.

Ләйсән СӘЙФЕТДИНОВА

БАШ РЕДАКТОР

Иң яхшы көлү — үзеңнән көлү

Халык әйтеме

Безгә ясле-бакчаларга йөрү тәтемәде. Әнкәйләрнең итәкләреннән төшкәч тә без йортка, аннары урамга чыгып, бәбкәләр, бәтиләр, бозаулар, этләр белән душлашып, бер-беребезнең телләрен, теләкләрен аңлашып, алар белән бергә табигатьнең бертигез балалары булып яши башладык. Кырларны, урманнарны да зурлардан башка гына айкый идек. Өйгә дә ашыйсы яки йоклыйсы килгәндә генә кайтып керә идек. Бервакытны менә шулай чәчәкләр, бөжәкләр, кош-кортлар, җәнлекләр арасында гамсез йөгереп йөргән җирдән эләктереп алып, кулга чүпрәктән теккән букча тоттырдылар да, безне мәктәпкә илтеп бирделәр.

Мәктәптә безнең өчен бөтен нәрсә сәер һәм кызык иде. Порта арасында утыру да, кара такта да, кыңгырау шалтыравы да. Ә иң ошаганы укытучы апабыз булды. Шундый чибәр, яшь, ягымлы! Ул чагында безнең авылда бөдрә чәчле кешеләр аз иде әле. Шуңа күрә укытучы апаның саргылт бөдрәләрен, аларның елык-елык ялтырап китүләрен дөньяларны онытып карап утыра торган идек. Укытучы апа журнал өстенә иелеп, синең исемең турысына «5» лене куйган чакта шул бөдрәләр, бер-берсенә бәрелеп, чыңлап китәр төсле тоела иде. Беренче «А»ларны дүрт балалы йончыган бер апа укытканга, алар алдында без, беренче «Б» лар, кәпрәеп, укытучы апабызның чибәрлеге белән мактанып йөри идек.

Мәктәптәге тәртипләрнең иң кызыгы кул күтәрү булды. Һәркемнең һәрвакыт кул күтәрәсе, порта арасында торып басасы килә. Ә кул күтәрергә сәбәп гел-гел табылмый. Шуңа күрә, тышка чыгасым килә дигән сылтау белән кул күтәрәп, бер дәрестә классның яртысы «тышка чыгып» керә иде.

Бервакытны укытучы апа безгә: «Класста староста сайларга кирәк, кемне сайлыйбыз?» — диде. «Староста»ның ни нәрсә икәнлеген белмәсәк тә, без дәррәү кул күтәрдек. Минем урыным укытучы өстәле каршында ук. Яртылаш басып, алга таба үрелеп кулны укытучының борын төбөндә үк өзлексез селкеп торгангамы, апа мине дәште. Бастым инде. «Йә, кемне?» — диде укытучы. Мин назландырып боргаланырга тотындым. «Әйт инде, кемне?» — ди апа. «Мине...» — дим. Укытучы күпмедер дәшми торды. Нәни йөрәгем белән сизеп алдым: шомлы иде бу тынлык. Боргаланудан туктап, апага күтәрелеп карадым. Әнә аның иреннәрендә кечкенә генә көлемсерәү эленеп тора. Берәр ялгышлык ычкынды микәнни?! Апа: «Йә, балалар, староста итеп Ләләне сайлыйбызмы?» дигәч, класс авыр көрсенеп куйды.

Староста булсаң, такта сөртә торган чүпрәкне юешләп керү, укытучылар бүлмәсеннән акбур алып килү кебек эшләр синең үзеңә генә тапшырылчак дип уйлаганбыз, ахрысы. Апа старостаның класстагы тәртипне күзәтү, тәнәфестә кычкырып, сикереп, йөгереп йөрүчеләрне тыю кебек вазифаларын аңлаткач, класс җиңел сулап куйды. Мин исә авыр көрсендем.

Соңыннан белдем инде: староста итеп үзеңне күрсәтмиләр икән. Ул чагында унтугыз яштә генә булган укытучыбыз Мәрзия апаның миһербанлылыгын хәзер дә сокланып искә төшәрәм. Ул чакта мин классташларым алдында бик уңайсыз хәлдә каласы булганмын бит. Һәм мин, мөгаен, моннан ары һичкайчан җәмәгать эшләрендә катнашмаска, читтәрәк йөрергә тырышыр идем. Ә мин, старосталыктан соң, җәмәгать эшләренең башка төрләрен дә үтеп, берзаман мәктәп стена гәзитенең баш редакторына кадәр үк үсеп җиттем!

Гәзитне чыгаруда безгә рәссамыбыз Клим бик зур ярдәм күрсәтә иде. Иде — минеке, рәсем — аныкы. Клим, ясаячак рәсемен күз алдына

китереп, карандашын кәгазгә төрткәнче үк шаркылдап көлө башлый һәм ясап бетергәнче көлдөн туктамый торган малай иде.

Гәзитне стенага элгән көнне мәхшәр була. Урамнан килеп кәргән һәр укучы, аягындагы карын да кагып тормыйча, кеше өелеп торган жиргә килә һәм башкаларны этә-төртә, йә иңбашларына тотынып сикерә-сикерә гәзитне карарга керешә. Көлеш, кычкырыш. Дәрәскә дәшкән кыңгырауны да ишетүче юк. Коридорда эрегән кардан су жыела, таеп егылучылар да була.

Бервакытны шундый хәлне мин читтән генә, авызымны ерып, рәхәтләнеп күзәтеп тора идем, каршыма директор абый килеп басты. Йөзе бик ачулы. Ул миңа: «Учком председателе, комсорг һәм син дәрестән соң минем кабинетка жыелгыз», — диде.

Директор абый янына үземә генә «жыелырга» туры килде. «Начальникларның башкалары кайда?» — диде директор. «Бар булганы шунда», — диде кабинетка килеп кәргән пионервожатый. — Менә бу кыз элек комсорг иде, аны редактор итеп куйганнан соң башка комсорг сайларга өлгермәдек әле. Ә учком председателе авырый. Редактор буларак, бу кызны учком председателе урынбасары итеп тә куйган идек». «Һе, бу кызыдан монарх ясагансыз икән. Бөтен властың үз кулыңа алган!» — диде директор абый. Моңысы инде артыграк иде. Минем ни гаепем бар монда? Сайламасыннар иде! Мин директорга да шулай дидем. Болай дип тә өстәдем: «Монарх ул буржуй дигән сүз инде. Мин нишләп буржуй булмыйм? Безнең класска хәтта Хәлимне дә буржуй дип булмый әле». «Ни өчен булмый?» — дип сорады аптыраган директор. «Чөнки әтисе сугышта үлгән». «Ә ни өчен була?» «Була дип ни... Булмый дим ич. Буржуйга охшаган гына ул. Класска берүзе кибет көчтүмә киеп йөри. Узган ел Златоустта эшли торган абыйсы калдырып киткән иде. Быел тагын өр-яңа диярлек кышкы пальтосын да калдырган әле!» Минем оста җавабымнан булыр, директор абый көлемсерәде. «Күрәм, син политикада ярыйсы гына сукалыысың икән, — дигән була. — Ләкин мәктәпнең дә бит үзенә күрә эчке һәм тышкы политикасы бар. Гәзиткә шулар турында җитди итеп язып булмыймыни соң? Югыйсә шайтан белсен нәрсә чыгарып эләсез. Коридордан үтеп йөрерлек түгел. Укучылар дәрәскә соңга кала. Класска кәргәч тә әле шул гәзит турында сөйләшәләр, көлешәләр, үчкеләшәләр. Гәзитегезнең кыйбласы юк!»

Директор абый бүлмәсеннән мин борынымны салындырып чыктым. Редактор итеп куйган чакта миңа: «Гәзит эшен җанландырырга кирәк», — дигәннәр иде. Инде гәзит тә, аны укучылар да җанланды дип куанып торганда гына әрләсеннәр инде үзеңне! Мәктәпнең тышкы политикасы, ди тагын. Анысы нәрсә икән инде? Эчкесе аңлашыла — дәрәсләр, җәмәгать эшләре һ.б., ә тышкысы?..

Гомумән, эчке һәм тышкы политиканы да, аларның үзара бәйләнешең дә без аз аңлыйбыз инде аңлавың, аңлык кына баш бар. Әйтик, өйдә иелеп идән себергәндә яки физкультура дәрәсендә мостик ясаганда баш әйләнеп, күз аллары караңгыланып тора икән, ул инде чәйне күбрәк вакыт шулки белән эчкәнгә. Башка әйбер белән эчәр идең, ул әйберләр илне җимереклектән торгызуга китә. Ә илне Гитлер фашист көчсезләндергән. Шәһәрләргә, авылларны яндырган, кешеләргә үтергән, никадәр баланы ятим калдырган. Шулай итеп, минем чәйне шулки генә эчүем турыдан-туры Гитлерның басып алу политикасына, фашизмга бәйле булып чыга. Аларын гына беләбез без. Кечерәк чакта гына ул, башта акыл азрак чакта, бүтәнчә уйлыйсың. Әйтик, җәйгә таба, көннәр жылынганда, үзең шикелле балалар белән кырларга, якин урманга чыгып китсәң дә, юа, кузгалак ишеләр белән ашказаныңны тутырып, өйгә апетициңны тагын да ныграк ачып кайтасың, аны япмыйча гына печәнлеккә менеп ятасың... Нәни башыңа төрле уйлар килә: Гөлҗамал әби белән Дәстия әбигә ничә яшь икән? Җитмеш бардыр. Әгәр алар шикелле карт әби булганчы яшәсәң һәм гел

ашыйсы килеп торса? Юк, үскәч, бер аппарат уйлап тапмыйча булмас, ахры. Ул, теге, абый калдырып киткән наушниклар кебек башка атландырып куешлы түгел, нәни генә, беләзек шикелле генә булып. Алдында ашарга әйбер юк икән, винтигың «шылт» — сулга борасың да куясың. Бөтенләй ашыйсы килми башлый. Әгәр ашарга әйбер булса, «келт» — уңга борасың. Аша рәхәтләнеп...

«Эләктеме?» — пысылдап диярлек әйтелгән сүзгә сискәнеп киттем. Каршымда мәктәп завхозы Харис абый басып тора икән: «Диликтырдан, дим, нык эләктеме?» — дип кабатлады ул кабинетка ымлап. «Эләкте», — дим, көрсенеп. Аннары аңа таба омтылып: «Харис абый, син бит сугышта булган кеше. Медальләрең дә бар. Син эчкә һәм тышкы политикаларны да яхшы беләсең инде, әйеме?» «Ә как же! Беләм, бик беләм, — ди Харис абый. — Сугышта без политиканың эчкесен дә, тышкысын да үзөбез ясап йөрдек. Сина аның кайсысы кирәк?» «Иә, белсәң, әйт, алайса, мәктәпнең тышкы политикасы ни була?» Харис абый юк мыегын сыпыргалап торды. «Диликтыр үзе үк әйттемме? Диликтыр әйткәчәннән... нәрсә булып дисең? Шул, шул йортындагы нәрсәләр, шәт. Патамушты шул йорты яныннан Хәйбулла бакчасы башлана. Хәйбуллада нинди политика булсын? Шул, тәгаен, шул йортындагы нәрсәләр шулның тышкы политикасы булып!»

Безнең мәктәп йортында утын сарае, ат абзары, яшелчә бакчасы бар. Неужели шулар тышкы политика икән? Күңелдә шигем барын бар да, тик сугыштан дүрт медаль тагып кайткан Харис абыйга да ышанмый ярамый...

Ни булса булды, гәзитнең киләсе санында мондый житди мәкалә пәйда булды: «Шимбә көнне кич белән Габдулла абыйның ала кәжәсе, дүрт бәрәкәен ияртеп, мәктәпнең яшелчә бакчасына кергән һәм ерткычларча көбестәләргә ташланган. Нәтижәдә дүрт көбестә ярылаш һалак булган, өч көбестәнең башы яраланган. 4нче «А» классыннан ике малай бу эшкә үз күзләре белән күрәп торган. Ләкин алар, пионер башлары белән, кәжәдән курыккан һәм аңа бер сүз дә әйтмәгән. Шул аркада мәктәпнең тышкы политикасына зур зыян килгән».

Гәзитне кичтән язып, коридорга иртән генә элдек. Безнең класста беренче дәрәс — география. Укытучы апа мине карта алып килергә дип укытучылар бүлмәсенә жиберде. Коридорга чыксам, күрәм, безнең гәзитне бер абый укып тора. Менә ул сыны катып көлەرگә тотынды. Гәзиттән нинди көлкә тапты икән бу? Ачуым чыгып, янына килдем. Гомәр абыйның Уфада укып йөргән малае икән. «Абый, — дим, — нәрсәгә ул кадәр көләсәң? Гәзиткә шүрәле мөгезе төшмәгәннәрдер ич?» Абый миңа карап алды да: «Кил әле, хәрәндәш, кил әле, кара, нәрсә язганнар: Габдулла абыйның кәжәсе мәктәпнең тышкы политикасын бозган. Ха-ха-ха... Син белмисеңме, кем язды икән моны? Менә юмор ичмасам, вәт юморист! Ха-ха-ха!» Бу тагын шашынып көлەرгә ябышты. И кыланышы! Әллә кем диярсең, гәзиттән көлеп маташа. Ө үзе... Үзе, бөтен кеше пима киеп йөргәндә, форсланып, аягына ботинка элгән. Галстук таккан булган. Стиляга! «Тукталә, — ди бу, — мин бу мәкаләне үзөбезнең институт гәзитенә бирермен. «Мәктәп стена гәзитеннән» дип куярмын», — шулай диде дә, кесәсеннән блокнот, карандаш чыгарып, мәкаләне күчәрә дә башлады.

Минем кәефем кырылды. Житди әйбер турында язсаң да, һаман мазәк кенә чыгып тора түгелме? Инде хәзер нишләргә? Әллә, мәйтәм...

Уйлавым булды, эшләвем булды. Кич белән избачка киттем. Гәзит-журналлар актарган булам, алдымда көгәзь, карандаш. Безнең гәзиткә яраклы дип тапкан нәрсәләргә сыптырам гына...

Менә гәзитнең яңа санын элөп куйдык. Тәнәфестә читтән генә күзәтеп йөрөм. Укыучылар нишләр икән? Менә бер малай, тыраклап барган жиреннән туктап, гәзиткә кадалды. Берничә секундтан тыраклап үз юлына китеп тә барды. Әнә өч кыз чырылдашып, серләшәп килә. Гәзит янында алар да озак юанмадылар...

Күңеләм тынычлангандай булды. Гәзитнең кыйбласы да әллә кайда түгел,

шул избач ягында гына булган икән ич. Избачка ешрак йөри башладым...

Көннәр уза торды, гәзитләр алмашына торды. Коридорда өелешеп, аяктагы карларны эретеп торучылар да юк, гәзит аркасында дәрәскә соңга калучылар да юк. Редколлегия әгъзаларына үпкә тотучылар да бетте. Югыйсә элек гәзит чыккан саен тәнкыйть өчен «гонорар түләүчеләр» дә булгалый иде. Мәсәлән, бервакытны, физкультура дәрәсендә Кызыл Ярдан чаңгы шуганда гәзиттә үзен «2»легә атландырып төшергән өчен Нәүгаты мине тау башыннан мин теләмәгән вакыттарак һәм мин теләмәгән яккарак озатты... Дәрәскә һаман соңга калып килүе турында шигырь чыгарган өчен Галимҗан минем әле бүген генә, свежий корымнан гына изгән карамны мич артына алып кереп түктә... Хәзер рәхәт, гәзитне беркем укымый да, беркем үч тә тотмый, директор да ачуланмый. Директор абыйның укучылар гәзите белән танышырга, бәлки, вакыты да булмагандыр инде, әмма аны коридордагы тәртип бик канәгатьләндерә иде бугай, ул кайчагында минем яннан узганда: «Эшләр барамы, баш редактор?» — дип елмаеп киткәли иде.

Менә шулай гәзит чыгарырга тәмам остарып беткәч, күңелемә бер әрсез уй кереп-чыгып йөри башлады: үсеп җиткәч, әллә, мәйтәм, миннән үтә шәп бер журналист чыгарга итәме?!

Лена ГАЙНАНОВА

Космосны кем чистартыр?

Узган елның 9нчы ноябрендә Марс планетасының иярчене Фобос өслегеннән грунт өлгеләрен алып кайтыр өчен «Фобос-Грунт» исемле автомат планетаара станция җибәрелгән иде. Әмма Марс юнәлешендәге траектория буенча хәрәкәт башларга тиешле двигателләрне «эшләтә

башлау» мөмкин булмады. Нәтижәдә станция Жир тирәсендәге орбитада ясалма иярчен сыйфатында хәрәкәт итәргә мәжбүр булды. Шулай итеп, 11 тонна ягулыгы белән гомум массасы 13,5 тонналы станция «спиральсыман траектория» буенча Жир өслегенә «кайту» сәяхәтен башлады. «Роскосмос», станция атмосферанын куерак катлауларына кереп җимерелгәч, аның гомуми массасы 200 килограммнан артмаячак 20-30 кисәгенен Жир өслегенә төшүе ихтималын, ә ягулыгының 100 км чамасындагы биоклектә янып бетәргә тиешлегең фаразлаган иде.

Яшерен-батырын түгел, мондый вакыйгалардан соң сонгы хәбәрләр тынлаганда да, «Пәрәвез» аша яналыктар караганда да шул «Фобос»ка кагылышлы мәгълүматларга берәз борчылыбрак игътибар итә торган булдым. Дөрәс, массасы ун килограмм чамасындагы тимер кисәгенен нәкъ синен башына килеп төшү ихтималы бик кечкенә, чүп кенә анысы. Әмма шулай да... Кеше кулы белән җит ителгән җиһазларның адәм баласының үзенә янавы ничектер күнелне тырны иди шикелле.

Ниһаять, көтелгән вакытлар килеп җитте, әмма, ни гәҗәп, төрле чыганаclar станциянең калдык-постыкларының ишелеп төшкән урыннары турында узара каршылыклы мәгълүматлар җиткерделәр: «Роскосмос», Тын океаны акваториясе дип, бик зур арéalны гына күрсәтә, Россия баллистиклары Атлантик океанның

Бразилиягә якын өлкәсен атыйлар. Ярый, хуш, ни булса булган, глобаль, дөрөсрәге, космик масштаблы мажара фажига-фәләнсез тәмамланды дип юатыйк үзөбезне.

Әмма Жир тирәсендәге якын космоста кеше тарафыннан «ижат ителгән» гигант зур чүплек барлыкка килгәннен журнал укучыларыбызның күпмесе белә икән? БМОның космик проблемалар идарәсе ике ел чамасы элек игълан иткән мәгълүматлар буенча, 2009 елның октябрендә Жир тирәсендә әйләнүче техника ватык-сыныкларының саны 300 мең чамасы булган.

Космик чүп дип космостагы эшеннән туктаган һәм киләчәктә берничек тә кулланды була алмаячак теләсә нинди ясалма жисемнәр һәм аларның кисәкләре атала. Алар гә-мәлдәге космик техника һәм бигрәк тә пилотлы аппаратлар өчен куркы-ныч тудыралар.

Космосның чүпләнүе, Жирнен беренче ясалма иярченнәре орби-таларга чыгарылгач ук башланган иде. Әмма, ни хикмәт, бу хакта 1993 елның 10 декабрендә БМО-ның Генераль секретаре «Космик эшчәнлеккән мохиткә тәэсире»

исемле доклад белән чыкканнан соң гына моның бөтен кешелек дөньясы өчен уртаг проблема икәнлегә «ачыкланды».

Хәер, ясалма космик объектларның үзара бәрелешләре дә булгалаган иде. Жир тирәсендә космик чүп «куера» башласа, космик тикшеренүләр башкару да мөмкин булмагачгы аңлашыладыр, мөгаен. Ә андый куеру процессының чүпләрнен үзара бәрелешләре аркасында да тизләнүе бик ихтимал бит.

Монарчы Жир экологиясе белән космос экологиясен бергә кушып өйрәнү хакында язмаларга юлыкканым булмаган иде әле. Әмма фән дөньясы бик тиз тәрәккый итә. Мәсәлән, геология процессларын астрономик процесслар белән берлектә өйрәнүче галимнәр белән очрашып гәпләшү насыйп булды бу юлларның авторына, дусларым арасында тере организмнардагы процессларның космостагы процесслар белән багланышларын өйрәнүче белгечләр дә бар.

Яна буынны, шул жөмләдән «Ак жилкән»не укучы яшь дусларыбызны да, алда бик күп эшләр көтә. Космик мохитне чистарту мәсьәләсе дә игътибардан читтә калмас, шәт. Жир тирәсен чистарту буенча яна проектлар авторлары да, аларны тормышка ашырачак космонавт техниклар да үсеп житәр әле берзаман.

Ким ШАКИРОВ

«Ак жилкән»гә хат язучы өчен адрес:

420066, Казан, Декабристлар ур., 2, «Казан утлары», «Ак жилкән».

E-mail: kazanutlari@yandex.ru

Азат Вергазовка 80 яшь

Язучы Азат Вергазов 1932 елның 8 мартында Пенза өлкәсенен Неверкино районы Карновар авылында укытучылар гаиләсендә дөньяга килә. 1937 елда алар Татарстанга күченеп кайтып Яшел Үзән районынын Олы Караужа авылында төпләнәләр. Әтиләре сугышка алынган, әниләре укытучы булып Каратмән авылында эшли башлау сәбәпле, А.Вергазовның балалык һәм үсмер еллари шул авылда үтә. Урта мәктәпне тәмамлаганнан соң 1949 елда Казан дәүләт педагогия институтынын тарих факультетына укырга керә, гаскәри хезмәткә алынганга күрә, укуын 1958 елда читтән торып тәмамлый.

Азат Вергазов — хезмәт юлын үзе укыган мәктәптә тарих һәм география укытучысы булып башлый. Олы Жәке сигезьеллык мәктәп директоры (1958-1964), 1970 елга кадәр янәдән Олы Караужа мәктәбендә укыту бүлгә мөдире һәм укытучылык хезмәтендә була.

1970 елда А.Вергазов гаиләсе белән Яшел Үзәнгә күчә, берничә ел һөнәр училищесында укыта.

А.Вергазов — матбугатта шигырь-хикәяләре, әдәби парчалары белән илленчә-алтмышынчы елларда күрәнә башлый. Беренчә күләмле әсәр — «Дулкыннар ни сөйли?» повестен исә 1978 елда ижат итә. Әсәрдә һөнәр училищесында укучы кыз балалар тормышы, аларнын эчкерсез мәхәббәтә әдәби образлар белән баetylып, матур-йөгерек тел белән сурәтләнә. Мәктәп тормышын яхшы белү, укытучылык һөнәре ана үз әсәрләрендә яшүсмерләрен күнел дөньясын ачарга, яшь буында туган илгә, хезмәткә мәхәббәт, табигатькә сакчыл караш кебек кешелекле сыйфатларны тәрбияләүдә ярдәм итә. Шулай ук «Уяну» (1984), «Без — сезнен балалар» (1996), «Йөрәк жыр сорый» (1998) повестларында да әлгә темалар төп урынны алып тора.

Язучы үзен күпчелек гомерен авылда яшәгәнә ана авыл тормышы, анын яшәеше, проблемалары да якыннан таныш. «Ташу» (1979), «Кайту» (1992) повестларында исә автор әлгә мәсьәләләргә туктала.

А.Вергазов 1974-85 елларда Казан телевидениесендә әдәби-драматик тапшырулар редакциясендә өлкән редактор булып эшли, 1998 елларда үз нәширлегендә һәм мөхәррирлегендә «Ажаган» исемле әдәби-нафис журнал чыгара.

Азат Вергазов — дистәдән артык китап авторы, ижатынын игътибарга лаек тагы бер ягы — анын юмор-сатирасы. «Кода, май кап!» (1993), «Язгы сөйләшү» (1993), балалар өчен «Аюнын йокысын кем урлаган?» (2002) жьентыклары укучыларга яхшы таныш. Ул — 1984 елда СССР (Татарстан) Язучылар берлегенә кабул ителә. Татар әдбиятын үстерүдә хезмәтләре өчен 2002 елда ана «Татарстаннын атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелә.

Равил Фәхретдиновка 75 яш

Галим-тарихчы, археолог һәм язучы Равил Габдрахман улы Фәхретдинов 1937 елның 14 мартында Татарстанның Балтач районы Кариле авылында дөньяга килә. 1954 елда Балтач урта мәктәбен тәмамлый. 1958-1963 елларда ул — Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультеты студенты. Укуын тәмамлагач, аны Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты каршындагы аспирантурага кабул ителәр. Анда өч ел дәвамында Идел буе Болгар дәүләтенә археологик истәлекләрен жентекләп өйрәнеп, шул темага кандидатлык диссертациясе яза һәм 1968 елда М.Ломоносов исемендәге Мәскәү университеты гыйльми советында якый. 1990 елда ул шул ук университетның гыйльми советында докторлык дәрәжәсе ала.

Равил Фәхретдинов — урта гасыр Идел буе һәм гомумән Урта Евразия (Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан ханлыгы, Кырым һәм башка татар ханлыклары, тагын да элгәрләрдән — Төрки каһанлыгы, Дөштө Кыпчак) тарихы һәм археологиясе буенча танылган белгечләрнең берсе. Ул — бу темаларга багышланган өч йөзгә якын төрле басма хезмәтләр — монографиялар, дәреслекләр, уку әсбаплары, карта-схемалар, альбомнар, фәнни-популяр китаплар, күпсанлы мәкаләләр авторы. Аның күп кенә гыйльми хезмәтләре — үзәк матбугатта (шул жөмләдән өч монография), унлап хезмәтче чит илләрдә (Канада, Төркия, Венгрия, Украина) басылган.

Узган гасырның туксанынчы елларында ижтимагый-сәяси һәм идеологик үзгәрешләрдән сон, мәктәп өчен яңа тарих дәреслекләре язучы ихтыяжы тугач, иң беренче булып бу эшкә Р.Фәхретдинов алына. Аның татар һәм рус телләрендә берничә тапкыр басылып чыккан «Татар халкы һәм Татарстан тарихы» («История татарского народа и Татарстана») дигән китабы Мәгариф министрлыгы тарафыннан расланып, урта мәктәпләр программасына беренче тапкыр дәреслек буларак тәкъдим ителә.

Хәзерге вакытта галим татар халкының VI-XX йөзләр арасында Урта Евразиянең гаять зур территориясендә — көнчыгышта Орхон буйларынан алып, көнбатышта Дунай елгасының түбән агымына кадәр, төньякта Казан-Нокарат кинлекләреннән көньякта Кавказ далагы һәм Әстерханга кадәр жәелгән кин мәйданда сакланып калган тарихи-мәдәни истәлекләр мирасын жентекләп барлау, төрпкә салу һәм төркөү эше белән шөгыйләнә һәм «Татарская археология» дигән журнал чыгарып килә.

Равил Фәхретдиновның матур, образлы тел белән тарих, археология фәне турында, урта гасыр болгар һәм татар шәһәрләре, аларның архитектура үзенчәлекләре, табылдык көнкүреш һәм сәнгать әйберләре, Сөембикә, Туктамыш хан, Идегәй кебек легендар шәхесләр турында язган популяр жанрдагы әсәрләре («Ташлар моңы», «Мондадыр безнең бабайлар», «Кичке азан» жьентыклары) ерак заманнарда яшөгән ата-бабаларыбызның тормыш-көнкүрешен, алар кичергән тарихи вакыйгаларны, алар житештергән матди байлыкларны жанлы картиналарда сурәтләп бирәләр.

Кин жәмәгәтчелеккә ул тарихи-сәяси, татар халкының бүгенге мөстәкыйльлек өчен көрәш темаларына багышланган полемик характердагы публицистик мәкаләләре, күренекле замандашлары (Бакый Урманче, Фуад Вәлиев, Илһам Шакиров һ.б.) турында ижат портретлары һәм истәлек язмаларының авторы буларак та билгеле.

Ул 1997 елдан «Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» дигән исем йөртә, 2003 елдан — Татарстан Язучылар берлеге әъзасы.

Индус Сирматовка 75 яшь

Язучы Индус Фатих улы Сирматов 1937 елның 11 мартында Татарстанның Актаныш районы Чиялек авылында укытучы гаиләсендә туа.

Әүвәл туган авылында, аннары берникадәр вакыт күрше Чуракай авылы мәктәбендә укып, 1954 елда Байсар урта мәктәбен тәмамлагач, ул Алабуга педагогия институтының тел-әдәбият факультетына укырга керә. Институттан соң Апас районында чыга торган «Бригадир» газетасы редакциясендә бүлек мөдире, соңрак комсомолның Апас райкомы беренче секретаре булып эшли. 1963 елда Казан телевидениесенә эшкә килә һәм шуннан соң аның бөтен хезмәт юлы телевидение студиясе белән тыгыз бәйлә. Биредә ул озак еллар әдәби-драматик тапшырулар редакциясенә өлкән мөхәррир булып эшли, сонга таба ана телестудиянең нәфис тапшырулар буенча баш мөхәррир вазифасын йөклиләр.

Индус Сирматов урта мәктәптә укыганда ук каләм тибрәтә башлый — шигырь язучысы. Институт елларында алар — бер төркем ижат яшьләре — бергәләшеп «Әдәби Алабуга» дигән хыяллы тапшырып чыгаралар. Шулай да аның киләчәктәге әдәби ижат йөзен шигырият түгел, ә проза жанры һәм телевизион драматургия билгели. Язучылар берлегенә дә ул шушы жанрларда эшләүче автор буларак кабул ителә. И.Сирматов — дистәләгән хикәя һәм берничә повесть («Офыкның арьягында», «Керәшен кызы», «Ак бишек», «Муллагали ни күргән?») авторы. «Муллагали ни күргән?» повестенда, «Шанхай бүреге», «Сонгы куян», «Мичче Гата», «Хәзинә эзләучеләр» кебек хикәяләрендә язучы тормыш күренешләрен һәм кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне жинелчә көлү-юмор аша гәүдәләндерә. «Ләйсәннең бер көне» повесте, «Иван Шишкин картинасы», «Сукмакларда үсә колмаклар», «Тимер илөк, төпсез чилөк» кебек хикәяләрендә исә вакыйгалар балаларның уй-хисләре һәм күнел кичерешләре аша тасвирлана.

Индус Сирматов татар әдәбиятында телевизион драматургия жанрын башлап жибәрүчеләреннән берсе. Аның пьесалары, сценарийлары буенча куелган «Ялгыз учак» (1994), «Сугышның ике көне» (1995), «Яна фатир» (1996) телевизион спектакльләре, «Солдатка китте егет» (1968), «Йөрәкләрдә эз калдырып» (1995), «Тормышым минем — театр» (1997), «Тарих башы ерак гасырларда» (1997) кебек документаль телефильмнар, Нәкый Исәнбәтнең фольклор әсәрләренә нигезләнеп эшләнгән уникаль серияле «Мырау батыр», Мәхмүт Хәсәнов романына нигезләнеп куелган жиде серияле «Язгы ажаган», Ибраһим Гази трилогиясе буенча төшерелгән «Оныгылмас еллар» телевизион спектакльләре ижат эшчәнлеген үзгәрткән бер өлешен тәшкил итәләр.

Индус Сирматов — Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстан журналистларының Х.Ямашев исемендәге бүләге иясе. Ул 1993 елда Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителә.

Рауль Мир-Хәйдәровка 70 яшь

Һәр язучының әдәбиятка килү юлы төрлечә: кемдер мәктәп яшеннән үк каләм тибрәтеп, кемдер тормыш тәҗрибәсе туплап, үзгә әдәби сәләт барлыгына инангач килә. Бүгенге көндә күренекле язучы булып танылган, Мәскәүдә яшәп ижат итүче Рауль Мир-Хәйдәров үзенен беренче «Полустанок Самсона» исемле хикәясен утыз яшендә язды. 1975 елны яшь язучыларның VI Бөтенсоюз кинәшмәсеннән соң семинар җитәкчеләре һәм Зәки Нури ана СССР Язучылар союзына керергә тәкдимиһмә бирәләр. Шушы елда «Молодая гвардия» нәшриятында аның беренче китабы дөнья күрә.

Р.Мир-Хәйдәров — һөнәре буенча төзүче-инженер. 1941 елның 17 ноябрендә Казакъстанның Актүбә өлкәсе Актүбә шәһәрнен Мартук бистәсендә туган егет урта мәктәптән соң әлеге шәһәрдәге тимерйолчылар техникумында укый, 1968 елда чыттан торып Ташкент политехника институтын тәмамлый, Ташкент шәһәрәндә төзелеш оешмаларында эшли. Кырык яшендә Р.Мир-Хәйдәров төзелештән китеп, үзен тулысынча ижатка багышлый. Мәскәүнен төрле нәшриятларында аның утыздан артык китабы дөнья күрә, күп төрле телләргә тәрҗемә ителә.

Татар укучысына Рауль Мир-Хәйдәров «Игълан аша танышу», «Иртәләгән сагыш», «Һәрнәрсәгә — ачкалата», «Жәяүле татар» исемле әсәрләре белән «Казан утлары» журналы аша танылды. Әлеге әсәрләр аерым китап булып «Татарстан китап нәшрияты»нда да дөнья күрделәр.

«Безнең кебек, Татарстаннан чыгга туып-үскән, рус мәктәбендә белем-тәрбия алган кешеләрдә «татарлыкны» югалтмый торган ике төп нәрсә бар: беренчесе — татар жырын, татар монын жанында саклау, икенчесе — милли горурлык», — дип яза ул үзенен бер язмасында. Кайбер романнары белән Р.Мир-Хәйдәров детектив жанры ижат итүче буларак күренсә дә, аның әсәрләрендә үткәннәрне сагыну, шактый еллардан соң да балачакка һәм яшьлеккә эңдәшү, үткән тормышын янә бер кат күздән кичерү хисләрен тоясын. Аларда авторның мон-сагышы, сагыну газәпланулары... Р.Мир-Хәйдәровның роман-бәяннары автобиографик истәлекләргә бай булса да, аларда әдәбият, матур әсәр ижат ителүгә омтылыш, ышаныч бар.

Төрле елларда, төрле нәшриятларда басылган әлеге китапларның тиражлары да күпләр өчен бүгенге көндә чын мәгънәсендә соклану, кызыгу хисләре уятырлык. Әйтик, «Путь в три версты» исемле хикәяләр җыентыгы Мәскәүдә «Молодая Гвардия» нәшриятында 1979 елда, «Судить буду я» романы Ростова «Ростов» китап нәшриятында 1991 елда, дүрт томлык сайланма әсәрләре Мәскәүдә «Голос» нәшриятында 1993 елда йөзәр мең тираж белән нәшер ителгәннәр.

Нечкә зәвыклы Р.Мир-Хәйдәров сыңлы сәнгать әсәрләрен дә әдәби ижат зурлыгында олылай, хөрмәтлән белүче зыялы зат. Ул гажәп дәрәҗәдәге коллекционер.

«Хәтер һәм мәхәббәт» исемле әссесында Р.Сибат язучының ижатын асызыклап, аны шәхес буларак бәһаләп: «Сонгы бер-ике елда аның шактый повесть-романнарын укыдым, сыңлы сәнгать буенча гажәп коллекциясе барын, шөгыль-мавыгуларын һәм биографиясен, бәхетле язмышлы ижат юлын белдем, өйрәндем дә, исем китеп, вә үзбездән моңытлыкка шаккатып утырдым. Мәктәпкә әле мондый татар белән! Сокланыйк — суккаланыйк, бары сокланыйк... «Сөбханалла! — диик. Кирәк икән талантына, булганлыгына баш иик»... дип яза. («Казан утлары», 2001 ел, 8 сан).

Р.Мир-Хәйдәров — 1989 елда СССР Эчкә эшләр министрлыгының әдәби премиясе лауреаты, 1999 елда «Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исемгә лаек була.

Редакциядән.

Каләмдәшләребезне юбилейлары белән котлыйбыз, аларга иҗат уңышлары, саудык-саламәтлек теллибез.

Багана кыру һөнәре

Башкаларны язганда исемен телгә алгаладым үзе. «Тол хатыннар, тол кызлар» драмасы спектакленә хәтта рецензия дә язып бастырдым. Ә болай зурдан кубып сүз йөртەرлек шәхес иде. Артист һәм драматург Сәет (тулы исеме Сәетзадә) Шәкүров татар мәдәниятенә ярты гасырдан артык намуслы хезмәт итеп китте. Шунысын да әйтим әле: без, ике агай-эне берара «бәхетсез һөнәр» ияләре булып алдык...

Күптәнге хәлләр инде. 1951 елның салкын көзе. Чистай авыл хужалыгы мәктәбен тәмамлап, Корноухово дигән районга (соңыннан Балык Бистәсе, Лаеш, Теләче районнарына бүлгәләнде) юллама белән эшкә кайттым. Башкарма комитетның авыл хужалыгы бүлеге бусагасында Сәет абый белән мангайга-мангай очраштык. Бик нык тотлыгып сөйләүче, усаллыгы белән (сүзем дога булсын) тирә-якны дер селкетеп торган Галимжанов фамилияле бүлек мөдире:

— Ке-ке-ке-реге! — дип әмер бирде. — Сес-сиин, Шә-ә-ә-ке-куров, доо-куу-мент-лаарынны, вот, яшь бе-елгеч-кәә тап—шыр! Ба-а-рыгыз, зоотехник бүлл-ммәсенә, ма-арш! (Сөйләмен төгәл бирергә тырыштым.)

Галимжановны инде күргәләсәм дә, бу юлы чак көлеп жибәрмәдем. Ачулы вакытында бөтенләй харап икән, берни аңларлык түгел.

Көз дидем бит. Сәет абый костюмсыз калган, шыр күлмәкчән, үзе дер-дер килә.

— Энем, мә, тот папканы. Монда колхозлар, житәкчеләр, ферма мөдирләре, ветсанитарлар исемлеге. Үзең кара шунда. Миннән нинди ветеринар чыксын ди?! Сугыш вакытында көчлөп Ленинград хәрби училищесында ат дагаларга, яраланган тоякларына креолин дигән май сөртەرگә генә өйрәттеләр. Анысын син яхшырак беләсендер. Монда бит ферма терлекләренә ашату рационын төзөргә кушалар. Минзәләдән кайткач, жәйге айларда йөрдөм шунда селкенеп.

С.Шәкүровны артистлыктан теге «ярамаган гадәте» өчен чыгарганнар икән эштән. Хәер, мин үзем дә ярты ел дигәндә, кул астымдагы сигез колхозны зоотехник-ветфельдшерсез калдырып сыздым. Ул «бәхетсез һөнәр» безнеке булмаган икән! Алга китеп әйтим: Сәет абый Казанда теге «чиреннән» тәмам котылды.

— Госман энем, утырмага килгәч, Мәхфүзә апай (минем әни) куенында йоклап үскән малай бит мин, — дип сабуллашты ул көнне артист абыебыз.

С.Шәкүровның биографиясе бик тә кызыклы. Калын гына китап язарлык. Бәлки, берәрсе алыныр бу эшкә? Сәетзадә Балык Бистәсе районының Балыклы Чүкәй авылында яшь мулла Габделхәй гаиләсендә доньяга килә. Әнисе Гайшә жингәбез язучы Фатыйх Хөснинен бертуган апасы иде. Үктәбер түнтөрелешеннән соң Габделхәй абыебыз Совет укутучысы булып китә. Улы Сәетзадәне Казандагы Вахитов исемендәге күргәзмә-тәжрибә мәктәбендә укута. Сәнгатькә гашыйк егет 1934-1938

елларда театр техникумын тәмамлап, Татар дәүләт академия театрының колхоз-совхоз филиалында, аннары Минзәлә колхоз-совхоз театрында артист булып эшли. 1942 елда Ватан сугышына алына. Орышның гел алгы сызыгында була, Германия жинелгәч, Япон самурайларына каршы бәрелешләрдә катнаша. Каты яралана. Гомере буге аксап, көшкә таягына «атланып» йөрде. Сугыштан соңгы ижат юлын ул (1946 елдан) шул ук Минзәлә, Мамадыш, Әлмәт колхоз-совхоз театрларында дәвам итте.

Аннары... Сүз озыная, жәмәгәт! Искәртми дә булмый. Фатирсыз буш Казанга әйләнеп кайткач, хатыны, шулай ук сугышның алгы сызыгында йөргән артистка Бикә Шакирова белән, Киров урамының унынчы капкасында яшәгән авылдашы Сәрби жинги (бусы әбием энесенен хатыны) хозурына сыенды. Шул көннән башлап икесе тин Г. Камал исемдәге татар дәүләт академия театрында уйнадылар. Ун ел дәвамында шушы театрың баш администратор вазифасын башкарды. Менә жәе чыкты, әйтеп калыйм: спектакль, концертларда билет сатылмый торган жиденче рәтнең жиденче-сигезенче урыннары минеке булды. Әгәр алданрак берәр обком түрәсе килеп кунакласа, безгә өстәмә урындык куелды.

Ярар, шәхеснең үзен онытып жибәрдек бугай. Ул әле республика күчмә театры директоры булып та озақ еллар эшләде. Кыскасы, талантлы артист, оста администратор һәм драматург. Беренче пьесасын театр училищесында укыганда яза. «Орденлы Касыйм»нан соң егерме ел узгач, «Тормыш бусагасында» драмасын ижат итә. Бу әсәр Минзәлә театры сәхнәсендә озақ еллар зур уныш белән барды. Минә гажәпләндергәнә шул: «Зөһрә йолдыз» трагедиясенен шигырь белән язылуы. Ник дигәндә, аның поэзия үрнәкләрен гәзит-журнал битләрендә һич очратмадым. Бәлки, язгандыр да?! Ә менә театрларда уныш белән барган «Уракчы кыз», «Мәхәббәт газабы», «Соры елан», «Кыз биру», «Карт гашыйк», «Туган туфрак», биргәк тә «Тол хатыннар, тол кызлар» драма, комедияләре хәтергә нык сенеп калган. Сәет Шәкүров Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. СССР (Татарстан) Язучылар берлеге әгъзасы. Ахырдан артист-драматургның бер гаебе ачыкланды бит, әкәмәт. «Запорожец» машинасына утыргач, юл чатындагы телеграмм баганаларын «кырып» йөргән икән! Бу — пенсионер Сәет Шәкүровның соңгы «һөнәре» иде!..

Колымачы

Нигә дип гел төрмәчеләр белән дуслашканмындыр — үзем дә белмим?! Хәер, Колымачылар язарыма әнә никадәр азык бирде — китабымны укып карагыз!..

Бусы инде, исемен атап әйтик, ГУЛАГчы язучы Локман Бадыйкшан — Казанда яшәп киткәннән соң, янадан 1953 елда пәйда булды. Әлбәттә, тәүге тапкыр язучыларның Г. Тукай исемендәге тарихи клубына аяк басты. Аннары без икебез дә Бишбалта бистәсендә тордык. Ул шунда ук, Клара Цеткин урамындагы китап кибетендә директорлык итте. Башкаларга сөйләргә ярамаган йөрәк серләрен минем белән уртаклаша иде. Күпне күргән икән шул элеккеге дингезче — солдат — ГУЛАГ әсире. Локман Бадыйкшан 1919 елда Әлмәт авылында (хәзерге Әлмәт шәһәре) туа. Унбиш яшендә Нурлат район гәзитендә үзенен «Сөтле комган» дигән беренче хикәясен бастыра. Әсәрнең исеме үк елмайта торган, укымас жиреннән укырың.

Авылда тулы булмаган урта мәктәпне (ТБУМ) тәмамлау белән, әлегә «комганын» күтәрәп, Казанга килә. Өлкән абыйлар яхшы хикәя язар өчен укырга киңәш итәләр. Башта Казан химия-технология институты каршындагы Нәкый Исәнбәт укыткан эшчеләр факультетында (рабфак)

белем ала. Аннары Казан педагогика институтын тәмамлап, балалар матбугатында эшли башлый.

Әмма яраткан шөгылен калдырырга туры килә. Хәрби хезмәткә алынып, ана «Матрос тельняшкасын» кидертәләр. Бүрә баласын бүреккә салып кына котылып була димени?! Локман бары тик язучы темасын гына үзгәртә. Дингез походларында йөрәп язган «Мотрос бирешми» дигән хикәясен «Тревога» гәзитендә бастыра. Шулай ук әсәр 1944 елда «Совет әдәбияты» (хәзерге «Казан утлары») журналында да дөнья күрә. Ижатына карата мактау сүзләре көтөп яшәгәндә, 1947 елның мартында, «Советка каршы гамәлләр өчен» дигән сылтау белән, Л.Бадыйкшанны кулга алалар. Совет жинаятылар кодексының мәгълүм 58нче мaddәсен кулланып, ун елга Колыма лагерена ук озаталар. Алты ел үлем белән тартышып, бүген бетәм, иртәгә жан бирәм дип торганда, Сталинның шәхес культы фашиз ителеп, гаепсез дип аклангач кына иреккә чыгарыла. Без аның белән шулай куанычлы көннәрендә күрештек. Үзе белән Колымадан алып кайткан «Атау кызы» дигән әсәр китап нәшриятендә басылып та чыкты. Калган хикәяләре «Атау егете» китабына туплап бирелде.

— Күргәннәремне, башымнан кичергәннәремне роман итеп яздым, укып чыгасынмы? Машинада үзем бастым, — ди бу беркөнне.

— Кая, күрсәт әле? — дим.

Шактый гына саллы күн папкасынан кулъязмасын тартып чыгарды.

— Уһу, бик калын ич бу!

— Роман дим бит.

Дөресен әйтим, укыйсым килмәде, чөнки әсәреннән исемне күнелгә ятмады. Инде хәтердә калмаган, дүрт-биш сүздән тора иде ул. Шунда ук, мода өчен тышкы күкрәк кесәмдә йөрткән өч ручканың берсен алып, бөтенләй мәгънәсез янгырашлы сүзләргә сызып «Мөртәт» дигәннен генә калдырдым. Каршы килү юк, киресенчә, куанып кулымны кысты.

— Болай булгач, укып, берәз төзәткәлә инде, — дип, романын култыгыма ук кыстырды.

Инде үземнән дә танышасым килеп китте. Артык каләм тыгып тормадым. «Мөртәт» романы «Казан утлары»нда, бер өлеше «Мирас» журналында басылды. Нәтижәдә «Колымадан кайткач» дигән күләмле әсәр барлыкка килде. Әмма китапларын чыгарырга ашкынып тормадылар. Автор югарыгы оешмаларга мөрәжәгать иткәч, аны күрәлмәс булдылар. Кысу башланды. Сөз үзгезне аның урынына куеп карагыз, егетләр! Гаделлекне өскә чыгарасы килә аның. Ә барысы да әнә ничек борылды?

Шуна да карамастан, яши бит ГУЛАГ әсире. Шөкер, инде 92 яшен тугыды.

Госман ГОМӘР

ПРЕЗИДЕНТ — «ТАТМЕДИА»-ДА

1 февраль көнне Татарстан Президент Рөстәм Миннеханов «Татмедиа» ачык акционерлык җәмгыятенен редакция-нәшрият комплексында алып барыла торган төзекләндерү эшләре белән танышты. Визит кысаларында ул шулай ук «Татмедиа» структурасына керә торган һәм шушы би-нада урнашкан «Татар-информ» мәгълүмат агентлыгында, «Татарстан» һәм «Сөембикә» журналларында да булды.

«Татмедиа» басма һәм массакүләм комму-никацияләр буенча республика агент-лыгы җитәкчесе Марат Моратов республика Президентына агентлыкның яңа офисы төзелешенен төп этаплары хакында сөйләде, заманча жиһазландырылган брифинглар залы, ньюсрум, IT-бүлек, офисның техник мөмкинлекләре белән таныштырды.

«Татмедиа» ААҖ редакция-нәшрият комплексында төзекләндерү эшләрен баш-каручы компания вәкилләре дә Татарстан Президентына алга таба башкарылачак эшләрен вариантларын тәкдир иттеләр.

Көннән икенче яртысында Рөстәм Миннеханов «Татмедиа» басма һәм мас-сакүләм коммуникацияләр буенча респу-блика агентлыгының кинәйтелгән коллегия утырышында катнашты. Анда Татарстан Республикасы массакүләм мәгълүмат ча-ралары тармагының 2011 елгы эш нәтижәләре каралды, 2012 елга бурычлар билгеләнде.

ЯШЬ КӨЧЛӨРНЕ БАРЛАУ

Казанда III Бөтенроссия «Үөнәр» яшь татар режиссурасы фестивале булып узды. Бу чара Татарстан Мәдәният министрлыгы, Татарстан Театр эшлеклеләре берлеге, Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры химаясендә инде өчтенче ел үткәрелә һәм яшь режиссерларны кин ижат мәйданына чыгару, режиссер һөнәрен популяр-лаштыруны максат итеп куя.

Быел Г.Камал, Г.Кариев һәм Театр эһел-ләре берлеге каршындагы «Ирекле сәһна» театрларында җиде спектакль күрсәтелде.

Нәтижәдә, «Катыргы дөнъя» спек-таклендә (Л.Герш) «Фикердәшләрен бер ансамбльгә туплый алуы һәм һөнәри ос-талык» өчен Юлия Захарова бүләкләнде.

«Яңа театраль тел эзләү» өчен Ангелина Мигранова һәм Родион Сабиловларның «Нәфрәтле караш» (Д.Осборн) спектакле билгеләп үтелде. «Кече формалагы ин яхшы спектакль» номинациясендә «Мәскәү-Ва-сютки» спектакле (Ф.Бүләков) өчен Азат Жиһаншин, «Зур формалагы ин яхшы спек-такль» номинациясендә Ф.Хөснинен «Йө-зек кашы» повестен сәһнәләштергән өчен Лилия Әхмәтова бүләкләнде. Р.Зәйдулланый «Үлеп яратты» драмасын сәһнәләштергән Илгиз Зәйниев «Гражданлык батырлыгы өчен» дигән бүләккә лаек булды. «Татар прозасын сәһнәләштерүдәге казанышлары өчен» номинациясендә Ә.Еники әсәрләре буенча Гүзәл Акбердина сәһнәләштергән «Тормыш карабы» романтик драмасы би-лгеләп үтелде.

К.Гошчинның «Болан патша» әсәрен «Үзенчәлекле итеп сәһнәгә куйган өчен» Македония режиссеры Звездана Ангеловска ин яхшысы дип табылды. Р.Корбан пьесасы буенча куелган «Керпе маләе дуслар эзли» спектаклендә «Балалар спектаклендә акту-аль форма эзләве өчен» Альберт Гаффаров бүләкләнде.

«ТАТАР ИЛЕ» — ИНТЕРНЕТТА ЯҢА ЧЕЛТӨР

«Татар иле» проектының авторы — «Belem.ru» порталы җитәкчесе, Бөтендөнъя татар конгрессы башкарма комитетының мәгълүматлаштыру технологияләре бүлге мөдире Раил Гатауллин. «Татар иле»ндә оригиналь эчтәлек ясалачак, дип ышан-дыра ул.

Башка социаль челтәрләрдәге кебек үк, анда да һәрбер кеше үзенә шәхси битен ачып, башка кулланучылар белән аралаша алачак. Тик «Facebook» яисә «Odnoklassniki» аермалы буларак, «Татар иле» эксклюзив контент белән баetylаcак. Биредә татар язучыларының әсәрләре, аларның тәржемәи хәлләре белән танышырга, татар спек-такльләрен карарга, милли музыканын ал-тын фондын төшкил иткән татар җырларын тынларга мөмкин булчак.

Яңа социаль челтәр өч телдә — татарча, русча һәм инглизчә эшлөячөк. Язуга кил-гәндә, татарча ике төрле графикада укырга

һәм язарга мөмкин булчак: кириллицада һәм латинда. Моннан тыш, Казан федераль университеты галимнәре «Татар иле» аша татар теле дәресләрен дә бирәчәк.

«Һәрбер кулланучының татар телендә нинди күләмдә аралашуына карап, шәхси рейтингы төзеләчәк. Рейтингы югарырак булган сәен, кулланучыга «Татар иле»нен яна мөмкинлекләре ачылачак», — ди Р.Гатауллин. «Татар иле» апрель аенда эшли башлаячак.

ФОРСАТ ЧЫККАНДА ӨЙРӘНЕП КАЛ

Сонгы вакытта республикада яшәүчеләрнен, аерым алганда дәүләт структураларында, бизнес тармагында эшләүче белгечләреннән күпсанлы мөрәжәгатен исәпкә алып, Казан федераль университетының Филология һәм сәнгать институты татар теле курслары оештыра. Укытулар Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты ярдәме белән түләүсез алып барылачак һәм ул 3 ай дәвам итәчәк. Филология һәм сәнгать институтының Карьераны үстерү һәм халыкара сертификатлаштыру үзәге башлыгы Рөстәм Миннәхмәтов сүзләренә караганда, татар теле белән кызыксынучыларның саны артканнан-арта бара. Бу табигый күренеш, чөнки республикада ике дәүләт теле һәм тармакларда хезмәт күрсәтүче белгечләргә татар, рус һәм инглиз телләрен белгән очракта үз эшләрен алып бару күпкә җиңел һәм нәтиҗәле булачак. «Филология һәм сәнгать институтында курсларны уздыру өчен бөтен мөмкинлекләр дә тудырылган: яхшы әзерлеккә белгечләр, лингафон кабинеты һәм тиешле укыту-методик чаралары бар», — ди үзәк җитәкчесе. Курслар коммуникатив методика буенча ике төркемдә — башлангыч татар теле һәм татар телен өйрәнүне дәвам итү юнәлешендә алып барыла. Татар теле буенча курслар турында тулырак итеп Филология һәм сәнгать институтының Карьераны үстерү һәм халыкара сертификатлаштыру үзәге белгечләреннән белешеп була. Адрес: Татарстан урамы, 2нче йорт. телефон: (843) 293-94-52.

ЖӘЛИЛ РУХЫН ЯД ИТУ

Инде күп еллар давамнда 15 февраль халкыбызның каһарман улы Муса Жәлилне искә алу көне буларак билгеләп үтелә. Шушы унайдан быел да шагыйрьнең Казан Кремле алдында — 1 Май мәйданындагы һәйкәленә чәчәкләр салынды. Әлеге мәрәсимдә Татарстан Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсәләләр комитеты рәисе Разил Вәлиев, Татарстан мәдәният министры урынбасары Гүзәл Нигъмәтуллина, Язучылар берлеге рәисе урынбасары Вакиф Нуриев, шулай ук шагыйрьләр, язучылар, артистлар, галимнәр, министрлык һәм ведомстволар, жәмәгатьчелек вәкилләре катнашты.

Татарстан Милли музейенда «Төп нөс-

хә» көне үткәрелде. Ул атаклы «Моабит дәфтәрләре»н тантаналы төстә тамашачылар хозурына чыгарудан башланды. Аннары «Жәлил укулары» башлангыч китте. Анда Муса Жәлилнең шигърьләре, шагыйрьгә багышланган әсәрләр, истәлекләр янгырады.

Шушы ук көнне Муса Жәлилнең тууына 106 ел тулу унаеннан башкалабызда һәм, гомумән, республикабызда башка төрле чаралар да оештырылган иде.

ТИНЧУРИН ТЕАТРЫ БЕЛЬГИЯДӘН КАЙТТЫ

Гыйнвар ахырында К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрының бер төркем яшь артистлары Бельгия башкаласы Брюссель шәһәрендә гастрольдә булып кайтты. Алар 120 кешелек залда Г.Тукайга багышланган «Сөй гомерне...» дип аталган әдәби-музыкаль композиция күрсәткән. Безнең артистларны күрергә Бельгиядән генә түгел, Голландия, Германиядә яшәүче милләттәшләребез дә килгән һәм бу алар өчен зур вакыйга булган.

Ана телендә җырлар ишетү, баян, фортепиано, скрипка кебек үен коралларында татар көйләре тыңлау чигтәге милләттәшләребезне генә түгел, җирле халыкны да нык тәэсирләндергән. Күпләреннән әле татар халкы турында беренче генә ишетүче икән. К.Тинчурин театрын быел август аенда Брюссельдә узачак халыкара фольклор фестиваленә дә чакырып калганнар. Театрның баш режиссеры Рәшит Заһидуллин анда «Хажы әфәнде өйләнә» спектаклен, яисә Нәкый Исәнбәтнең «Аулак өй» фольклор композициясен алып барырга җыенуын әйтте.

Хәзерге вакытта театрда Туфан Миннуллинның «Тош» пьесасы, У.Шекспирның «Гамлет» әсәре сәхнәләштерелә. Башкорстаннан Айрат Әбүшахманов һәм бер төрек режиссеры да спектакльләр куярга җыена. Шулай ук «Кыйссай Йосыф» әсәрен Н.Хисамов тарафыннан эшләнгән проза вариантында кую да күздә тотыла.

ТАТАР РӘССАМЫ — АКАДЕМИЯ ӘГЪЗАСЫ

Танылган рәссам Фиринат Халиков өчен узган ел аеруча уңышлы булды. Ул берничә картина ясады, Мәскәү Жәмигъ мәчетен бизәү җәһәттеннән зур эшләр башкарды. Рәссам хезмәтеннән нәтиҗәләре да куанычлы: авторның өч сурәтен Мәскәү Дәүләт тарих музейе, ә дүртсен Санкт-Петербургтагы Рус музейе сатып алды. Мәгълүм булганча, әлеге Рус музейе үз тупланмаларынан Россия бәйрәмнәренә багышланган зур кургәзмә оештырган иде. Анда И.Репин, К.Маковский, Б.Кустодиев, П.Кончаловский, А.Плстов кебек рәссамнарның әсәрләре белән янәшә Ф.Халиковның «Каз өмәсе» картинасы да куелды.

2012 ел дә рәссам өчен уңышлы башла-

нып китте. Гыйнвар аенда Ф.Халиков бертәвыштан Россия Сәнгать академиясенен мәхбир-әғзасы итеп сайланды. Таныклык һәм күкрәк билгесен аңа Академия президенты Зураб Церетели тапшырды.

ШӘП АКТЕРГА ХӨРМӘТ ТӘ ЗУР

Мәскәүдә яшәүче милләттәшбез, Россиянен халык артисты Сергей Шәкүровка ТР президенты Рөстәм Миннеханов исеменнән Рәхмәт хаты һәм истаекле бүләк тапшырылды. Күптән түгел 70 яшен тутырган актерны Дәүләт киноактер театрында «Кечкенә комедияләр» спектакленнән сон котладылар. Рәхмәт хатын ТРның РФдәге тулы вәкәләтле вәкиле урынбасары Алмаз Фәйзуллин тапшырды. Анда түбәндәге юллар бар: «Сезгә, татар халкының талантлы улына, Татарстан Республикасы мәдәни тормышында актив катнашуыгыз, милли әдәбият һәм сәнгатьне популярлаштыруда булышуыгыз өчен зур рәхмәт. Сезгә үзенең хөрмәтменә, күпкырлы талантыгызга соклануымны ирештерәм».

Актерның әтисе Каюм Шәкүров тумышы белән Тәтеш районы, Бакырчы авылыннан. «Татарлар — бөек милләт. Әтием туған урын булганга, Татарстанны яратам. Бу — әкияти жырлар, Иделдә моннан да шәбрәк урын юк», — дигән иде Сергей Шәкүров үзенең бер әңгәмәсендә. Актер Россия башкаласында үткән Татарстан сәнгать осталары концертларын да алып бара, Мәскәүнен Ш.Мәржани фонды проектларында да катнаша. Былтыр Мәскәүдә Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган күргәзмәне ачканда да бөек шагыйребезнен шигырьләре Сергей Шәкүров башкаруында янгырады.

ЖЫР ДӘВАМ ИТӘ

Күренекле прозаик, драматург, публицист һәм жәмәгәт эшлеклесе Мирсәй Әмирнен тууына 105 ел тулды. Театр сөюче

тамашачылар аны үз заманының катлаулы, кырыс чынбарлыгын реалистик рухта һәм шул үк вакытта романтик күтәрәнкелек белән тасвирлаган «Тормыш жыры», «Минлекамал», «Жыр дәвам итә» кебек әсәрләре аша белә.

Моннан ун еллар элек К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры әдипнең «Гөлшәян» комедиясен сәхнәләштергән иде. Әлеге әсәр бүген дә тамашачыларның иң яраткан спектакльләреннән берсе булып кала килә. Пьесаны театрының баш режиссеры, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Россиянен атказанган артисты Р.Заһидуллин сәхнәләштергән иде. М.Әмирнен юбилее унаеннан әсәр кабат шыгрым тулы залга уйналды. Тамашага язучының кызлары Ләйлә һәм Гөлшат ханымнар да килгән иде. Спектакль алдыннан драматург Рәдиф Сәгъди һәм Ләйлә ханым М.Әмирнен тормышы, ижат юлы турында сөйләде. «Гөлшәян» спектакле тамашачылар тарафыннан көчле алкышлар белән кабул ителде.

Күпеллык нәтижәле ижади эшчәнлегә, әдәбиятны һәм сәнгатьне үстерүгә зур өлеш керткәне өчен язучы **Халимов Борис Нәжметдин улына (Айдар Халимгә)** «Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

Татарстан Республикасы хақына күпеллык нәтижәле эшчәнлегә, татар халкы тарихын өйрәнүгә һәм үстерүгә лаеклы өлеш кертүе өчен Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенен Ш.Иһабетдин Мәржани исемендәге Тарих институты директоры **Хәкимов Рафаил Сибгат улына** Татарстан Республикасы Президентының Рәхмәт хаты тапшырылды.

Тышлыктагы сүрәтләр

Тышлыкның беренче битендә: «Такташ». Рәссам **Абрек Абзигильдин** эше.

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрә **Сания Әхмәтжанова**.

Яңа китаплар

Габдерәшит Ибраһим: фәнни-биографик җыентык. Төз.: Миркасыйм Госманов, Фәрит Галимуллин. - Казан: «Жыен» нәшер., 2011. — 432 б. тиражы — 1000 данә.

Китап күренекле татар зыялысы, сәяс-иҗтимагый эшлеклесе, нашир, казый Габдерәшит Ибраһимның тормыш юлына һәм эшчәнлегенә игътибарны җәлеп итү һәм яна эзләнүләргә этәргеч ясау нияте белән нәшер ителгән.

Жыентыкта Г.Ибраһимның тормыш юлын һәм эшчәнлегенен кайбер якларын өйрәнүгә багышланган төрле илләр авторларынын фәнни мәкаләләре урын алган. Шулай ук Г.Ибраһимның мәкаләләре, әсәрләре һәм хатлары, фоторәсемнәр, библиография, архив материаллары һәм документлар туплап бирелгән.

Фәнзаман Баттал. Көлмә кешедән...: Юмористик һәм сатирик хикәяләр. — Казан: Татар кит. нәшр., 2011. — 383 б., тиражы — 2000 данә.

Фәнзаман Баттал — сатирик әсәрләре белән татар әдәбиятында үзенә абруйлы урынын алган язучы. Аның «Сакалына ут капса», «Гөнаһ шомлыгы», «Бака да бата», «Сонарган яз», «Менә шулай яшә!» кебек әсәрләре шуна дәлил. «Көлмә кешедән...» дип исемләнгән бу яңа китабында авторның төрле елларда ижат ителгән яңа әсәрләре урын алган.

Сания Әхмәтҗанова

**КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ**

**Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)**